

Запорозька
Січ

ОЛЕНА
АПАНОВИЧ
РОЗПОВІДІ
ПРО
ЗАПОРОЗЬКИХ
КОЗАКІВ

КИІВ
Видавництво
художньої літератури
«ДНІПРО»
1991

ББК 63.3(2Ук)4+63.3(2)4
А76

У книжці відомого історика
зібрано надзвичайно цікаві,
як правило, маловідомі матеріали
з історії запорозького лицарства,
висвітлено тривалий час замовчувані
трагічні й героїчні сторінки козацької
січової епопеї, сказано гірку правду
про політику Російської імперії
супроти українського народу
та української державності.
Друкуються також вибрані
козацькі пісні та думи.

В книге известного историка
собраны необычайно интересные,
как правило, малоизвестные материалы
по истории запорожского рыцарства,
освящены долгое время замалчивавшиеся
трагические и героические страницы казацкой
сечево́й эпопеи, сказана горькая правда
о политике Российской империи
по отношению к украинскому народу
и украинской государственности.

Публикуются также
избранные казацкие песни
и думы.

Редактор М. Н. Москаленко

А 4702640201—228 43.92
М205(04)—91
ISBN 5-308-01371-3

© О. М. Апалович, 1991.
© Художне оформлення.
І. М. Гаврилюк, С. П. Савицький, 1991.

КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Запорозька Січ — це один з тих світових феноменів, над яким замислювались і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників.

«Лотри, розбійники», — лементували на сеймах і в сенаті польські шляхтичі. Скаженіючи від зненависті, вони вимагали знищити Запорозьку Січ, стерти з лиця землі козацтво.

«Славне Запорожжя», — казали селяни про Січ. Вони тікали туди від феодалів, там шукали порятунку від тяжкого, нестерпного гніту. Запорозьких козаків — «святих лицарів, захисників Вітчизни» — оспівав народ у своїх думках, піснях, легендах.

«Гнездо своєвольства», — писала цариця Катерина II у своєму маніфесті 1775 р. про скасування Запорозької Січі.

«Військом Запорозьким» назвав український народ виволені 1648—1654 рр. від польсько-шляхетського панування українські землі. Таку ж назву він дав і українській козацько-селянській повстанській армії 1648 р., яка увібрала в себе кращі військові традиції Запорозької Січі.

Героями безлічі літературних і мистецьких творів стали звияжні запорожці.

Вольтер захоплювався їхнім героїзмом і намагався знайти паралелі у світовій історії. Гоголь з пафосом писав: «Так ось вона, Січ! Ось це гніздо, звідки вилітають всі ті горді і міцні, як леви, ось звідки розливається воля і козацтво на всю Україну».

Карл Маркс назвав Запорозьку Січ «козацькою християнською республікою». Він наголошував, що «з появою козацтва дух вольності розлився по Україні».

Олександр Герцен твердив, що «Запорозька Січ являла

собою дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-мужиків», а «запорозькі козаки, — вів далі, — прирекли себе на захист усіх дорогих інтересів своєї Батьківщини». «Захисниками і героями України» називав запорозьких козаків і революціонер-демократ Микола Чернишевський. Ілля Рєпін, творець славнозвісної картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану», захоплено висловився: «Ніхто на всім світі не відчував так глибоко волі, рівності і братерства».

Запорозька Січ відіграла прогресивну роль в історії українського народу. Та дослідники ще й досі не з'ясували всіх питань і загадкових явищ, фактів з життя, побуту й історії запорожців.

Не збереглося точних даних про час заснування Січі. Але в другій половині XVI ст. Січ уже була відома далеко за межами України. Європейські володарі відряджали сюди своїх послів, запрошували запорозьких козаків спільно виступати проти султанської Туреччини. Зокрема 1594 року задля цього на Січ приїздив посол німецького імператора Еріх Лясота.

Коли ж з'явилось на історичній арені українське козацтво і що воно собою являло?

Рубіж XIV—XV століть. Тяжкою, чорною годиною був цей час для України. Її пошматували литовські, польські, угорські феодалі. Під ударами іноземних поневолювачів загинуло Галицько-Волинське, а згодом і Київське князівство. На плацдарм для грабінницьких нападів на Україну і Росію перетворили турецькі і татарські феодалі південноукраїнські степи.

І тоді народ створив власні збройні сили. Це було козацтво. Саме воно взяло на себе одну з основних державних функцій — захист рідної країни.

Малозаселені простори південно-східних частин України безпосередньо межували із землями, де кочували татарські орди. І по них насамперед розливалася спустошлива хвиля нападів. Сюди, на територію Південної Київщини (район Черкас і Канева) та Брацлавщини (Південне Побужжя) тікали з далекої Галичини, Волині та Поділля, з міст і сіл Північної Київщини селяни і міська біднота, на плечі яких лягав увесь тягар феодальної експлуатації та іноземного панування. Як сказав пізніше Богдан Хмельницький, козацтво склалося «з людей, що холопства не витримали й пішли в козаки». Недарма слово «козак» у тюркських мовах означає — «вільна людина».

До лав козацтва вступали найсміливіші, наймужніші люди — адже на них чекали військові походи й битви, тривала повсякчасна боротьба проти напасників. Проте ці в недавньому минулому селяни, при звичаєні до землі, не тільки воювали. Перед ними розкинулись простори родючої землі, повноводі ріки, незаймані степи, багаті на звірину. І козак бралися за плуга, полювали хижого звіра, годували худобу, ремісничували. Вони засновували хутори й села, будували нові і відроджували зруйновані міста і містечка. Саме козацтво повернуло до життя спустошені татарами українські степи.

Згодом козак створили систему укріплень у пони́ззі Дніпра, за порогами, на дніпровських островах. Захована в плавнях, густих заростях лози й очерету, козацька фортеця була неприступна для турецько-татарських загарбників. Пороги утруднювали польській шляхті підхід до неї. Козак скористалися традиціями зведення фортифікаційних споруд часів Київської Русі, за якими важливу роль, окрім земляних укріплень, відігравали засіки. Від слова «засіка» (укріплення з дерев) і дістала свою назву Запорозька Січ. Хоч деякі дослідники вважають, що за основу назви правило слово «сікти». Запорозькою називали Січ тому, що вона лежала за порогами.

Січ була притулком для всіх, хто протестував проти соціального і національного гніту, хто боровся за волю. Сюди приймали людей, не зважаючи на расу, національність, соціальне походження. Тут плекалися солідарність і дружба синів різних народів, січове братерство. Крім українців, що становили переважну більшість, було багато росіян та білорусів, литовців і грузинів, вихідців з південнослов'янських земель, вірменів. Потрапляли на Січ італійці та французи, навіть араби.

Запорозька Січ очолила боротьбу, на яку піднявся український народ проти панування шляхетської Польщі, турецько-татарської агресії та феодально-кріпосницького гноблення.

Уряд Речі Посполитої справедливо вважав козацтво загрозою своєму володарюванню на Україні, загрозою феодальному ладу. Польські королі намагалися встановити контроль над козаками і рівночасно використати їх для захисту південних кордонів та боротьби із селянськими повстаннями. Тож 1572 р. король Сигізмунд II Август узяв деяких козаків на державну службу. Їх занесли до спеціального списку — реєстру. Та реєстрові козак губилися в морі

всього козацтва, що дедалі більшало. Під час повстань реєстрові козак, які зазнавали утисків від шляхти, приєднувалися до народних мас.

Запорожці об'єдналися в одну організацію — Військо Запорозьке. Спираючись на Січ, воно розпочало активну боротьбу проти загарбників.

Кілька разів змінювала Січ своє місцеперебування. Вважали, що спершу вона розташувалася на острові Хортиці. Там у середині XVI ст. князь Дмитро Вишневецький спорудив укріплений замок. Його залога складалася з козаків, які, певно, споруджуючи земляні укріплення, використали систему засік. Із Хортиці козак на чолі з Дмитром Вишневецьким здійснили в середині XVI ст. перші сухопутні походи на турецькі володіння в пони́ззях Дніпра.

Документи розповідають, що в 70-і рр. XVI ст. Січ була на острові Томаківці¹, а з 90-х рр. розмістилася на другому дніпровському острові — Базавлуці². Це про Базавлуцьку Січ залишив спогади Еріх Лясота. З 1638-го по 1652 р. Січ перебувала на Микитиному Розі³. Тут сформувалося повстанське військо, а Богдана Хмельницького обрали гетьманом. Звідси під його проводом 22 квітня 1648 р. козак вирушили, щоб об'єднатися з повстанським рухом на Наддніпрянщині і розпочати велику визвольну війну українського народу.

Найдовшу історію мала Чортомлицька Січ⁴. З нею пов'язані життя і діяльність борця проти татарських нападників, славетного кошового отамана Івана Сірка. Чортомлицьку Січ за наказом царя Петра I було спалено і зруйновано, бо частина її старшини і козацтва перейшла на бік Мазепи. Тоді запорожці пішли на південь і заснували Січ на річці Кам'янці.

Та царська влада не дозволила й цього. Козак мусили отаборитися в Олешках⁵, що тоді входили до Кримського ханства.

Жити під владою споконвічних ворогів — татарських феодалів — було надзвичайно тяжко. Не раз запорожці

¹ Тепер біля села Городища Нікопольського району Дніпропетровської області. Ця місцевість має назву Острів і входить до міста Марганець.

² Річне місце досі не встановлено.

³ Поблизу теперішнього міста Нікополя.

⁴ Основна територія цієї Січі затоплена у зв'язку з створенням Каховського моря. Тільки невеличка частина січового кладовища становить територію с. Капулівки Дніпропетровської області.

⁵ Тепер м. Цюрупинське біля Херсона.

зверталися до російського уряду з проханням дозволити повернутися в російське підданство. І от 1734 р., напередодні російсько-турецької війни, дістали згоду. Тоді й було засновано останню, Нову Січ⁶, або як її ще називали тоді — Підпіленську, бо вона стояла на річці Підпільній.

Про життя і побут запорожців залишили свої спогади очевидці: іноземці й російські офіцери, що побували там. Та особливо цінні відомості дають архівні документи. Січ мала активні дипломатичні відносини з-урядами багатьох країн, здійснювала управління внутрішнім життям, у зв'язку з чим розвинулося велике діловодство. У запорозькій військовій канцелярії служили високоосвічені, відомі на той час люди. З їхнього середовища вийшли історики-літописці. Проте у вирі подій велика частина документів загинула. Дійшли до нас матеріали останньої Нової Січі. Вони становлять унікальний архівний фонд світового значення.

Надзвичайно цікавий, точний опис зовнішнього вигляду Січі зробили самі козаки. 1672 р. в Москві запорозькі послали — отаман Шашол і козаки — розповідали про Чортомлицьку Січ. Зовні вона нагадувала місто-фортецю. З лівого боку її омивала річка Чортомлик, з правого — Прогной. За фортецею протікала Скарбна. Урвисті береги цих трьох річок правили за природне укріплення. Його доповнювали тринадцятиметровий вал і рів. З четвертого боку Січ виходила в поле. Тут вал мав бійниці й укріплювався частоколом із загострених і просмолених палів. З цього боку стояла ще велика оборонна башта, уперек близько 43 метрів, а перед нею колом до 216 метрів — спеціальне земляне укріплення із стрільницями для гармат. З другого боку до валу тяглися дерев'яні коші, насипані землею. Вийти можна було через вісім вузьких проходів («форток-пролазів») із бійницями. Взимку запорожці на всіх річках навколо Січі вирубували кригу, утруднюючи тим доступ до фортеці.

У центрі Січі був майдан з церквою, навколо якої розташовувалися 38 куренів — своєрідні казарми, — дерев'яні великі хати, вкриті шкурами або очеретом. Тут-таки на майдані стояли будинки старшини, війська пушкарня, де зберігались фортечні й польові гармати. За містом, біля порту, височів «Грецький дім» — приміщення для іноземних по-

⁶ На цьому місці після зруйнування Січі виникло село Покровське, що в радянські часи увійшло до складу Нікопольського району Дніпропетровської області. Тепер затоплене Каховським морем.

сланців та купців. Запорозька Січ сама вела жваву торгівлю, а до того ж була транзитним пунктом для торгівлі всіх українських земель і Росії з країнами Сходу. Передмістя Січі було забудоване житлами і майстернями ремісників. Козаки — чудові зброярі — виробляли також високоякісний порох. Особливо відзначились майстри запорозьких бойових човнів. Їхні швидкоплавні дуби-чайки успішно змагалися з грізними турецькими галерами. Часто запорозьких майстрів-корабельників запрошували до Москви.

У куренях постійно жила залога Січі. Курінь мав також значення військово-адміністративної і господарчої одиниці. На чолі його стояв курінний отаман. Більша частина козацтва та їхні сім'ї мешкали в зимівниках, а згодом і в селах на території Січі. Ці землі у другій половині XVII ст. почали називатися «Вольності Війська Запорозького».

Вводити жінку в Січ, хоч би й рідну матір, заборонялося під загрозою смертної кари. Це зумовлювалося надзвичайно тяжкими й небезпечними умовами життя на Запорозжжі, де все було підпорядковано вимогам постійної війни.

Борючись проти чужоземних загарбників, Січ створила струнку військову організацію. Кожен козак офіційно називався «товариш Війська Запорозького», у чому виявлялися елементи демократичних відносин. Усе козацтво ділилось на полки по 500—1000, а згодом і більше чоловік на чолі з полковником. Полки склалися із сотень, керованих сотниками. Існував також поділ на курені. Усе українське козацтво очолював гетьман, а запорозьке козацтво — кошовий отаман. Під час походу він мав необмежену владу. Разом з військовим писарем, суддею і обозним кошовий отаман утворював уряд — кіш Запорозької Січі. Кошову старшину обирали щороку на загальновійськовій раді, яка збиралася три-чотири рази на рік і вирішувала важливі справи: зустрічала послів, приймала рішення про походи, ділила землі й угіддя між куренями тощо.

У Запорозькій Січі проявлялися риси ранньобуржуазних республік. Однак старшина і заможне козацтво порушували демократичні порядки, за допомогою демагогії, підкупу і насильства намагалися перетворити демократичні права на особисті привілеї, нав'язували свою волю раді. Усї вищі посади займали тільки багаті козаки. На кінець існування Січі старшина разом із царським урядом майже звели принцип виборності до формальності. Тут весь час точилася гостра соціальна боротьба. Основну масу запорожців становили бідні козаки й голода-сірома, на яких припадав

основний тягар і злигодні походів; вони були найактивнішою силою селянсько-козацьких повстань.

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво піднялося до рівня кращих європейських армій, а своєю активною, наступальною, ініціативною стратегією і маневреною тактикою перевершувало феодалні армії Європи, що послідовно додержувалися стратегії позиційної оборонної війни.

Запорозьку піхоту вважали найкращою в Європі. Вона героїчно й майстерно билася з ворогом на суші, шикуючись, як правило, у три шеренги. Перша — стріляла, друга подавала, а третя шеренга заряджала рушницю. Запорозька піхота уславилась штурмом ворожих фортець, воювала і на морі в складі славнозвісних вітрильно-веслових козацьких флотилій. Вони вели морські бої, охороняли береги. Є історичні відомості, що запорожці використали в походах проти Туреччини підводні човни набагато раніше, ніж це було в Західній Європі. Козаки сміливо атакували не тільки окремі судна, а й цілі турецькі флотилії. Залогу турецьких галер знищували, невільників-веслярів звільняли і відвозили до рідних країв або приймали в лави козацтва.

Кіннота у запорожців у першій половині XVII ст. була менш численна від піхоти, але й її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ так званою «лавою», шикуючись напівколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у його тили.

Найпоширенішим у козаків видом бойового порядку став так званий табір — найважливіший елемент козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий бойовий порядок давав змогу швидко переходити від наступального бою до оборони і навпаки. Табір використовували і в боях, і на переходах. Сучасники називали його «рухомою фортецею». Під час походу піхота часом виходила з-за возів, у разі небезпеки замикалася в оборонному кільці. Коли оборонялися, вози ставилися щільно один до одного, їхні колеса зв'язували і скріпляли ланцюгами, у бік ворога повертали голоблі як списи або рогатини. За возами ховалося все військо. Під час довготривалої облоги ворожої фортеці або кругової оборони вози іноді засипалися землею і з них робили міцний вал, а довкола копали шанці, вали, «вовчі ями» із загостреними кілками на дні та інші тимчасові земляні укріплення. Як свідчив

сучасник, сто козаків у таборі могли успішно боронитися від татарських загонів з тисячі й більше вояків. Польські панцирні улани розбивались об непорушний мур козацького табору.

Запорожці підняли на високий рівень сторожову і розвідувальну службу. Охороняючи південні кордони від наскоків татарських орд, козаки створили оригінальну систему сигналізації — «маяки», «фігури», через які передавалися відомості населенню, тобто своєрідний світловий телеграф. Коли помічали ворога, запалювали перший маяк, що стояв на кордоні, за ним спалахував другий, третій і так далі. Чорний, густий дим та яскраві спалахи вогню попереджали населення про наближення ворога. Коли горів один маяк, це означало, що ворог просувається до кордонів, коли три — ворог вдерся в межі України.

Козаки були озброєні шаблями і списами, а також вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також келепи (бойові молотки), якірці та рогульки, що застосовувалися проти ворожої кінноти. Відомо, що вони використовували запалювальні ракети ще на початку XVI ст.

Зброю та бойові припаси (порох, кулі) запорожці виробляли самі або захоплювали в бою. Окрім зброї і належної амуніції, кожен вояк повинен був мати сокиру, косу, лопату, шнури і таке інше, щоб насипати вали й будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір.

Козаки були добрі майстри будувати земляні укріплення. Папський нунцій Торрес, котрий відвідував Польщу та Україну, зауважував: «Козак воює стільки ж мушкетом, скільки й мотикою та лопатою... насипає землю й робить укріплення серед безмежних рівнин свого краю». Блискучо споруджували запорожці вали, засіки, шанці, редути, табір. «Нема в світі війська, яке б уміло краще будувати шанці, ніж козаки», — писав тогочасний трансільванський літописець. «Як тільки викопав собі укріплення над якоюсь річкою, — продовжував літописець, — козак цілком стає неприступний».

Серед козаків здавна був дуже поширений спосіб захисту вояків від вогню ворога, тоді ще не відомий у Західній Європі. Цей спосіб самообкопування стрільців український народ виробив в умовах південних степів під загрозою повсякчасної небезпеки нападу татар. Він був надійнішим порівняно з використовуваними польською шляхтою та її

солдатами-найманцями, передусім німцями, панцирями і кольчугами, які в епоху широкого застосування в боях рушничного вогню захищали вже мало.

Артилерія Запорозького Війська складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Деякі з них мали вертлюги, які прикріплювали до бортів човна, дуба або судна.

Сучасники малюють запорозьких козаків як людей фізично витривалих, мужніх і відважних, невтомних на війні. Турецький хроніст Мустафа Наїма, описуючи морську битву козаків на чайках з турецьким флотом, твердив: «Можна відверто сказати, що на всій землі не знайти людей сміливіших, які менше турбувалися б своїм життям, менш за все боялися б смерті».

На Запорозжі склалася залізна військова дисципліна. Найтяжчим злочином вважали зраду козацтва, Вітчизни. Січ стає місцем, де формуються воєнні таланти, де карбуються сталеві характери, де запалюються патріотизмом серця і сповнюються ненависті проти всякого гніту. З кінця XVI ст. Запорозька Січ перетворюється в політичний центр українського народу.

Січ дала видатних полководців, мудрих державних діячів, проводирів народних повстань: Северина Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка, Івана Сулиму, Дмитра Гуню, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Максима Залізняка, Семена Палія.

Особливого розмаху походи запорозьців набрали в першій половині XVII століття. У той час вони не раз «окурювали мушкетним димом» столицю Туреччини, змушували тремтіти зі страху того самого султана, якого жахалися правителі країн Західної Європи.

Значну частину походів, надто в 20—40-х рр. XVII ст., запорозьці зробили разом з донськими козаками, з якими їх пов'язувала давня бойова дружба, спільна боротьба проти іноземних агресорів, соціальне єднання. Запорозьке й донське козацтво стало військовим бар'єром проти турецько-татарської агресії не тільки для України й Росії, але й для інших країн Європи. Козацькі удари, що розхитували турецько-татарське панування в Причорномор'ї і Приазов'ї, мали велике значення для визвольної боротьби сусідніх народів Балканського півострова, поневолених султанською Туреччиною. Та найважливішим наслідком козацьких походів було визволення численних бранців. Сотні, а іноді й тисячі невольників — росіян, українців, білорусів, пред-

ставників інших народів — діставали волю з рук запорозьців.

Роль козацтва у всьому суспільно-політичному житті України була така велика, зв'язки з народом були такі міцні, що в документах XVII—XVIII ст. всіх українців навіть називали «нацією козаків», «українською козацькою нацією».

Минали десятиліття. Січ лишалась осередком волелюбства; звідси розходилися хвилі повстань проти панування шляхетської Польщі, проти феодального гніту. Почалася велика Визвольна війна 1648—1654 рр., у якій Запорозька Січ відіграла визначну роль, особливо на початку війни. На Січі почалося формування повстанського війська. Тут Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького. Звідси він розслав по Україні свої універсали, закликаючи стати на боротьбу за визволення рідної землі. Перший тритисячний повстанський загін на чолі з Богданом Хмельницьким виступив із Запорозької Січі в квітні 1648 р. Січ забезпечила повстанців гарматами та іншою зброєю. І далі, в ході всієї визвольної війни запорозьке козацтво зберігало своє значення. Запорозькі козаки були найбільш організованим, досвідченим, боедатним ядром повстанської народної армії. З-поміж запорозьців вийшло чимало видатних військових керівників. Система організації й формування армії повсталого народу також значною мірою ґрунтувалася на традиціях Запорозької Січі.

Переяславська рада об'єднала Україну з Росією. Проте шляхетська Польща не відмовилась від українських земель і розпочала війну з Росією за Україну. Згідно з Андрусівським перемир'ям між польським королем і російським царем, Україну, що тяжкою кривавою війною виборола звільнення від чужоземного панування, поділили між двома державами. Правобережна Україна віддавалася знову шляхетській Польщі. Запорозька Січ опинилася в найскрутнішому становищі. Над нею встановлювалася влада обох держав — і Росії, і Польщі. Запорозькі козаки пролили ще море крові, доки дочекалися скасування цього історичного воєнсенсу. Тільки 1689 року за так званим Вічним миром, укладеним між магнатською Річчю Посполитою і царською Росією, Запорозька Січ офіційно ввійшла до складу Росії. Правобережна Україна залишалася під владою шляхетської Польщі.

Царський уряд дав Запорозькій Січі у володіння велику територію на південь від річок Тясмиця і Орелі (у межах

теперішніх: Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської і Кіровоградської областей). Січ зберегла право місцевого самоврядування й суду, військо одержувало щороку «царське жалування», тобто певну грошову суму, запас продовольства і бойове спорядження.

І після об'єднання України з Росією запорозькі козаки лишилися в авангарді боротьби проти шляхетської Польщі і турецько-татарської агресії. У цей час Січ висунула талановитого полководця Івана Сірка, якого вісім разів обирали кошовим отаманом. Запорозьке Військо, як окрема військова одиниця в складі російської армії, брало найактивнішу участь у російсько-турецьких війнах XVIII ст. Тоді в ньому вже переважала кіннота. Російське командування виставляло легку, іррегулярну запорозьку кінноту проти татарських орд, що діяли лише на конях. Успішним воєнним операціям російської армії проти турецько-татарських військ на Чорноморському узбережжі сприяла запорозька флотилія. Отже, Запорозька Січ відіграла визначну роль у визволенні з-під турецького ярма південних українських земель та Криму, що було результатом Кючук-Кайнарджийського миру, яким завершилася війна 1768—1774 рр., і що мало велике значення для розвитку продуктивних сил усїєї країни.

У XVIII ст. запорозьке населення зростало за рахунок утікачів від феодально-кріпосницької експлуатації. Запорозька сірома була бойовою силою у визвольному гайдамацькому русі. Видатний провідник повсталих мас Максим Залізняк вийшов саме з цього середовища. За словами Шевченка, він не мав «ні оселі, ні саду, ні ставу».

Козацтво також самовіддано билось і в Росії в лавах учасників селянських війн. У війську Пугачова було немало запорозців. А після поразки в бою з царськими військами Пугачов мав намір йти на Запорозьку Січ, як він сам заявляв: «Пробраться морем к запорозьким казакам».

Після розправи з пугачовцями і закінчення війни з Туреччиною царський уряд вирішив ліквідувати Запорозьку Січ. Адже вона на той час втратила для Росії своє значення південного військового форпосту. Колись прикордонні запорозькі землі були тепер внутрішньою територією. І водночас Січ із великою кількістю втікачів, що переховувалися тут, становила для царського уряду небезпеку. Це було вогнище безперервної антифеодальної боротьби. Самодержавство, проводячи політику національно-колоніального гноблення народів, ліквідувало ще в 60-х рр. XVIII ст. гетьманство Лівобережної України. Не могло воно миритися і з

особливим ладом та самоврядуванням Запорозжя. Землі його було роздано російським і українським поміщикам. Частина населення було закріпачено.

Багатогранним було духовне життя запорозців. У Січі і в паланках на території Запорозжя існували загальноосвітні школи і школа співу. Серед запорозців були й такі, що здобули освіту в Києво-Могилянській академії і навіть у західноєвропейських університетах.

Серед запорозців часто зустрічалися талановиті співці і музиканти, поети і танцюристи. Гопак і метелиця народилися на Запорозжі, як і деякі інші танці. Тут був і «вертепний театр». Створені козаками думи і пісні ще й тепер викликають захоплення. Визначне явище громадського і духовного життя запорозців — кобзарство. Кобзарі були не тільки творцями і виконавцями дум та пісень. Вони закликали і запалювали на боротьбу народ, самі брали участь в битвах. Розвинулась і досягла досконалості на Запорозжі військова музика. Народна картина «Козак Мамай» кілька століть висіла чи не в кожній хаті.

На Запорозжі в умовах постійної небезпеки, в атмосфері героїчної боротьби склалися чудові традиції січового побратимства, почуття дружби, взаємодопомоги й самопожертви.

Багато дум та історичних пісень про запорозців склав сам народ, який уславив вікопомні звитяжні діла лицарів козацької республіки.

* * *

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:

«Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе орда візьме!»
«Мене, мамо, орда знає,—
В чистім полі об'їжджає».

«Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе турчин візьме!»
«Мене, мамо, турчин знає,—
Сріблом-злотом наділяє».

«Іди, сину, пріч від мене,
Нехай тебе ляхи візьмуть!»

«Мене, мамо, ляхи знають,—
Пивом-медом напувають».

«Іди, сину, прич від мене,
Нехай тебе москаль візьме!»
«Мене, мамо, москаль знає,—
Жить до себе підмовляє».

«Вернись, сину, додомоньку,
Змию тобі головоньку!»
«Мені, мамо, змиють дощі,
А розвіють буйні вітри,
А розчешуть густі терни!»

* * *

Ой біда, біда чайці-небозі,
Що вивела дітки при битій дорозі.
Киги! Киги! Злетівши вгору,—
Тільки втопиться в Чорному морю!

Жито поспіло, пріспіло діло;
Ідуть жінці жати, діток забирати.
Киги! Киги! Злетівши вгору,—
Тільки втопиться в Чорному морю!

«Ой діти, діти! Де вас подіти?
Чи мені втопиться, чи з горя убитись?»
Киги! Киги! Злетівши вгору,—
Тільки втопиться в Чорному морю!

І кулик чайку взяв за чубайку.
Чайка кигиче: «Згинь ти, куличе!»
Киги! Киги! Злетівши вгору,—
Тільки втопиться в Чорному морю!

А бугай — «бугу!» — гне чайку в дугу:
«Не кричи, чайко, бо буде тяжко!»
Киги! Киги! Злетівши вгору,—
Тільки втопиться в Чорному морю!

«Як не кричати, як не літати:
Дітки маленькі, а я їх мати!»
Киги! Киги! Злетівши вгору,—
Тільки втопиться в Чорному морю!

ПОЛУМ'Я НАРОДНОГО ГНІВУ

1591

року, в грудні місяці, на Подніпров'ї почалося перше велике повстання, що відкрило епоху національно-визвольних війн на Україні. На його бурхливих хвилях піднялася людина, яка доти була не відома серед північних кіл Речі Посполитої. Від того часу ім'я Криштофа Косинського називають у виступах на сеймах і сеймиках, воно з'являється на сторінках приватного та офіційного листування.

Яскравою зіркою на політичному горизонті Східної Європи спалахнула постать цього видатного ватажка козацько-селянського повстання 1591—1593 рр., його ім'я назавжди вкарбоване в героїчний літопис боротьби українського народу проти іноземного панування і феодального гноблення. Однак все, що було в його житті перед тим, губиться в темряві далеких віків. Дві-три історично вірогідні, документально підтверджені згадки. Поза межами надто скупих фактів існують припущення, перекази й легенди, що народилися після загибелі Косинського.

Криштоф Косинський уродженець Підляшшя. Існує документ 1586 р., з якого дізнаємось про його вступ до козацького війська, про перебування на Січі. Виконував він небезпечну сторожову службу в безпосередньому сусідстві татарських кочовищ, десь біля Тавані, подаючи відомості про наближення ворога до українських кордонів. Безперечно, саме тут гартувався характер майбутнього ватажка народного руху, формувались його погляди.

Мабуть, Косинський відзначався мужністю і військовим талантом, бо невдовзі висунувся в коло найвпливовіших осіб серед козацтва. Як старшина реєстрового козацького війська, Косинський одержав невеличке королівське земельне надання — пустище Рокитну на Білоцерківщині.

Чуже володіння привласнив найбагатший український ма-

гнат Януш Острозький. Краківський каштелян, волинський воевода, білоцерківський староста, князь — низка титулів і посад поставила Острозького на вищій щабель феодальної ієрархії. Тому магнатові не довелося докладати особливих зусиль, щоб домогтися від короля універсалу на землі, раніше надані козакові. Скривджений магнатом Криштоф Косинський «оружною рукою» виступив на захист своїх прав. За ним пішли реєстрові козаки й козацька старшина.

Почалося повстання 1591—1593 рр. на Україні. На перший погляд здавалося, що це — звичайна для того часу подія, один з магнатсько-шляхетських майнових конфліктів, які своїми «гвалтовними» наїздами, пострілами, бряжчанням шабель, іржанням коней, переможними вигуками нападників і зойками скривджених наповнювали в Речі Посполитій все XVI століття. Королівська влада неспроможна була вгамувати «королев'ят» — могутніх магнатів, які вогнем і мечем нав'язували свою волю слабшим. Свавільніки нападали на беззахисні села й містечка, відбирали у своїх суперників землі, маєтки, майно. Шляхта, як татари, грабувала селян, насилаючи на них надвірні війська, особливо найманців-німців.

Проте виступ Косинського виходив за рамки особистої помсти здирників. Йшлося про боротьбу проти магнатського панування, проти посилення загального наступу польських і українських феодалів на козацькі права. Вільне козацьке населення віддавна володіло землею і всіляко відстоювало цей неписаний закон, хоча за канонами феодального суспільства таке право мали тільки духовні й світські феодалі. Повстання відразу набрало антифеодального характеру.

Наприкінці 1591 р. Криштоф Косинський привів повсталі козаків до Білої Церкви. Це місто-фортеця, велике й добре укріплене, як на той час, належало білоцерківському старості Янушу Острозькому. Білоцерківські міщани, паляючи ненавистю до гнобителів, допомогли козакам оволодіти замком і містом, самі прилучалися до козацьких загонів. Гармати, самопали, пістолі, військові боеприпаси й спорядження, цінності Острозьких — усе перейшло до рук повстанців.

Запалав будинок білоцерківського підстарости Курцевича-Булиги, котрий репрезентував владу Острозького в місті. Знищено було старостин архів, що зберігався в замку. Попелом розвіялися по вітру королівські грамоти, універсали на Білоцерківське староство, Богуслав, Розволожжя, Рокитне, а також документи, що визначали повинності міщан. Це був

свідомий, цілеспрямований акт протесту проти феодального землеволодіння, проти магнатсько-шляхетського гніту. Знищувалося їх юридичне оформлення.

Далі повстанці отаборилися в Трипільлі, звезли сюди із зайнятих фортець гармати. Звістка про перемоги козаків ширилась по Україні, розгорталась визвольна боротьба народних мас. Король у листі від 16 січня 1592 р. писав про виступи селян, міщан і козаків у Київському, Брацлавському і Волинському воєводствах: «...в містах і містечках свавільні люди, які не зважають ні на зверхність нашу, ні на посполите право, порушують спокій».

Сейм визначив наприкінці січня 1592 р. магнатську комісію, котра мала приборкати «козацьку сваволю», покарати її призвідців. Комісари зібрались у Фастові. Кожен мав при собі значне надвірне військо. До повсталих звернувся призначений польським урядом «старшим» над козаками шляхтич Микола Язловецький. «Панам молодцям запорозьким, що в Триполію під тот час. Панове молодці!» — писав Язловецький 10 березня 1592 р. Він вимагав скласти зброю, ув'язнити і видати «того лотра» Косинського, а в разі непокорі загрожував кривавою розправою.

Козаки не тільки зігнорували заяву «старшого», а й не захотіли його визнати. Комісари в військом посунули до Трипілья. Але бундючні магнати під жерлами козацьких гармат, що стояли на валах, не наважилися на збройну зустріч з непокірними. Оголосивши їх «ворогами держави» і поза законом, комісари безславно закінчили свою місію і роз'їхалися.

Повстання поширилось на Волинь і Поділля. Селяни й міська біднота оволодівали замками, фортецями й містами, захоплювали зброю і гармати, виганяли, ув'язнювали, нищили панів, оголошували себе козаками, запроваджували козацькі порядки: збирались на ради, обирали отаманів і суддів, розподіляли землі, повинності, вступали до війська Косинського, поповнюючи його ряди. Деякі шляхтичі, рятуючи життя, приймали присягу перед козаками. «До присяги на послушення своє примушують, підбивають на послушення своє», — скаржились феодалі. Магнати і шляхта почали зосереджувати військові сили в Костянтинові. Знов прибули із надвірним військом королівські «кресові» (прикордонні) старости. Януш Острозький виписав з Угорщини кілька загонів кіннотників-найманців.

16 січня 1593 р. король оголосив шляхетське посполите рушення Київського, Брацлавського й Волинського воє-

водств, «щоб сваволя далі не кровила», «щоб той вогонь далі не ширив». Очолив карателів київський воєвода Костянтин Острозький, який на вересневому сеймі 1592 р. проголосив знищення козацтва головною метою своєї діяльності.

Козацьке військо ще восени 1592 р. окопалося під Пяткою, поблизу Чуднова, використавши природні укріплення та посиливши їх штучними фортифікаціями. Окремий козацький загін заклав табір в степу, контролюючи шлях на Січ. На лихо, вдарили жорстокі морози. Не вистачало харчів, зброї, одягу, хоча населення сусідніх Острополя, Чуднова, Слободищ всіляко допомагало повстанцям.

Міркуючи, що козацькій піхоті — основній силі повстанського війська — за такої холоднечі важко робити земляні укріплення, нападники кинули проти оборонців добре озброєну й споряджену польську кінноту. Однак закуті в сталеві панцири вершники із журавлиними перами на плечах, немов хвилі об скелю, розбивались об козацький табір. 2 лютого 1593 р. Косинський, перехопивши ініціативу, розпочав генеральну битву. Спершу козаки переважали, та несподіваний удар угорської піхоти, що прилучилася до польського війська, змінив перебіг битви. І хоча козаки зазнали поразки, однак вони трималися надзвичайно стійко й мужньо і, за свідченням деяких тогочасних джерел, протягом тижня чинили опір переважаючим силам ворога. Обидві сторони зазнали значних утрат. Загинуло понад 2000 повстанців, які залишили на полі бою 26 гармат.

10 лютого 1593 р. було підписано угоду. Козаків зобов'язано до цілковитого «послушення королю». Їм заборонялося вести самостійні дипломатичні переговори з сусідніми державами. Вони не мали права мешкати в магнатських і шляхетських маєтках, а тільки за порогами. До угоди внесено пункт і про повернення захопленого козаками майна, коней та худоби, про повернення феодалам утікачів кріпаків, що приєднались до війська.

Але шляхта не досягла головного задуму — знищити козаків. Їй довелося вести переговори з Криштофом Косинським, «зрайцею (зрадником) короля». Косинський разом із сотниками підписав угоду, в якій була вимога про його усунення з гетьманства. Повстанці дивилися на цю угоду як на тимчасове вимушене припинення боротьби. Вони пішли на Січ, і не думаючи скидати з гетьманства Косинського.

Запорозький гетьман теж не хотів складати зброї, він збирав на Січі свіжі сили. «Хотів перевернути догори все пограниччя і нас усіх побити». — писав пізніше черкаський

староста Олександр Вишневецький про намір Косинського цілковито знищити магнатське панування на Подніпров'ї.

В травні 1593 р. двотисячне військо на чолі з Криштофом Косинським вийшло з Січі. Запорожці приступили до Черкаського замку, почали його обстріл з суші і з Дніпра. Під приводом переговорів Олександр Вишневецький заманив козацького гетьмана до замку, й слуги черкаського старости підступно вбили Косинського. Але загибель ватажка не зупинила повстанців. Визвольний рух спалахує з новою силою. Охоплений панікою, черкаський староста Вишневецький запросив миру й у серпні 1593 р. уклав з козаками «покій вічний і непорушний», беззастережно прийнявши продиктовані йому умови, що підтверджували й розширювали козацькі привілеї, визнавали суверенітет Запорожжя.

Однак наруги, кривди магнатів над селянами й міщанами не припинялися, як не припинявся й визвольний рух народних мас. Коли в Києві було замордовано козацьких послів, що скаржилися на Вишневецького, чотиритисячне Запорозьке Військо облягло столицю Подніпров'я. Шляхта, що зібралася на сесію земського суду, марно намагалася схилити козаків до переговорів. Лише несподівана з'ява татарських орд у межах Запорожжя врятувала гнобителів від праведної кари і змусила козаків зняти облогу і поспішити на південь.

Відхід козаків не послабив народного визвольного руху. Вся Брацлавщина фактично була в руках покозачених селян і міщан. Поступово наростало повстання 1594—1596 рр., що його очолив Северин Наливайко. Визначались основні шляхи й характерні особливості збройної боротьби українського народу, що протягом півстоліття розхитувала підвалини феодально-кріпосницького ладу й шляхетського гніту на Україні й завершилась визвольною війною 1648—1654 рр.

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА - ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ?

Кілька століть співали кобзарі та лірники по селах і містах, на битих шляхах і путівцях, у хатах і на людних ярмарках невідомо ким створену народну думу про Марусю Богуславку.

* *
*

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного
у вічі собі не видають.

То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, бідні невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській
за день тепера?»

Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,

Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській
за день тепера?

Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного
у вічі собі не видаєм,

То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській
за день тепера».

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській
Великодняя Субота,
А завтра святий празник,
роковий день Великдень».

То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день
Великдень сказала!»

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, бідні невольники!
Та не лайте мене, не проклинайте,
Бо як буде наш пан турецький
до мечеті від'їжджати,

То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,

Вас всіх, бідних невольників,
на волю випускати».
То на святий празник, роковий день
Великдень,

Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає —

До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,

Ви, бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки прошу я вас, одного города Богуслава
не минайте.

Моему батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької.
Для лакомства нещасного!
Ой визволи, Боже,
Нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Ця дума перекладена на російську, чеську, німецьку, англійську, французьку та інші мови. Протягом століття записано до ста варіантів цієї думи. З народної поезії Маруся Богуславка перейшла у художню професійну літературу і мистецтво. Образ української жінки, що визволяє з неволі своїх співвітчизників, надихав поетів, письменників, композиторів. Про Марусю Богуславку написані поеми, романи, п'єси. Радянський композитор А. Г. Свечников створив балет, а український радянський композитор М. І. Вериківський написав ораторію. Микола Віталійович Лисенко збирався створити оперу на цей сюжет.

Чому ж цей образ українського народного епосу був такий популярний і дістав таке багатогранне відображення в мистецтві і літературі? І чи існувала колись Маруся Богуславка, чи відбитий у народній думі справжній історичний факт? Це питання хвилювало і не раз поставало й дискутувалося у науці і літературі.

Ціла історична доба в житті українського народу відображена в народній думі-пісні про Марусю Богуславку. Тяжкі бідування і злигодні переживала Україна в ті далекі часи. Роздертий на частини кількома агресивними феодальними державами, мучився український народ під тягарем нестерпного чужоземного гноблення. А з півдня зависла над українськими землями постійна загроза татарських навал.

Поставши у XV ст., після розпаду Золотої Орди, Кримське ханство разом з підвладними йому ногайськими татарськими ордами заволоділо південними степами України і робило спустошливі напади на українські і російські землі. За спиною кримських ханів і феодальних татарських володарів-мурз весь час маячила зловісна кривава тінь султанської Туреччини, що викликала й інспірувала татарські напади і до своїх агресивних планів завжди включала загарбання України.

Вторгнення татарських феодалів на українські землі супроводилось страшними руйнуваннями міст і нещадним розоренням сіл. Але найтяжчим наслідком турецьких і татарських нашеств було знищення і масове полонення українського населення. Залишаючи на своєму шляху згарища і трупи, татарські орди, повертаючись у Крим, гнали, як худобу, тисячі бранців, молодих, здорових людей, цвіт українського народу; малих дітей і старих вони безжально винищували. Від навал татарських орд насамперед терпіло селянство — головний виробник матеріальних благ феодального суспільства. Нападники по-варварському руйнували все на своєму

шляху, нищили посіви, спалювали цілі села. Нерідко татари забирали селян у полон на полі, під час сільськогосподарських робіт. Внаслідок таких нападів в окремих районах припинялось господарське життя.

Основний удар татарських орд падав на сільське населення ще й тому, що татари уникали облоги великих міст. Вони воліли спалювати навколишні села, ніж вести боротьбу з укріпленими містами та фортецями. Орди були безсилі перед організованим опором міського населення і гарнізонів.

Найменше терпіли від татарських нападів українські та польські феодалі, які мали змогу сховатися за мурами укріплених родових замків, під захистом власного надвірного війська.

У своїх набігах татари виробили тактику, яка забезпечувала їм велику територію дій і величезну кількість полонених. Прибувши на територію України, хан з ордами розташовувався кошом в якомусь пункті, обираючи його місцем своєрідної ставки або штабу. Від коша, як із центра, виходили радіусами в різних напрямках великі загони, які налітали на міста і села, плондрували їх, захоплювали майно і людей у полон. Ці великі загони в свою чергу поступово і послідовно дробились на все менші й менші, розтікаючись по країні, вкриваючи її сіткою чамбулів (загонів). Татарські орди в своїх набігах охоплювали широкі простори і проникали далеко в глиб країни. При цьому татари досягли величезної швидкості пересування і навално долали великі відстані, пересідаючи на всьому скаку з одного коня на другого, бо на кожного ординця припадало щонайменше по двоє коней.

В результаті такої тактики татарських орд кожний напад супроводився полоненням значної кількості українського населення. Неможливо підрахувати всі людські втрати України від навал татарських феодалів. Немало татарських вторгнень зовсім не зафіксовано історичними документами. В тих описах татарських набігів, які дійшли до нас, ми не завжди знайдемо навіть приблизне число жертв.

Однак не буде перебільшенням висновок, що татарські феодалі за чотири століття знищили й перетворили в невольників мільйони чоловік українського населення. Відомі випадки, коли нападники за одне нашестя полонили десятки тисяч людей. У 1662 р. татари забрали в полон з Сіверщини 20 тисяч чоловік. Погнати їх не встигли — бранців відбили й визволили російські війська. В 1666 р. татарські орди розсипали свої загони по країні, доходячи до Львова, Любліна і Кам'янця. В результаті цієї навали вони захопили в не-

волю 40 тисяч чоловік. У 1676 р. кримські татари напали на Волинь, Поділля і Галичину і набрали там до 40 тисяч полонених. У 1688 році, в період між першим і другим кримськими походами, хан в результаті кількох набігів на Україну вивіз звідти до 100 тисяч чоловік.

Татари ділили свою здобич, і особливо ясир (бранців), як правило, ще на території України. Розподіл ясиру провадився на Таваньській переправі, біля фортець у пониззі Дніпра, а також і в самому Криму. Десята частина ясиру йшла ханові у вигляді податку, частину виділяли султанові. Значна кількість здобичі діставалась татарським феодалам-мурзам. Володіючи великими багатствами, мурзи постачали коней і зброю рядовим ординцям, за що останні мали віддавати їм левову пайку здобичі.

Після виділення людської десятини султанові й хану кожний феодал-мурза одержував по десять і більше бранців, а рядовому татарині, який, крім зброї (лука, списа, бойової палиці, ятагана і шаблі), мав при собі великий запас сиром'ятних ременів для зв'язування полонених, давали по два-три невольники.

У 60-х рр. XVII ст. Гджан-мурза писав у своєму листі: «Шановному братові моему Сафарелею-ага б'ю чолом. Про нас питаєш, і ми всі від малого до великого здорові; у мене двадцять ясиру, в Арслан-Гази-мурзи дев'ять ясиру, у Каплан-мурзи десять ясиру, в Абл-мурзи шість ясиру, в Алиш-мурзи десять ясиру, у Темерш-Улана п'ять ясиру, у Майли Перекопського чотири ясиру, в усіх наших товаришів ясиру по два і по три є; крім Алаша, нікого без ясиру немає».

Татарські набіги у деякі періоди робилися щороку, а то й по кілька разів на рік. Крім масованих нашесть, весь час точилась боротьба на прикордонні, в українських південних степах.

Звичайно бранців вели в Крим і Ногайські орди пішки, у варварських умовах, іноді навіть закутих або зв'язаних, як худобу. Довгий шлях робили полонені, оточені верхівцями-вартовими, підствобувані нагаями й канчуками, потавровані розпеченим залізом, як тварини. У народних переказах розповідається, що бранців татари прив'язували до однієї довгої жердини і так гнали їх. Від спраги, голоду, від нестерпних мук ще в дорозі гинуло багато невольників. Цю свою історичну трагедію український народ відбив у рядках історичних пісень, лаконічних, але до краю сповнених страждань і болю. Чимало історичних пісень і дум XVI—XVII ст. пов'язано саме з турецько-татарськими нападами.

* *
*

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії —
У полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.

* *
*

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється.
А я, бідний, з діточками
Піду лісом стежечками.

* *
*

Ой на горі слобода,
А там жила удова.
З маленькими діточками
Вмивалася слізочками.
Де не взялись татари, —
Стидкі, бридкі, погані,
Взяли вдову зарубали,
А діток собі забрали.

* *
*

Коли турки воювали,
Білу челядь забирали.
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Єдну взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
Другу взяли попри возі,
Попри возі на мотузі.
Третю взяли в чорні мажі.
Що ю взяли попри коні,
Попри коні на ремені,
Тота плаче: «Ой Боже ж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя розчесує,
Візник бичем розтріпує».
Що ю взяли попри возі,
Попри возі на мотузі,
Тота кричить:
«Ой Боже мій, ніжки мої!
Ніжки мої біленькіі!
Не мати вас умиває, —
Пісок пальці роз'їдає,
Кровця луки заливає!»
Що ю взяли в чорні мажі,
Тота плаче, тота кричить:
«Ой Боже ж мій, очка мої,
Очка мої чорненькіі!
Тільки орсак проходили,
А білий світ не виділи!»

* *
*

Да йшли турки з татарами,
Да йшли турки з татарами,
Да взяли коня з поводами,
Да русу косу розтріпали,
Да русу косу розтріпали,
Да русу косу одірвали,

Да руеу косу одірвали,
Да русу косу одірвали,
Да й у неволю всіх загнали.

* *
*

Ой три літа й три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький.
Його тіло-почорніло,
А од вітру пострупіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
«Не стій, коню, надо мною,
Бачу ж я щироньку твою!
Біжи степом та гаями,
Долинами, байраками
До моєї родиньки,
До вірної дружиноньки!
Стукни в браму копитами
Та забряжчи поводами.
Ой вийде брат — понуриться,
Вийде мати — зажуриться,
Вийде ж мила — порадіє,
Стане, гляне та й зомліє!»
«Ой де ж, коню, пана скинув
Кажі ж, коню: чи не згинув?»
«Мене турки наздігнали,
Пана мого з мене стяли,
Постріляли, порубали,
Там над Дністром поховали.
Ой цить, мати, не журися!
Вже ж бо твій син оженився,
Він взяв собі за жіночку
Та крутую могилочку...
Возьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю,
Коли ж отой пісок зійде,
Тогді твій син з війська прийде!»

Прибувши в Крим, бранці потрапляли на невільницькі ринки. Торгували рабами в Криму — в містах Карасубазарі, Кезлеві (Євпаторія), Бахчисараї і особливо в Кафі (Феодосія).

Кафу — центр торгівлі невільниками — сучасники називали «конторою невільницького торгу», «безоднею, що гле руську кров». Через Кафу переправляли рабів на продаж у Константинополь (Стамбул), а також як податок султанові.

До Кафи й Константинополя з'їжджались купці різних національностей — турецькі, перські, вірменські та інші, які закупали рабів для різних східних країн. Попит на рабів у цих містах був дуже великий. Потребу Кафи і Константинополя в рабах задовольняли в основному татари. Українські невільники були розсіяні по всіх землях, підвладних султанській Туреччині, а також в інших країнах Сходу.

З невільників відбирали здорових молодих чоловіків на судна веслово-вітрильного турецького флоту — «каторги». Цих невільників-веслярів чекала страшна доля. Вони правили за живу силу, що приводила в рух турецькі флотилії. Умови тут були жахливі й вели до цілковитого виснаження фізичних сил. Канчуки гуляли весь час по спинах веслярів, які сиділи по п'ять-шість чоловік за одним веслом, прикуті кайданами до лав, і мусили важкими веслами рухати 50-метрове судно. Недарма ж слово «каторга» увійшло, зберігши своє похмуре значення, в російську і українську мови.

Життя веслярів поза каторгою було теж надзвичайно тяжким. Цих бранців, як і більшість невільників, тримали у «великій фортеці, в земляних в'язницях окованих».

Переважну масу невільників на каторгах становили українці, росіяни і білоруси. Сучасник і очевидець Юрій Крижанич свідчив: «На всіх військових кораблях турецьких не видно майже ніяких інших веслярів, крім людей руського походження, а в містах і містечках по всій Греції, Палестині, Сирії, Єгипту і Анатолії, тобто по всьому турецькому царству, така сила-силенна руських невільників, що вони звичайно питають у земляків новоприбулих, чи залишились на Русі якісь люди».

Частину бранців розподіляли по рудниках та маєтках турецьких і татарських феодалів, де умови праці і життя невільників були не кращі. Вдень — під палючим сонцем або на морозі, напівроздягнені, виконували вони виснажливу роботу під канчуками наглядачів. Ночували у в'язницях,

земляних ямах, закуті в кайдани, з покаліченими ногами (таким способом намагались татари позбавити невольників можливості втекти). При цьому — погані харчі і гнила вода.

Смертність серед невольників була надзвичайно високою, але армію цих страдників весь час поповнювали в результаті нападів хижаків людолови — турецькі і татарські феодалі, работорговці.

Поряд з цим відомі випадки тривалого перебування в турецько-татарській неволі, в тому числі й на каторгах. Деякі невольники витримували десятиліттями страшне життя, протягом якого їх кілька разів перепродували турецьким і татарським феодалам.

Священик Іаков, відвідавши в 1634—1635 рр. разом з посланником Дворяниновим Крим, розповідав, що в Інкермані бачив російського бранця Максима Новосильцева, який прожив у неволі 32 роки, білоруса Василя Хромого, що прожив у турецькій неволі 40 років.

У 1674 р. в Київ прийшло шість так званих вихідців, тобто тих, що втекли з полону. Серед них один родом з Полтави — Дмитро Олексій, що був захоплений татарами в лісі під Полтавою в 1637 році, тобто 37 років тому. Його відразу продали туркам на каторгу, де він і провів весь час неволі.

У 1734 р. російський резидент у Константинополі Вешняков викупив з неволі 150 чоловік, переважно з каторги. Серед них були такі, що провели на каторгах понад 30 років. Донський козак Антон Іванов мучився на каторзі 39 років, астраханський козак Григорій Трифонов — 36 років, росіянин — селянин Олексій Андреев — 38 років. Козак села Мерефа українського слобідського Охтирського полку, захоплений в полон на жнивах, провів у неволі 40 років, з них 17 — на каторзі. Козак Полтавського полку Дмитро Іванов 35 років провів на каторзі, Лубенського полку Іван Паворозник 40 років прожив у неволі у турка Ахмета Аджана. Житель міста Снятина Костянтин Таран, взятий в полон дитиною, провів 45 років на каторзі. А Самійло Іванов, що прожив у неволі 47 років, у тому числі й на каторзі кілька років, нічого не міг про себе розповісти: «Де народився і якого батька син, не знає і говорити по-російськи не вміє, бо взятий в полон з малих літ». Він заявив, що «жити бажає в Києві». По 30 років провели на каторзі донські козаки Петро Яковлев, Григорій Тарасов, Андрій Іванов, житель Пензенського повіту Михайло Раков; українські козаки Михайло Васильєв, Степан Колесников, Андрій Степанов, селянин села Сорочинці Григорій Гегеняков.

Серед викуплених 29 жінок теж були такі, що провели в неволі по два-три і більше десятиліть. Так, наприклад, Орися Боровикова, взята в полон під Ромнами на жнивах, була в неволі 46 років, Уляна Федорова з міста Пирятин — 36 років. Стільки ж провела в неволі Парасковія Петрова з міста Хмелівки Охтирського полку, і з міста Красного цього ж полку Федора Яковлева — 35 років.

Дуже незначна частина невольників приймала мусульманство, що трохи полегшувало їх долю, але не завжди давало їм свободу. Більшість невольників зберігала вірність своїй релігії, що тоді було рівноцінно збереженню національної гідності.

Трагічна була доля хлопчиків-підлітків, які потрапляли в полон. Їх здавали в султанське військо і там намагались витравити всі спогади про рідний дім і вітчизну і виховати з них фанатичних захисників мусульманства. Яничарський (піхотний) корпус султанської армії насамперед і поповнювався хлопчиками з південних, західних і східних слов'янських країн.

Дані про становище невольників у Криму і в Туреччині сучасний дослідник має змогу черпати з оригіналів історичних документів, що зберігаються в наших державних архівах. Це насамперед так звані «Кримські справи», «Турецькі справи» та інші архівні фонди Москви, Києва, Ленінграда, Львова та ін. Вони становлять значну кількість документів, які охоплюють кілька століть.

У цих архівних фондах найбільш важливими, цікавими і різноманітними за змістом є матеріали про бранців і бранок. За своєю формою це найрізноманітніші документи. Оскільки питання про невольників, їх розшуки, викуп, визволення, обмін і т. д. було важливим життєвим питанням у відносинах Росії і України з Кримом і Туреччиною протягом століть, воно мало велику питому вагу в дипломатичному листуванні цих країн, здійснюваному через російських, кримських і турецьких послів. Збереглися списки викуплених бранців, акти обміну полоненими, щоденники учасників розміну полоненими і «распросные речи» самих невольників, протоколи їх опитів, записані послами безпосередньо в Криму або зафіксовані після повернення полонених на батьківщину в Києві та інших містах України, а також у Москві і на Запорозжі. Особливо докладні відомості в історичних документах саме про становище невольників у турецькому і татарському полоні — «бусурманській неволі». Тут доводиться зустрічатися із свідченнями, сповне-

ними трагізму. Це приголомшливо прості розповіді самих страдників про полон, довгочасний і многотрудний, про виконання різноманітних повинностей і тяжких, виснажливих робіт.

Про страхіття турецько-татарського рабства розповідають невольники і в своїх думках — «невільничих плачах». Їх переживання, безпосередні звірення почуттів у неволі переплавилися в перлини високохудожньої поезії.

В думках — «невільничих плачах» — відбитий патріотизм українського народу, що зберігає свою незламну вдачу найважчих умовах.

* *
*

Що на Чорному морю,
Потребі царській,
Громаді козацькій,
Там много війська понаджено,
У три ряди бідних,
безщасних невольників посаджено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.
Тоді бідні, безщасні невольники
на коліна упадали,

Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Господи милосердний!
Создай з неба ясне сонце-мати.
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати.
Хай ми будем, бідні, безщасні невольники,
У чужій землі хоч мале число
полегкості собі мати».

Тое промовляли,
Землю турецьку кляли-проклинали:
«Земле турецька,
Проклята віро бусурманська!
Розлуко ти на світі християнська!
Що ти не одного розлучила мужа з жоною,
Або брата з сестрою,

Альбо кровну родину з родинною,
Альбо близьку сусіду з сусідою.
Хто у тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях проходить,
У турецькій землі нікогда
собі отрадості не має.

Визволь, Господи, невольника з неволі
На простії дороги,
На ясні зорі,
На руський берег,
На край веселий,
Між мир хрещений!»

* *
*

Гей, гей!
Ой у святую неділеньку
да барзо рано-пораненьку,
Ой да тож-то не сизії орли заклекотали,
Як то біднії невольники
у тяжкій турецькій неволі заплакали, гей!..
Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали
та благали, гей!
«Гей, подай нам, Господи,
з неба дрібен дощик,
А знизу то буйний вітер!
Ой чи не встала б на Чорному морі
бистрая хвиля,
Да чи не позривала б вона якорів
з турецької каторги, гей!
Бо вже ж нам сая турецькая каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Білее тіло козацьке, пані-молодське
Коло жовтої кості пошмугляло». Гей, гей!
Отож-то баша турецький, бусурменський,
Недовірок християнський,
Ой то тож-то то він на чердак ісходжає
Да сам то тее добре зачуває,

Да на свої слуги, турки-яниченьки,

зозла гукає:

«Гей, кажу, кажу я вам, турки-яниченьки,
Ой добре ж ви дбайте,
Барзо гадайте,
По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги в руку набирайте,
З ряду до ряду заходжайте,
По тричі в однім місці бідного невольника
затинаяте!»

Ой да тож-то то тії слуги, турки-яниченьки,
Отож-то то вони добре дбали,
Барзо гадали,
По три пучки тернини, по чотири
червоної таволги у руку набирали,
Із ряду до ряду заходжали,
По тричі в однім місці бідного невольника
затинали,
Кров християнськую неповинну проливали,
гей, гей!

Ой як стали-то тії козаки, пани-молодці,
На собі кров християнську забачати,
То стали землю турецькою,
Віру бусурменськую клясти-проклинати, гей, гей!
«Гей,— каже,— земле, земле турецькая,
Віро проклятая бусурменская,
Розлуко ти християнська!
Ой десь же то ти не одного розлучила:
Чи брата з сестрою,
Чи мужа з вірною жоною,
А чи вірненького товариша з товаришем, гей!
Гей! Земле, земле, десь справді ти єсть проклятая,
Тільки турчину-кальянину на срібло,
на злато вельми багата, гей!
Гей, визволь нас, визволь нас, Господи,
усіх бідних невольників,

Із тяжкої турецької неволі
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
Проміждо народ хрещений,
В городи християнські,
До отця, до неньки, до родини сердешної,
І на многії літа, і до кінця віка!»

Ой наперед уклоняюся Господу Богу,
І отаману-батькові кошовому,
І всьому товариству кривному й сердешному,
І всім головам слухаючим,
І на многії літа, до кінця віка!

* *
*

То не ясний сокіл квилить-проквіляє,
Як син до батька, до матері у городи
християнські поклони послає,
Сокола ясного рідним братом називає:
«Соколе ясний,
Брате мій рідний!
Ти високо літаєш,
Ти далеко видаєш,—
Чому у мого батька й матері ніколи
в гостях не буваєш?

Полинь ти, соколе ясний,
Брате мій рідний,
У городи християнські;
Сядь-пади у мого батька,
у матері перед ворітьми,
Жалібненько проквіли,
Об моїй пригоді козацькій припомини.
Нехай же мій батько й матуся пригодоньку
знають,
Статки, маєтки ізбувають, великі скарби
збирають,
Козацьку голівоньку з тяжкої неволі
визволяють.

Бо як стане Чорне море зогравати,
То не буде знати батько, либонь, мати,
У якій турецькій неволі синів своїх шукати,
Чи у пристані Козловській,
чи у городі Цареградї на базарі
Будуть ушкали, турки-яничари, набігати,
За Чорне море, у рабську землю продавати;
Будуть за нас сребро-золото, не лічачи,
брати.

Сукна дорогії поставами, не мірячи,
за нас брати.

Гей, гей, гей, гей!»

То брат-товариш тее зачуває,
До брата-товариша словами промовляє:
«Товаришу, брате мій рідний, не треба нам
у городи християнські поклона посилати,
Своєму батьку й матері більшого жалю

завдавати,
Бо хоча наш батько й мати будуть добре
дбати.

Грунти великі, маєтки ізбувати, скарби
збирати,

Та не-знатимуть, де, у якій тяжкій
турецькій неволі синів своїх шукати.

Що сюди ніхто не заходжає,
І люд хрещений не заїжджає,
Тільки ясні соколи налітають,

На темниці сідають,
Жалібненько квілять-проквіляють,
Нас усіх, бідних невольників, у тяжкій неволі
добрим здоров'ям навіщають!»
Тоді-то далася бідному невольнику турецька
неволя добре знати:

Кайдани руки і ноги заїдали,
Сирая сириця до жовтої кості біле тіло
проїдала.

То бідні невольники на кров, на тіло
поглядали,

Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурменську
кляли-проклинали:

«Ти, земля турецька, віра бусурменська,
Єсть ти наповнена сребром та золотом,
Тільки бідному невольнику на світі не вільно:
Що бідні невольники у неволі пробувають,
Празника Різдва чи то Великодня не знають,
Усі на Чорному морі у каторзі проклятій
пробувають.

Об вірі християнській гадають,
Землю турецьку, віру бусурменську кленуть-
проклинають:

«Ти, земля турецька, ти, віра бусурменська,
Ти, розлука християнська:

А вже ж не одного ти розлучила за сім літ
війною —

Мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем, маткою!»
Визволь, Боже, бідного невольника
На святоруський берег,
У край веселий,
У мир хрещений!»

Український народ чинив героїчний опір турецько-татарським загарбникам. Почесне місце в цій боротьбі посідає українське козацтво. З часу свого виникнення Запорозька Січ стала опорним пунктом, військовою базою українського народу для його виступів проти турецько-татарської агресії. З розвитком Січі боротьба козацтва проти турецьких султанів і кримських ханів набирає активного, наступального характеру. Спираючись на Запорозьку Січ, козацтво організувало сухопутні і морські походи на Кримський півострів, де утвердилось агресивне Кримське ханство, і на узбережжя Чорного моря — володіння султанської Туреччини.

Найважливішим результатом козацьких походів було визволення сиди-силенної невольників. Сотні, а іноді й тисячі невольників — українців, росіян, білорусів, розсіяних по кримських містах і селах, турецьких володіннях, по каторгах і галерах, — здобували волю з рук козаків під час кожного їх походу на Туреччину і Крим.

У 1616 р. козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним напали з моря на Кафу — головний невольницький ринок в Криму, здобули штурмом фортецю, знищили в ній 14-тисячний турецький гарнізон, спалили флот і визволили багато бранців, що знемагали в тяжкій турецькій неволі.

Наприкінці осені 1667 р. сильний загін запорожців організував похід на Крим. За час свого тижневого бойового перебування в Криму запорожці визволили близько двох тисяч бранців. Півтори тисячі цих полонеників прийшли разом із своїми визволителями на Січ.

Походи в турецькі і татарські володіння не були єдиною формою виступів запорозького і донського козацтва проти турецько-татарської агресії. Велике значення мала прикордонно-сторожова служба козаків, яка тісно перепліталася з розвідувальною діяльністю. Завдяки добре поставленій розвідувальній службі козаки дізнавалися не тільки про

пересування татарських орд, а нерідко й про наміри султанського уряду і гарнізонів турецьких фортець, розташованих у низинах Дніпра.

Козаки виставляли застави на шляхах, якими татари звичайно вдиралися в російські та українські землі, а також висилали роз'їзди і значні військові частини у степ. Вони намагалися підстергти й перехопити татарські загони, перетяти їм шлях, розбити, розсіяти, знищити або примусити повернути назад, визволити бранців ще на українській землі.

Активну боротьбу за визволення полонених вели козаки, організуючи спеціальні експедиції; їх метою було перерізати шлях татарам, коли ті поверталися в свої кочовища після набігу, відбити бранців, яких гнали в Крим і Ногайські орди.

Славний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, знаменитий своєю непереможністю в боротьбі з татарами й турками, твердив, що він завжди ставив перед Запорозьким Військом мету перехопити ханську орду, коли вона повертається після набігу, щоб «військам татарським учинити урон і бідуючих невольників-християн з мучительних рук визволити».

Весною 1675 р. на звістку про вихід з Криму ханських сил виступив у похід із Січі запорозький кінний загін під командуванням кошового отамана Івана Сірка. Хоч і невелике було це кінне військо (500 чоловік), але діяло воно протягом кількох тижнів у степах дуже успішно. «Де б не почув про повернення вороже, про турків і татар, старанно про це промишляв», — повідомляв кошовий Іван Сірко командуючому російськими військами на Україні Ромодановському. В результаті розгрому одного великого татарського загону запорожці визволили 1000 полонеників з неволі.

Велике значення для боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії мало об'єднання України з Росією. Україна дістала підтримку могутніх збройних сил Росії. Об'єднання України з Росією відіграло не менш важливу роль і для боротьби російського народу проти іноземних загарбників. Султанська Туреччина провадила постійну експансіоністську політику щодо Росії. Татарські феодали робили спустошливі напади на російські землі, так само як і на українські. В XVI ст. ханські орди доходили навіть до Москви, загрожуючи життєвим центрам Російської держави.

Боротьба Російської держави проти турецько-татарської навали, що має свою багатовікову історію, довгий час мала

оборонний характер. І тільки після об'єднання України з Росією, внаслідок чого кордони Російської держави наблизилися до султанських і ханських володінь, а українська територія змогла правити за опорну базу, Росія за допомогою козацьких сил переходить до наступальної боротьби проти султана і хана.

Протягом кількох століть питання про невольників мало життєве значення і для Росії. Російська держава проводила широку діяльність по обміну, викупу та інших формах мирного визволення невольників.

В Російській державі викуп полонеників з «бусурманської неволі» набрав організованого, систематичного характеру вже з середини XVI ст. В цей час Собор встановив певний податок на служилих і посадських людей і селян для викупу невольників і для забезпечення їх після повернення з полону. За словами сучасника, Катошихіна, сума «полонянничних витрат» у XVI ст. досягла 100 000 єфімків. Собор визначив розміри відкупу за полоненика відповідно до його суспільного становища на батьківщині.

З «полонянничних грошей» певна сума призначалась для виплати «жалування» невольникам у Криму, на яких уже був складений «розпис», але викуп затримувався або зовсім був неможливий внаслідок ряду причин. Так, наприклад, боярин Шереметьєв, що потрапив у полон до татар після поразки російських та українських військ під Чудновом 1660 р., перебував у неволі двадцять років, одержуючи весь час майже систематично «жалування». Але не тільки представники феодального класу одержували «жалування»; у значно менших, правда, розмірах його посилали в Крим невольникам, що належали в минулому до найрізноманітніших соціальних верств Росії, а з другої половини XVII ст. — і України.

На російських послів, яких відправляли в Крим і Туреччину, покладали обов'язок викупити невольників, для чого послаам давали спеціальні кошти — «полонянничну казну». Посли мали також складати списки невольників — «розписи» — для того, щоб надалі уряд міг на основі дипломатичних переговорів викупити або обміняти їх на військовополонених — татар і турок. «Розписи» невольників для обміну складали з величезними труднощами в Криму і Туреччині російські послы або ті особи, яким це доручалося, — купці і т. д.; ханські власті всіляко перешкоджали цьому.

У 1672 р. в своїх статейних списках російські послы в Криму Ларіон Болховітинов і Василь Булгаков записали: «При-

ходили до них на стан до запису (тобто для включення їх у «розпис») руські люди полоняники і говорили, що їх братії — руських полоняників — у Криму і в далеких улусах багато. А до запису їх татари на розмін не приводять».

У 1678 р. в доручення Запорозької Січі переяславець Федір Яковлев організував складання «розпису» 4000 невольників-запорожців, що потрапили на каторги після захоплення Ладжина турецькими військами. Однак наглядач побачив цей «розпис» і знищив. «Побачивши те письмо, — розповідав Яковлев, — каторжний прикажчик почав невольників бити; і невольники веліли йому той розпис віддати; і він той розпис віддав, і той прикажчик той розпис подер і кинув у море».

Іван Сірко вживав найрізноманітніших заходів, щоб визволити цих невольників-козаків. Він писав 2 березня 1678 р. гетьманові Самойловичу: «А нам нині паче жаль вічно тих кривдити невольників, котрих уже кількасот з каторг відшукувано й підготовлено на волю; а як не подбаємо про них, будуть нас, доки живі, проклинати».

Десяти переяславським козакам-невільникам вдалось переслати листа в Січ до запорозького кошового отамана Сірка. Вони просили кіш Запорозької Січі визволити їх з неволі. Лівобережний гетьман Іван Самойлович повідомляв цареві: «Дуже родичі тих козаків і жінки їх, з плачем приходячи, безнастанно про те надокучають. А які там люди в Криму, в неволі, в кого лист їх про визволення до кошового атамана написаний, кошовий прислав мені». Такі листи Запорозька Січ одержувала дуже часто.

Велику роль у визволенні полонених відігравали кобзарі. Немало їх побувало і в Туреччині, і в Криму. Вони були майже єдиною живою ланкою між батьківщиною і невольниками. Кобзарів ніхто не займав. Кордони були відкриті для них, і народних співців України можна було побачити і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді. Саме кобзарі подавали відомості про невольників на батьківщину. Вони ж створювали й думи про полонених та про визволення їх з неволі, будши безпосередніми очевидцями їх страшних мук.

Практикувався викуп невольників приватними особами, наприклад, родичами. Крім того, викупали невольників і купці, їдучи в Росію. Вони привозили викуплених ними полонених у Москву і там одержували суму викупу, нерідко з процентами, від уряду, з «царської казни» або від родичів. Купці сподівались на вірний прибуток, бо, за рішенням Собору, полонених, привезених до Москви,

обов'язково мали викупати. Тому й турецькі, й татарські послаи, їдучи в Росію, теж везли з собою невольників для викупу. Ці невольники були вихідцями виключно з середовища панівного класу, бо саме за них могли сподіватись работорговці взяти найбільший викуп. У значно менших розмірах провадився обмін невольників — росіяни і українці — на військовополонених татар і турків.

Велику роль при обміні полонених відігравала Запорозька Січ. Розташована по сусідству з татарськими кочовищами, Січ мала широкі зв'язки з Кримом і була добре обізнана з умовами й обставинами, за яких звичайно проходив у татар обмін і викуп полонених.

Запорозькі козаки під час своїх походів прагнули не тільки визволити бранців, а й собі захопити в полон якнайбільше турків і татар, щоб потім використати їх для обміну або викупу. Розміри викупу, коли йшлося про знатних людей, були великі, і запорозька старшина одержувала за них чималі суми. Тому на Запорожжі завжди була в резерві для обміну й викупу певна кількість турецьких і татарських полонених.

Внаслідок цього на Запорожжі, особливо з другої половини XVII ст., нерідко можна було побачити посланців з Криму й Туреччини, які приїздили сюди, щоб розшукати й викупити полонених турків і татар, або привозили на Січ, щоб взяти викуп за них, захоплених татарськими ордами під час набігів українських і російських бранців.

Запорозька Січ укладала спеціальні договори з Кримським ханством про тимчасове перемир'я для обміну полоненими, а також для викупу їх. Багато українських невольників здобували собі волю власними силами — тікали з полону. Така велика була їхня мужність і відвага, така непохитна воля і любов до батьківщини, що, десятиками років поневіряючись у неволі на каторгах, рудниках під гнітом турецьких і татарських феодалів, вони вичікували слушного моменту і кінець-кінцем тікали.

Часто організовувались колективні втечі, особливо з каторг. Невільники піднімали повстання, знищували варту, екіпаж і турецьких воєначальників і захоплювали судно. В історичних документах зафіксовано ряд таких повстань.

Характерно, що в повстаннях, в яких брали участь невольники різних національностей (італійці, грузини, іспанці і т. д.), ініціаторами й керівниками майже завжди виступали козаки, українці і росіяни.

У 1643 р. в Римі була видана італійською мовою невелика

книжка з довгою назвою, як заведено було в ті часи: «Повідомлення про славу подію, що недавно відбулася, про те, як взято було крашу турецьку галеру, що була під начальством Анти-паші-Маріола, як здобули свободу 207 невільників — християн з польської Русі (тобто України. — О. А.) — і 70 невільників з інших християнських країн, як взято було в полон 40 турків і 4 багатих європейських купці, як убито було згаданого Анти-пашу з багатьма іншими турками і яку багату здобич знайдено було на галері».

У 1894 р. в Москві були опубліковані знайдені в архіві чолобитні царю від учасників цього повстання, які повернулись на батьківщину. Вірогідні відомості авторів чолобитних і автора книжки, очевидно, теж учасника повстання невільників, дають змогу відтворити картину подій, що відбулись на турецькій галері наприкінці 1642 р.

Ця галера входила до складу царгородської султанської турецької флотилії і була найпотужнішою і найбагатшою в усьому турецькому флоті: вся позолочена, оснащена 15-а якорями і озброєна 7-а великими і 12-а меншими мідними гарматами. На галері був відомий своєю жорстокістю Анти-паша-Маріоль (або Анти-паша-Мар'ів — за даними чолобитної). Судно приводилося в рух силою 280 невільників, прикутих до лав. З них 210 чоловік були українці, росіяни, білоруси, що перебували в неволі по 16, 25 і більше років.

Колишній калузький стрілець Іван Семенович Мошкін, який пробув на турецькій каторзі сім років, прагнучи визволити себе і своїх товаришів з тяжкої неволі, вже три роки виношував думку про втечу. З листопада 1642 р. він разом з кількома близькими й вірними товаришами готував повстання.

В кінці листопада командир галери, паша, побоюючись страти за невдалий похід на Азов, знявся з якорів. Решта — шість галер — дістали від паші наказ вирушити за ним слідом на другий день. Цим моментом вирішив скористатися Мошкін і захопити судно. Невільники озброїлися камінням, заступами, сокирами, дванадцять чоловік — навіть шаблями, що їх роздав їм юнак Сільвестр з Ліворно, або, як його іменує Мошкін у чолобитній, «іноземець Шпанської землі». Сільвестр прийняв мусульманство: султан і паша вважали його, як писалося в книжці, «переконаним ренегатом», а тим часом він таємно залишався християнином і був щирим учасником змови.

У задній частині галери під каюти паші та інших членів екіпажу підклали порох. Вночі Мошкін, прикутий до правої лави, почав гнотом підпалювати порох. Один із шести варто-

вих, що охороняли судно, помітив у нього в руках вогонь. На запитання вартового Мошкін відповів, що курить люльку. Вартовий повірив. Двічі повторював Мошкін свою спробу, але зволожений порох не займався. Становище врятував Сільвестр. Він був на другому кінці судна, де спали турецькі солдати; непоміченим проповз він через галеру до правої лави і передав Мошкіну трохи загорнутого в ганчірку розжареного вугілля. Його кинули в порох, і нарешті стався вибух, правда, слабший, ніж сподівалися повстанці. Проте від вибуху все-таки загинуло 28 турків і зайнялись каюта й вітрила.

Невільники атакували турків. Мошкін убив пашу шаблею, а потім під час тривалої сутички сам був поранений стрілами в груди і руку. Повстанці перемогли. Таким чином, в результаті повстання колишні невільники знищили 240 турків і 40 чоловік взяли в полон. Повстанці полагодили два вітрила і повели корабель до Калабрії, збираючись пристати в гавані Чівіта-Векії. По дорозі вони зустріли фелюгу з сімома турками, котрі, побачивши турецьку галеру, підійшли до неї і спитали, чи немає поблизу християнських кораблів. Один з українців видав себе за турецького начальника і запросив на галеру турків з фелюги. Так число полонених у повсталих збільшилося на сім чоловік.

Сім днів було в дорозі повстанське судно. Після бурі, яка поламала сімнадцять весел і потрошила галерне кермо, невільники пристали до берега в гавані Мессіни. Місцеві власті відібрали у колишніх невільників і галеру, і всіх їх полонеників. Довелося сміливцям вирушати на батьківщину пішки, долаючи неймовірні труднощі і зазнаючи всіляких злигоднів.

В документальних матеріалах знаходимо детальний опис повстання невільників, що відбулося в 70-х рр. XVII ст. Про нього розповіли в Києві організатори і керівники повстання, жителі українського міста Котельви Йосип Михайлов і Семен Федоров, котрі повернулись на батьківщину після п'ятирічного перебування на каторзі.

Михайлов і Федоров організували втечу невільників різних національностей («з полоняників інших земель») з двох каторг, знищивши наглядців і варту («на двох каторгах турків побиколоювали»). Спочатку невільники втекли у Венецію, а потім «ішли вони на Краків, на Варшаву, на Львів, на Київ».

У козацькому середовищі, можливо, серед учасників повстань, створювались думи про втечі з турецьких каторг. У думках, що дійшли до нас, теж відбито конкретні, реальні події — визволення полонеників шляхом повстання.

* *
*

Ой у неділеньку барзо рано-пораненьку
То ж не орли заклекотали,
А то ж безщасники невольники заплакали,
І заплакали, і словами промовляли:
«Визволь нас, Господи, з отакої
Із турецької —
З бусурменської —
Неволі».

Бідні безщасні невольники
Вгору руки піднімали,
І заліза на руках забряжчали,
Та все Бога прохали:
«Визволь нас, Господи,
З цієї проклятої
З бусурменської неволі.
Як уже нам ця
Турецька бусурменська неволя
До живих печінок надоїла,
Що на руках і на ногах залізо,

й тіло об'їла...»

Чорнії хмари
На море наступали,
Де взялися сильнії вітри —
Буйнії повівали.
На Чорному морі
Схватилася сильная хвиля,
Вона ту турецьку
Бусурменськую
Темницю розбила.
І тоді безщасники невольники
Із тої темниці повтікали.
Так вони великими лісами
І темними лугами
Додому прибували.
Безщасники невольники,
Вони собі на руках і на ногах залізо

поодмикали,

І вони вже дома проживають,
І з своїми рідними п'ють і гуляють,
Оковитої горілочки випивають
І Творця небесного похваляють:

«Хвалим тебе, Господа Бога
І Творця небесного,
Що ти нас визволив
З великої неволі,
Що ми там ніякого добра не знали,
А горя доволі.
За здоров'я безщасних невольників
На много їм літа
До кінця віка.

Найвизначнішою є дума про Самійла Кішку, в якій з граничною реалістичністю і конкретністю передаються події повстання на турецькій каторзі. З другого боку, дума про Самійла Кішку являє собою художнє узагальнення численних фактів повстань невольників і захоплення ними турецьких галер.

Організацію і керівництво цим повстанням дума пов'язує з цілком певною історичною особою — гетьманом українських козаків — Самійлом Кішкою, що жив на рубежі XVI—XVII ст.

* *
*

Ой із города із Трапезонта виступала галера,
Трьома цвітами процвітана, мальована.
Ой первим цвітом процвітана —
Злато-синіми киндяками пообивана;
А другим цвітом процвітана —
Гарматами арештована;
Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою покровена.
То в тій галері Алкан-паша,
Трапезонтськое княжа, гуляє.
Має собі ізбраного люду:
Сімсот турків, яничар штириста
Да бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий — Марко Рудий, суддя військовий;

Третій — Мусій Грач, військовий трембач;
Четвертий — Лях Бутурлак,
ключник галерський,

Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири, як став по волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли,
Проти Кафи-города приставали,
Там собі великий да довгий опочинок мали.
То представиться Алкан-пашаті,
Трапезонтському княжаті, молодому паняті,
Сон дивен, барзо дивен, напрочуд...
То Алкан-паша, трапезонтськое княжа,
На турків-яничар,

на бідних невольників покликає.

«Турки, — каже, — турки-яничари
І ви, бідні невольники!
Которий би міг турчин-яничар сей сон

одгадати,

Міг би йому три гради турецькії дарувати,
А котрий би міг бідний невольник одгадати,
Міг би йому листи визволенії писати,
Щоб не міг ніде ніхто зачіпати!»
Сее турки зачували, нічого не сказали,
Бідні невольники, хоч добре знали,

собі промовчали.

Тільки обізветься між турків
Лях Бутурлак, ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський:
«Як же, — каже, — Алкане-пашо,

твій сон одгадати,

Що ти не можеш нам повідати?»
«Такий мені, небожата, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться — моя галера цвіткована,

мальована,

Стала вся обідрана, на пожарі спускана;
Видиться: мої турки-яничари

Стали всі впень порубані;
А видиться — мої бідні невольники,
Которії були у неволі,
То всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
В Чорнее море пометав...»
То скоро тоє Лях Бутурлак зачував,
К нему словами промовляв:
«Алкане-пашо, трапезонтський княжату,
Молодий паняту!
Сей тобі сон не буде ні мало зачіпати,
Скажи мені получче бідного невольника

доглядати,

З ряду до ряду саджати,
По два, по три старії кайдани

і новії ісправляти,

На руки, на ноги надівати,

з ряду до ряду саджати,

Червоною таволгою по два дубця брати,
По шиях затинати, кров християнську

на землю проливати!»

Скоро-то сее зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали.
Тоді бідних невольників

до опачин руками приймали,

Щироглибокої морської води доставали.

Скоро-то сее зачували,
Од пристані галеру далеко одпускали,
До города Козлова,

До дівки Санджаківни на зальоти поспішали.

То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаківна навстрічу виходжає,

Алкана-пашу в город Козлов

Зо всім військом затягала,

Алкана за білу руку брала,

У світлиці-кам'яниці визивала,

За білу скам'ю саджала,

Дорогими напитками напувала,

А військо серед ринку саджала.

То Алкан-паша, трапезонтськое княжа,

Не барзо дорогії напитки вживає,

Як до галери двох турчинів на підслухи

посилає,

Щоб не міг Лях Бутурлак Кішку Самійла
одмикати,

Упоруч себе саджати!
То скоро сі тії два турчини
До галери прибували...
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:

«Ой Ляше Бутурлаче, брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі,
Як ми тепера,
Добро нам вчини,
Хоч нас, старшину, одімкни —
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».

Каже Лях Бутурлак:
«Ой Кішко Самійле, гетьмане запорозький,
Батьку козацький! Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поломни.
Аще будеш віру християнську
під нозі топтати,

Будеш у нашого пана молодого
За рідного брата пробувати!»
То скоро Кішка Самійло зачував,
Словами промовляв:
«Ой Ляше Бутурлаче,
Сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ~~я~~ ~~ти~~ ~~того~~ не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій
голову християнську покладати;

Ваша віра погана,
Земля проклята!»
Скоро Лях Бутурлак тее зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає.
«Ой, — каже, — Кішко Самійле,
гетьмане запорозький,

Будеш ти мене в вірі християнській
укоряти —

Буду тебе паче всіх невольників доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за попереки втрое буду брати!»

То ті два турчини тее зачували,
До Алкана-паші прибували:
«Алкан-пашо, трапезонтське княжа!
Безпечно гуляй:

Доброго і вірного ключника маеш;
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!»
То Алкан-паша, трапезонтське княжа,
великою радість мало,

Пополам дорогії напитки розділяло,
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою Санджаківною уживало.
Став Лях Бутурлак дорогії напитки

пити-підпивати,
розбивати:

«Господи, есть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській
розговорити».

До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубки
в руки брав,
То у рукава, то в пазуху, крізь третю хусту
додолу пускав.

Лях Бутурлак по одному випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти
спати клав,

Сам вісімдесят чотири ключі
з-під голів виймав.

На п'яти чоловік по ключу давав:
«Козаки-панове, добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години дожидайте!»
Тоді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук і із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.
А Кішка Самійло чогось догадав.

За бідного невольника ланцюгами
втрое себе прийняв,

Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-паша з військом до галери
прибувати,

То до галери прибував, словами промовляв:

«Ви, турки-яничари, помаленьку ячите,
Мойого вірного ключника не збудіте!

Самі же добре поміж рядами проходжайте,

Всякого чоловіка осмотряйте,

Бо тепера він підгуляв,

Щоби кому пільги не дав».

То турки-яничари свічі у руки брали.

Поміж рядів проходили,

Всякого чоловіка осмотряли,

Бог поміг — за замок руками не приймали!

«Алкане-пашо, безпечно почивай!

Доброго і вірного ключника маєш:

Він бідного невольника

з-ряду до ряду посаждав,

По три, по два старії кайдани

і новії посправляв,

А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв».

Тоді турки-яничари у галеру входжали,

Безпечно спати полягали,

А которії хмельні бували, на сон знемагали,

Коло пристані Козловської спати полягали...

Тоді Кішка Самійло

полуночної години дождав,

Сам між козаків устав,

Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;

У галеру входжає, козаків побуджає,

Саблі булатніі на вибір вибирає,

До козаків промовляє:

«Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,

Ясини не вчиніте,

Нікого турчина в галері не збудіте...»

То козаки добре зачували,

Самі з себе кайдани скидали,

У Чорнеє море кидали,

Ні одного турчина не збудили.

Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:

«Ви, козаки-молодці, добре, братіє, майте,

Од города Козлова забігайте,
Турків-яничар впень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море бросайте!»

Тоді козаки од города Козлова забігали,

Турків-яничар упень рубали,

Которих живих у Чорнеє море бросали.

А Кішка Самійло Алкана-пашу із ліжка взяв,

На три часті розтяв, у Чорнеє море побросав,

До козаків промовляв:

«Панове-молодці! Добре дбайте,

Всіх у Чорнеє море бросайте,

Тільки Ляха Бутурлака не рубайте,

Между військом для порядку

За яризу войськового зоставляйте!»

Тоді козаки добре мали,

Всіх турків у Чорнеє море пометали,

Тільки Ляха Бутурлака не зрубали,

Между військом для порядку

За яризу войськового зоставляли.

Тоді галеру од пристані одпускали,

Самі Чорним морем далеко гуляли...

Да ще у неділю барзо рано-пораненьку

Не сива зозуля закувала,

Як дівка Санджаківна коло пристані походжала

Да білі руки ламала, словами промовляла:

«Алкан-пашо, трапезонтськое княжату,

Нащо ти на мене такеє великеє пересердіє

маєш,

Що од мене сьогодні барзо рано виїжджаєш?

Когда би була от отця і матусі

Сорома і наруги прийняла,

З тобою хоч єдину ніч переночувала!..»

Скоро ся тее промовляли,

Галеру од пристані одпускали,

Самі Чорним морем далеко гуляли.

А ще у неділеньку, у полуденную годину,

Лях Бутурлак од сна пробуджає,

По галері поглядає, що ні єдиного турчина

у галері немає.

Тоді Лях Бутурлак із ліжка встає,

До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає:

«Ой Кішко Самійле, гетьмане запорозький,

батьку козацький!

Не будь же ти на мене,

Як я був наостанці віка мойого на тебе!
Бог тобі поміг неприятеля побідити,
Да не умітимеш у землю християнськую
входити!
Добре ти учини: половину козаків у окови
до опачин посади,
А половину у турецькеє дорогее плаття
наряди,
Бо ще будемо од города Козлова
До города Цареграда гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер
вибігати.
Будуть Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти,
То як будеш отвіт оддавати?»
Як Лях Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький,
учинив:
Половину козаків до опачин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогее плаття
нарядив.
Стали од города Козлова до города
Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда
дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкан-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.
То Лях Бутурлак чоґось догадав,
Сам на чердак виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге — по-турецьки.
Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку,
братія, ячіте.
Од галери одверніте.
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похміллі знемагає,
До вас не встане, голови не зведе,
Казав: «Як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості і повік забувати!»
Тоді турки-яничари от галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гримали,

Ясу воздавали.
Тоді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славути низенько уклоняли:
«Хвалим тя, Господи, і благодарим!
Були п'ятдесят штири годи у неволі,
А тепера чи не дасть нам Бог на час по волі!»
А у Тендрові-острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв
Да на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
«Козаки, панове-молодці! Що сія галера —
чи блудить,
Чи світом нудить,
Чи много люду царського має,
Чи за великою добиччю ганяє?
То ви добре майте,
По дві штуки гармат набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Еслі турки-яничари — то упень рубайте!
Еслі бідні невольники — то помочі дайте!»
Тоді козаки промовляли:
«Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків, страшишся,
Есть сія галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє,
Се, може, є давній бідний невольник
Із неволі утікає».
«Ви віри не доймайте,
Хоч по дві гармати набирайте,
Тую галеру із грозної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте!
Як турки-яничари — то упень рубайте,
Еслі бідний невольник — то помочі дайте!»
Тоді козаки, як діти, негаразд починали,
По дві штуки гармат набирали,
Тую галеру із грізної гармати привітали,

Три доски у судні вибивали,
Води дніпровської напускали...
Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Чогось одгадав, сам на чердак виступав,
Червонії, хрещатії давнії корогви
із кишені винімав.

Розпустив,
До води похилив,
Сам низенько уклонив:
«Козаки, панове-молодці! Сія галера
не блудить,

Ні світом нудить,
Ні много люду царського має,
Ні за великою добиччю ганяє,—
Се есть давній бідний невольник
Кішка Самійло із неволі утікає;
Були п'ятдесят штири годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоть на час по волі...»
Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки брали
Да на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба паювали,
Тую галеру на пристань стягали.
Тоді: злато-синії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки,
на біляки.

А галеру на пожар спускали,
А сребро, злато — на три часті паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали,
На святого Межигорського спаса,
На Трехтемирівський монастир,
На святую Січовую Покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали;
А другу часть поміж собою паювали;
А третю часть брали,
Очеретами сідали,
Пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла по волі поздоровляли.
«Здоров, — кажуть, — здоров, Кішко Самійле,

Гетьмане запорозький! Не загинув еси
у неволі,
Не загинеш із нами, козаками, по волі!»
Правда, панове,

полягла Кішки Самійла голова
В Києві—Каневі-монастирі...
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!
Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська Запорозького,
Донського
З усією черню дніпровою,
Низовою,
На многія літа
До кінця віка!

Значно частішими, ніж колективні, були поодинокі втечі з неволі.

Бували випадки, що втікачів переймали по дорозі, повертали, перепродували знову на каторгу, і вони знову тікали. Їхній шлях з Туреччини додому, на батьківщину, на Україну, був дуже довгий, важкий і небезпечний. Втікачі проходили багато країн, йшли майже через усю Європу, часто пішки. Минали роки, перш ніж утікач повертався на Україну. В «статейних списках» — дипломатичних документах російських послів — є відомості про таких вихідців.

Російські послы у Венеції Чемоданов і Постников у 1657 році записали у своєму «статейному списку», що до них прийшло 50 чоловік українців і росіян, що втекли з полону. Вони просили видати їм допомогу («милостиню») і дали надзвичайно важливі відомості про становище в Туреччині.

Особливо багато невольників тікало з Криму і Ногайських орд, звідки вибратися було легше, ніж з Туреччини. Для цих «вихідців» з полону обов'язковим перехідним пунктом була Запорозька Січ, яка межувала з татарськими володіннями.

Запорозька Січ, завжди готова прийняти вихідців з полону, подавала їм матеріальну підтримку, забезпечувала харчами на весь час перебування в Січі. Колишнім невольникам

допомагали дістатися в рідні місця, давали харчі на дорогу, виділяли провідників, забезпечували речами першої потреби. Допомога утікачам з неволі, співчуття їх стражданям — це було давньою традицією, що склалася не тільки на Запорозькій Січі, а й на всій Україні; її підтримували народні маси.

Окремі українські феодалі, козацька старшина і російські поміщики, навпаки, намагались скористатися з тяжкого становища колишніх невільників і закріпачити їх, примусити працювати в своїх маєтках. Однак навіть гетьманські і старшинські власті не могли йти наперекір багатовіковій народній традиції, зобов'язували старшину і поміщиків подавати підтримку втікачам.

У XVIII ст. українцям — вихідцям з турецького і татарського полону — царські власті надавали паспорти, в яких пропонувалось місцевій владі й населенню надавати їм всіляку допомогу. Київська губернська канцелярія видавала всім визволеним полоненикам «проїжджі листи» з таким текстом: «В цій путі чинити вільний пропуск (і де жити побажає), і кривд не чинити, і податку не брати, але за його полонне терпіння по християнському звичаю показувати до нього всяке благодіяння». Визволени з полону всі без винятку одержували право вибирати на власний розсуд нове місце проживання в межах Російської імперії і на певний час звільнялися від сплати податків.

Допомогу і підтримку колишнім невільникам надавали, в тій же мірі, як і на Запорозькій Січі, і в Донському війську, якому теж належить велика заслуга у визволенні полонених. Ця спільність традицій була одним з проявів тісних зв'язків запорозького і донського козацтва. Для визволених з турецького і татарського полону росіян і українців також і Донське військо було майже обов'язковим перехідним пунктом на шляху повернення колишніх полонених на батьківщину. І в цьому російському козацькому центрі колишні полоненики зустрічали добрий прийом і найгуманніше ставлення.

На Дону зберігався спеціальний недоторканий запас для колишніх невільників. Донські козаки писали у військовій відписці 2 серпня 1655 р.: «А хлібні запаси тримаємо ради невільників, котрі невільники виходять з Турецької, з Кримської землі, з Ногаю... І ми, государю, холопи твої, тим невільникам твій государів хлібний запас даємо».

Колішнім невільникам, українцям і росіянам, з Дону, так само як і з Січі, допомагали переправитися в рідні місця.

Восени 1655 року на Дону жило 130 визволених в Криму козаками колишніх невільників — чоловіків, жінок і дітей. «Їх поїли і годували, — писали донці цареві, — все своїм же військовим запасом». Дев'яносто п'ять українців — колишніх невільників — відпустили з Дону в Київ, як повідомляється у відписці Донського війська — «з провожатими, з своїми ж козаками, вгору Донцем Сіверським до Святих гір суднами, а судна ми їм дали і одежу, і казни, і сокири, все ж своє, військове... А від Святих гір веліли своїм же провожатим той полон проводити до Полтави і віддати полтавському полковнику».

Рятуватися втечею з турецько-татарської неволі могли лише чоловіки. Українські жінки-невільниці діставали визволення тільки з рук козаків під час походів і зрідка — в результаті викупу. Українських жінок забирали в полон не менше, ніж чоловіків, становище їх не було легшим, доля ж — трагічніша. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках феодалів, а наймолодші і найкрасивіші з них потрапляли до гаремів. Жінки-невільниці з України й Росії були розсіяні по всіх тодішніх володіннях султанської Туреччини і Кримського ханства, навіть у далекому Єгипті.

По-різному складалася їхня доля. Українські полонянки на невільничому ринку цінувалися високо. Деякі з них потім ставали дружинами татарських вельмож.

Автор хроніки XVI ст. Михайло Литвин писав, що гарних українських дівчат «купають іноді, як золото, і іноді тут же, на місці, перепродують з барищем... У нинішнього турецького імператора кохана дружина, мати його первістка і спадкоємця, викрадена з нашої землі». Останні слова Михайла Литвина відбивають справжній історичний факт.

Дружина турецького султана Сулеймана I, якого в Туреччині йменували Законодавцем, а в Європі Пишним, походила з України. Вона була відома під іменем Роксолани, що означає «русинка», тобто українка. По-турецьки її ще називали Хуррем, що в перекладі означає «радісна». Однак справжнє ім'я її було Настя Лисовська.

Народилась вона 1505 р. в місті Рогатині (Галичина). В 1520 р. під час нападу татар Роксолану захопили в полон і продали в Константинополь до султанського гарему. Згодом вона стала дружиною султана. Протягом тридцяти років, аж до самої смерті Роксолани, владний Сулейман перебував під її необмеженим впливом.

Роксолана домоглася страти впливового візира Ібрагіма, головнокомандуючого султанської армії, першої особи в Ту-

реччині після султана, і старшого сина султана Мустафи. Вона навіть організувала змову проти самого Сулеймана. Хоч змову розкрили, Роксолану не було покарано — так підкорявся їй султан. Польський історик Немцевич вважав, що мирна політика Сулеймана в 20—50-х рр. XVI ст. щодо Речі Посполитої, до складу якої входила Галичина, провадилась під впливом Роксолани. Відоме її листування з польським королем Сигізмундом-Августом.

За свідченням сучасників, Роксолана відзначалась надзвичайною красою, розумом, музичними здібностями і веселою вдачею. З її ім'ям пов'язане будівництво ряду архітектурних споруд у Константинополі. Вона була прихильна до вчених і артистів. Померла Роксолана 1561 р. На Україні доля невольниці Роксолани справила велике враження. З'явилось чимало її портретів; на деяких з них її малювали у вигляді святої мучениці або месниці з кинджалом у руці. Один з таких портретів, виконаний, як вважають, за вказівкою людей, котрі особисто знали й пам'ятали Роксолану, зберігається у Львівському історичному музеї. Роксолана зображена тут у вигляді гарної сумної дівчини в українській сорочці і турецькому тюрбані. Картина виконана в дусі італійського Відродження і є одним з перших станкових портретів, створених на Україні.

І в іншого султана, Османа II, який жив у першій чверті XVII ст., улюбленою дружиною теж була українка.

Скупі історичні дані дають мало свідчень про почуття і настрої цих українських жінок, що стояли біля самої вершини влади могутньої тоді Турецької імперії. Є, проте, документальні свідчення про деяких інших українських полонянок. Приймавши, часто під тиском і насильством, мусульманство, назавжди відірвані від рідної землі, вони тужили за нею, нерідко ризикуючи життям, прагнули допомогти своїм співвітчизникам помститися поневолювачам. Улюблена дружина кримського хана Іслам-Гірея, українка, отруїла свого чоловіка за те, що він зрадив козаків на користь шляхтичів.

Або ось такий достовірний факт, встановлений нами за архівними документами. Захоплена в неволю і закинута аж у Єгипет українка, ставши дружиною паші, протягом усього життя зберігала пам'ять про свою батьківщину. Позбавлена найменшої можливості повернутись додому, вона вирішила, що принаймні син її мусить жити в її рідному краї. Вона навчила його української мови і, коли він виріс, спорядила в далеку дорогу. В документі й зафіксована розповідь сина

єгипетського паші, який подолав довгий шлях і достався України.

Доля однієї з таких потурчанок, українських полонянок-патріоток і лягла в основу народної думи про Марусю Богуславку.

Про походження Марусі Богуславки говорить її ім'я. Жила колись у місті Богуславі, в сім'ї священника українська дівчина. Налетіли хмарою татари і захопили її в полон. Пододала вона тяжкий шлях від рідного міста до Криму, пережила весь жах невольницького торгу і була продана у Туреччину. Можна припустити, що вона жінка турецького паші і що паша довірив їй ключі від тюрми-темниці, в якій 30 років мучилися 700 українських невольників.

Дума свідчить, що у Марусі Богуславки не згасла любов до рідної землі, про яку вона незмінно каже «наша». Вона вболіває за долю невольників і прагне їм допомогти. Але водночас вона обережна й передбачлива, ні з ким не ділиться своїми намірами, а тільки чекає слушного часу, щоб визволити своїх співвітчизників. Вона старанно готується і вирішує, що у Великдень, коли турок поїде до мечеті і залишить їй ключі, вона здійснить свій ризикований задум.

Свій намір Маруся Богуславка виконала й випустила всіх невольників.

На прощання вона просить невольників заїхати в місто Богуслав і сказати батькам, щоб вони не намагались викупити її з неволі, бо вона «потурчилась, побусурманилась, для розкоші турецької, для лакомства нещасного».

І от саме те, що автори думи не в спрощеній обстановці, а в складній психологічній і драматичній життєвій ситуації показали патріотизм української жінки-полонянки, робить образ Марусі Богуславки особливо цікавим і привабливим. І хоч Маруся «побусурманилась, потурчилась», автор думи не дорікає їй за це. Про українську жінку, котра хоч і не може покинути життя, з яким уже тісно зв'язана, але в якій горить незгасний вогонь любові до свого народу, — про цю жінку говориться в думі з великою теплотою і симпатією.

Дума про Марусю Богуславку є історично правдивою і характером своєї героїні, і сюжетом, і побутовими подробицями, і загальним колоритом подій. Вона вірно відбиває добу, її дух, втілює життєві явища тих далеких часів, підтвердження яким ми знаходимо в історичних документах.

Та коли вже ставиться питання про те, чи існувала Маруся Богуславка, відповісти на нього слід позитивно, хоч досі

й не знайдено документального підтвердження вельми типового факту, про який розповідає дума.

Найбільш імовірним здається припущення, що творці думи поклали в її основу певну реальну подію, і що Маруся Богуславка — це конкретна історична особа, а не художній витвір поетичної фантазії.

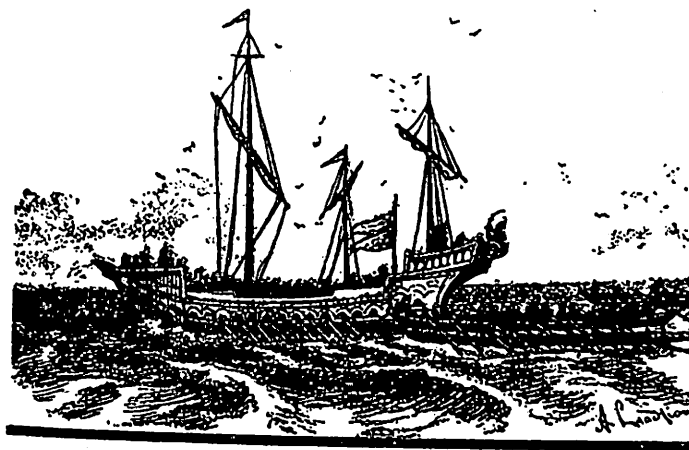
* *
*

Поле ж мое широке!
Не могла-м тя проглянути
Чорненькими оченьками,
Тепер ем проходила
Біленькими ноженьками.
Що ся в полі забіліло,
Ой ци гуси, ци лебеді?
Тепер гуси не літають,
Ні лебеді не пливають:
То татари полон женуть;
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом під Яришом
Та взялися пайовати,
Дівка зпала парубкові,
А тещенька зятенькові.
Взяв він єї попри коні,
Попри коні на ремені.
Ой кінь біжить дорогою,
Тещу веде терниною,
Терня ноги пробиває,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон налітає,
Тоту кровцю іспиває.
Приїжджає додомоньку:
«Вийди, вийди, татаронько!
Привів ем ті кухароньку,
Привів ем ту невольницю,
Аж до смерті робітницю».
А вона їй та й завела,
Три роботи загадала:

Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала
Та й дитині приспівала:
«Люлю, люлю, татарчатко,
По донечці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Учув тое вірний слуга:
«Чи чули ви, панянонько,
Як вам кляла невольниця:
«Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло?»
Ой прибігла татаронька,
Вбігла боса без пояса
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матусеньку.
«Доню моя прелюбезна!
Не тільки-м тя годовала,
По личеньку-м тя не била».
«Мамко ж моя старенькая,
По чім же сь мя іспізнала,
Що сь мя доненьков назвала?»
«В неділю сь барвінок різала,
Та сь сі пальчик відрізала,
По тому-м тя іспізнала».
«Мати моя рідненькая,
Скидай з себе свої лати,
Вбирай дорогії шати!
Будеш з нами панувати».
«Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати».
«Мати ж моя рідненькая,
Чи схочеш тут панувати,
Чи поїдеш в рідні краї?»
«Волю дома бідувати,
Як в чужині панувати!..»
«Слуги ж мої та й вірні,
Впряжіть коні вороні,
Везіть мамку в рідні краї!»

* *
*

А в містечку славнім Берестечку
Ей, п'є Байда мед та горілочку.
Ей, п'є Байда та не день, не два,
Та не одну нічку і не годиничку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
— Ей ти, Байда та славнесенький,
Будь мені рицар та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку,
Будь паном на всю Україночку.
— Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя дочка поганая.—
Ей, крикнув цар на гайдуки:
— Візьміте Байду добре в руки,
Візьміте Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте.—
Ей, висить Байда, та не день, не два,
Та не одну нічку та й не годиничку.
Ей, висить Байда, та й гадає,
Та на свого хлопця споглядає,
Та на свого хлопця молодого,
І на свого коня вороного.
— Ей ти, хлопче молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький.
Подай мені лучок і стрілочок пучок,
Ей, бачу я три голубочки,
Хочу я убити для його дочки,
Нехай же я уб'ю царю та на славному вечерю.—
Як стрілив — царя уцілив,
А царицю — у потилицю,
А его дочку — у головочку.
— Ото тобі, царю, та за твою кару,
Було тобі знати, як Байду карати,
Було Байді голову утяти,
Его тіло поховати,
Вороним конем їздити,
Хлопця собі зголубити.

ЗАПОРОЖЦІ НА МОРІ

На Запорозькій Січі суднобудівництво здавна розвинулось і досягло високого рівня й досконалості. Козацькі майстри-корабельники славилися і за межами України. Їх часто запрошували й до Москви, щоб вони навчали корабельної справи.

Одну чайку споруджувало впродовж півмісяця понад 60 чоловік. Техніка суднобудування, якою володіли майже всі козаки, не була надто складною. Запорожці зрубували високу липу чи вербу і, очистивши її від галуззя, видовбували днище. До нього кріпили дубові ребра, на які зверху вниз нашивали дубові дошки довжиною 3,5 метра, шириною 30 сантиметрів. На носі й кормі споруджували щось на зразок кают. Тут зберігали провіант, боєприпаси й зброю. До кожного кінця човна прилаштовували окреме стерно, завдяки чому чайка в будь-який момент могла змінити курс на 180 градусів. У центрі на спеціальному станку укріплювалась щогла з вітрилами, з обох боків човна було від 20 до 40 весел. Отже, чайки котрі одночасно приводились у рух веслами й вітрилами, були дуже маневреними. Борти човна обкладали в язанками очерету завтовшки від півтора до двох з половиною метрів. Ця своєрідна захисна одежина утримувала судно на поверхні й захищала од ворожих стріл і куль. Запорозькі чайки сягали у довжину 15—22 метрів, у висоту не більше 4 метрів, а в ширину — 6 метрів. Човен брав на борт 40—60 козаків. Над чайками-дубами, що стояли у гавані, підносилися високі, стрункі трищоголові кораблі. Вони мали дві палуби, двоярусну рубку у формі намета, де розміщувалася старшина (до 10 чоловік). Обабіч рубки було по 4 каютних ілюмінатори. По бортах, на нижніх і верхніх деках судна, виглядали з люків грізні дула фальконетів — великих кованих залізних чи мідних гармат. До складу запо-

розької флотилії входили навіть підводні човни. Звичайно, з нашого погляду вони здаються досить примітивними. Проте факт їх існування у XVI ст. становить великий інтерес. Очевидно, запорожці використовували різні види суден, залежно від стратегії й тактики морського бою. Особливістю козацького флоту було те, що чайки могли пришвартовуватися до будь-якого берега.

У підготовці до походу брало участь усе запорозьке товариство. Спора частина козаків споряджала судна, решта вантажила на них зброю, шаблі, рушниці, порох, набої, ядра, харчі. Під час походів існував непорушний закон: запорожцям суворо заборонялося брати з собою будь-які спиртні напої. За свідченням сучасників, з п'яними розправлялися безжально — їх викидали за борт.

У морські походи козаки відпливали вночі, перед новомісяччям. Скільки небезпек чатувало на них перед виходом у море! Треба проминути турецькі фортеці Кизи-Кермень, Тавань, Аслам-Кермень (на тому місці, де тепер Берислав і Каховка). За переказами, щоб перепинити прохід по Дніпру, турки поставили посеред річки залізну браму, а від Кизи-Керменя до Тавані й далі до Аслам-Керменя протягли залізні ланцюги. До нас дійшло оповідання про те, як козаки долали цю перепону. Кілька десятків колод вони сплутували залізним ланцюгом і сторчма пускали до брами. Стукіт колод, бряккіт ланцюгів створювали враження, нібито рухається козацька флотилія, і турки відкривали вогонь по гаданих козацьких чайках. А тим часом запорожці, причаївшись в очеретах, очікували, поки вщухне стрілянина, і тоді у стрімкому ривку проходили лінію фортець. Так само вони долали шлях біля Очакова й Кінбурна — турецьких фортець, що, мов міфічні Сцилла й Харібда, стерегли вихід у Чорне море.

Вже в кінці XVI ст. козаки розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та її васала, Кримського ханства, організуючи із Запорозької Січі морські і сухопутні походи. Козаки ставали на ініціативну наступальну боротьбу з могутнім ворогом. Військово-феодальна Турецька імперія (Оттоманська Порта), до складу якої входили завойовані країни Європи, Азії та Африки і яку населяло 60 мільйонів чоловік, була найбільшою державою у ті часи. У результаті загарбань вона запанувала на Чорному морі і Балканах, оволоділа гирлами Дунаю, Дніпра, Дону, прагнучи використати їх як опорну базу для наступу проти України, Росії, Польщі, Білорусії. Збройні сили Оттоманської Порти.

що кількісно і організаційно перевершували війська будь-якої з європейських країн, були однією з найсильніших на той час армій світу. Турецька армія мала репутацію непереможної.

Нове, XVII ст. запорозькі козаки відкрили морським походом під Кілію. У травні 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох галерах, відбитих у турків, вийшли в море. Бій з турецькою ескадрою під Кілією був для козаків успішним. Вони відбили одну галеру і перехопили турецькі кораблі. Після розгрому 1605 р. татарських орд на Подніпров'ї козаки на чолі з Петром Сагайдачним влітку 1606 р. організували нову морську військову експедицію. Козаки кілька разів нападали на турецькі міста і фортеці Чорноморського узбережжя. Вони ходили на Кілію, Білгород. З моря козаки атакували Варну. З боєм оволоділи вони цією важливою фортецею і великим портом султанської Туреччини. Захопили 10 турецьких галер з продовольством, товарами й екіпажем. Влітку 1608 р. запорожці провели сухопутний похід на Кримське ханство, захопили Перекопську фортецю і спалили її. А в наступному році, восени, — у новий морський похід повів запорожців Сагайдачний. На 16 чайках козаки увійшли в гирло Дунаю, знову атакували Кілію, Білгород, а також Ізмаїл.

Так розпочалася «доба героїчних походів», як називають історики козацькі морські експедиції перших двох десятиріч XVII ст., які пов'язані з ім'ям геніального українського полководця, козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

Найбільшу шану й популярність здобув Сагайдачний завдяки своєму воєнному талантові й одчайдушній хоробрості. Навіть у сильних і мужніх запорожців відвага й безстрашність Сагайдачного викликали захоплення й подив. Така відвага могла викуватися саме на Запорожжі — в умовах постійної небезпеки й героїзму. Тут гартувалися національні герої, ватажки народних повстань проти іноземного панування. Навіть польське магнатство не могло не визнати видатних здібностей козацького ватажка. Яків Собеський, який особисто знав Петра Сагайдачного, так писав про нього: «То була людина смілива розумом, яка шукала небезпеки, нехтувала життям, перша у нападі, а у відступі — остання, рука його ніколи не давала промаху, він був пильний у таборі, не полюбляв розпещеності й ніякою мірою не був відданий пияцтву... Хоч за походженням, способом життя й звичками він був простою людиною, проте в очах пізнішого по-

томства він гідний того, аби стати поруч з найвидатнішими людьми свого часу в Польщі». Саме таку людину — із сильною вдачею, кипучою енергією, державним розумом, талановитого полководця й безстрашного воїна, пристрасного борця проти унії й католицизму — козаки кілька разів упродовж більш як десяти років обирали своїм гетьманом.

У другому десятилітті Сагайдачний керував майже усіма великими походами запорожців, морськими і сухопутними.

З ним у морські експедиції виправлялися вже не сотні, а тисячі козаків. Із запорозької гавані виходило іноді понад 300 чайок, екіпаж яких нараховував до 20 тисяч чоловік. У таких морських експедиціях нерідко брали участь давні бойові побратими українських козаків в боротьбі проти турецько-татарської агресії — російські козаки, що мешкали на Дону. Отже, Сагайдачний керував спільними запорозько-донськими морськими походами на володіння Османської імперії.

В той час козаки доходили до столиці Туреччини, як записав літописець — «окурювали мушкетним димом Стамбул». З'являлися козаки й біля берегів Африки.

Основним напрямком козацького наступу на турецькі володіння були береги Анатолії і Малої Азії. Сагайдачний розробив концепцію активної, ініціативної боротьби проти турецько-татарської агресії. Не тільки давати відсіч нападам татарських орд і турецьких військ на Україну, а й перенести військові дії на територію ворога — володіння султанської Туреччини і Кримського ханства. Ставилося завдання послаблювати військову силу ворога, його економічно-матеріальну базу, знищувати ворожий флот, для чого слід було зруйнувати найважливіші порти. Козаки не намагалися на довгий час оволодіти фортецею чи містом, що було і неможливим, оскільки військові операції вони провадили на далекій відстані від своєї бази — Запорозької Січі. Козаки на деякий час захоплювали турецько-татарські фортеці, знищували їх гарнізони, здобували великі трофеї. Найголовнішим було те, що козаки звільняли маси нещасних полонених, що конали в тяжкій турецько-татарській неволі. Саме в цьому полягає гуманна суть козацьких експедицій, які підірвали економічну й військову міць султанської Туреччини. Самі козаки головною метою походів вважали звільнення з турецького й татарського рабства людей, котрі мучилися там.

Під час великих походів козаки атакували кілька фортець одночасно, однак основного удару завдавали якомусь най-

більшому центру. Серед них були такі міста, як Стамбул, Трапезунд, Синоп, Риза та ін.

Великим внеском Сагайдачного у розвиток українського військового мистецтва була розроблена ним козацька тактика морського бою. За 36—40 годин козацькі чайки досягали Анатолії. В морі козаки завжди першими помічали великі турецькі галери, оскільки чайки над водою піднімалися тільки на 2,5 стопи. Козацькі моряки спускали щогли, з ясовували напрямом вітру і ставали так, щоб під вечір сонце у них було з тилу. За годину перед заходом сонця вони починали сильно веслувати ближче до галер, не випускаючи їх з очей і чекаючи півночі. За гаслом з отаманської чайки вони енергійно веслували до ворожих суден, зненацька брали на абордаж, блискавично заповнювали галери і захоплювали їх, нерідко закінчуючи рукопашним боєм. Турецький екіпаж знищували, невільників-веслярів з турецьких галер звільняли, відвозили в рідні краї або залучали до свого козацького бойового товариства. Італієць Д'Асколлі, що спостерігав морські бої козаків, писав: «Козаки такі відважні, що не тільки при рівних силах, але й 20 чайок не бояться на 50 галер напасти, як то буває щорічно». Поляк Старовольський засвідчував, що «запорожці, зустрічаючись з турецькими галерами, воліють загинути, ніж ганебно відступити або здатися... вони не ухиляються від бою і часто перемагають...» Турецький хроніст Мустафа Наїма, описуючи битву запорожців на чайках з турецьким флотом, твердив, що «на всій землі нема людей сміливіших, котрі б менше турбувалися про своє життя, менше за все боялися смерті».

Запорозькі козаки наганяли такий жах на турецьких моряків, що на галери, котрі вирушали проти козаків, ті йшли буквально з-під палиць, їх заганяли киями. Коли козаки з флотилій висаджували десант, то для сторожі у кожній чайці залишали тільки двох козаків та двох молодиків. Каторги козаки топили або спалювали, тому що турецькі судна були непридатні до плавання на ріках, отже, й на Дніпрі.

В дорозі, на морі і під час боїв загрожувала козакам велика небезпека, а в разі невдалого походу, при поразках несли козаки значні втрати. Це відбилося і в народній поезії, де розказується як

По Чорному морю супротивна хвиля встає,
Судна козацькі на три частини розбиває.
Одну частину взяла — в землю агарянську занесла,
Другу частину — гирло Дунайське пожерло,
А третя де ся має — в Чорному морі потопає.

Треба відмітити, що у козаків добре була налагоджена розвідка, військовий живий зв'язок та інформація. Внаслідок цього козаки іноді могли досить оперативно надати підмогу своїм військам, що були навіть на великій відстані від своєї бази — Запорозької Січі.

Запорозько-донські флотилії, повертаючись додому, на Січ і на Дон, нерідко приставали до зручних, захищених і укріплених берегів грузинських князівств Мінгрелії та Гурії. До цього козаків примушувала негода, що заставляла їх на морі, або погоня турецьких суден. Бували і випадки, коли козаки заїжджали з метою продажу трофеїв або просто перепочити і помолитися. Домініканський патер Іоанн розповідав: «Козаки, які з гирла Дніпра та Дону виходять на Чорне море у похід проти турок і татар, повертаючись із здобиччю, в цій церкві (на кордоні Абхазії та Черкесії) моляться і залишають монети».

Грузинські володарі — Дадіані і Гуріелі, хоч і були піддані турецького султана, однак прагнули провадити незалежну від Османської імперії зовнішню політичну лінію; вони підтримували торговельні і військово-політичні зв'язки з козаками.

Мандрівник П'єтро делла Валле засвідчив, що у 1616—1618 рр. «Дадіані або Гуріелі, володарі двох різних частин Колхиди, християни, послали людей до козаків з метою війни з турками і запропонували їм союз та свою територію, також послали маленькі золоті хрести. Козаки з великим задоволенням прийняли подарунки. Козаки не раз ходили із своїм морським флотом до берегів Колхиди і знаходили там любов'язний прийом... Козаки захищають на морі торговельні кораблі цих володарів».

У повідомленні про Грузію, подану папі Урбану VIII в 1627 р., П'єтро делла Валле писав, що грузинські князі «до того захистили свою волю і свободу, що козаків, які живуть на Дніпрі біля Чорного моря, з великою любов'ю приймають у своїх державах, як християн, так і тому, що вони великі вороги турок, завжди наносили і зараз завдають їм значних збитків... Козаки в даний момент панують на Чорному морі».

Султанський уряд категорично забороняв своїм грузинським підданям надавати козакам якусь допомогу. В окремі періоди правителі Імеретії, Мінгрелії та Гурії, боячись драгувати турецьких володарів, радикально змінювали свої політичні позиції. Всупереч настроям своїх феодалів корінне населення грузинського чорноморського узбережжя

завжди підтримувало козаків, які були для них не тільки єдиновірцями — православними християнами, а й заклятими ворогами ненависного їм султана.

Великі морські походи другого десятиліття XVII ст. під проводом Сагайдачного, що набули особливого розмаху та масштабів, майже завжди були успішними. В «Історії Хотинської війни» Собеський пише про Сагайдачного як про вмілого командувача морськими походами. «Він завжди повертався овіяний славою... береги європейської та азіатської Туреччини були свідками його перемог». Козацькі чайки завдавали не один відчутний удар могутньому турецькому флоту, нищівних ударів зазнавали турецькі гарнізони причорноморських міст-фортець. Сила і значення керованого Сагайдачним козацького флоту настільки зросли, що друге десятиліття стало періодом майже неподільного панування козаків на Чорному морі.

У 1613 р. козакі двічі ходили на турецькі володіння. Султан намагався не пропустити козаків додому і послав до Очакова численний флот. Але запорожці зуміли перехитрити турецького пашу й розгромили ворожу флотилію.

Наступного, 1614 р. козакі здійснили два походи. Щоправда, весняний був невдалий — запорожців спостигла буря й розсіяла козацькі чайки. Проте влітку на 40 чайках вони повторили похід. Дві тисячі козаків перетнули море, атакували Трапезунд, а відтак напали на Синоп. Козакі здобули фортецю, знищили гарнізон, спалили увесь турецький флот, що стояв на рейді: галіони, галери, кораблі. Цікаво, що проводирями козаків були втікачі — знедолені турки. Поки стягували війська, козаків і слід пропав. Як свідчать автори турецької хроніки, з часу завоювання турками Малої Азії біля Синопа не з'являвся жоден ворожий корабель. Візир, якого султан, розгнівавшись, мало не повісив, присягався, що знищить козаків, коли вони вертатимуться назад. Однак запорожцям стало відомо, що біля Очакова на них чекають турецькі кораблі. Вони розділилися на дві групи. Одна пробивалася Очаківським лиманом. Бій був не легкий. Козакам довелося кинути в море частину трофеїв. Турки полонили двадцятьоро запорожців, решті вдалося дістатися до Дніпра. Друга частина козаків висадилася на схід від Очакова, волоком вони протягли чайки і спустили їх у Дніпро. Козакі відбили атаку турків, що напали тут на них, але зазнали великих втрат. Спільно із запорожцями у поході брали участь донські козакі.

1615 р. запорожці здійснили ще сміливіший похід. Цього

разу об'єктом нападу вони обрали столицю Оттоманської імперії — Стамбул. Козакі висадилися між двома гаванями столиці — Мізевною та Архіолокі — й спалили портіві причали. Султан, який у той час перебував у заміському палаці, з гнівом і люттям спостерігав, як палає його столиця. Захопивши багаті трофеї, козакі облишили місто. Турецькі кораблі, що кинулися навздогін, зустрілися з козаками біля гирла Дунаю. Козакі перші напали на турецьку ескадру, сміливо вступили в бій, захопили в полон самого адмірала, галери знищили і повернулися Дніпром на Січ.

Особливо багатий на події був 1616 р. Кілька походів у цьому році організував Сагайдачний. Наймогутнішим був наступ на Кафу — головний невільницький ринок у Криму.

Коли 1616 р. Сагайдачний закликав у похід, тисячі козаків прибули на Січ. Та ось нарешті приготування скінчилися, екіпажі чайок зайняли свої місця. Сагайдачний з переднього човна, на якому майоріла гетьманська короґва, подав сигнал, і запорозькі судна вирушили до моря. Успішно проминувши Кизи-Кермень, Тавань і Аслам-Кермень, козацька флотилія підступила до Очакова і Кінбурна.

Ще здалеку вони побачили, що перед лиманом вишикувалися турецькі кораблі, закриваючи вихід у море. Турецький султан ще навесні вислав каторги, бо небезпідставно вважав, що козакі і цього, 1616 р. вирушать у похід. Однак запорозька ескадра, сміливо атакувавши турецькі кораблі, пододала і цей кордон. Вийшовши на морський простір, козакі взяли курс на Кафу. Між іншим, для визначення курсу запорожці користувалися особливим компасом. Як справжні мореплавці, вони також добре орієнтувалися по зірках.

Через кілька днів козацька ескадра на чолі з Сагайдачним наблизилася до Кафи. Козакі здобули штурмом цю могутню, з потужними укріпленнями турецьку фортецю й знищили чотирнадцятитисячний гарнізон. З наказу Сагайдачного було знищено також турецький флот. Багато невільників дістало свободу. Ця морська козацька експедиція перевершила всі попередні козацькі походи.

Восени того року козакі знову спорядились у похід — цього разу на Синоп. Проте вітер заніс чайки під Трапезунд. Дві тисячі запорожців висадилися на берег. Вони залишили чайки під охороною невеликої кількості своїх товаришів, а самі вздовж моря пішки дісталися до Трапезунда. Штурм фортеці був блискавичним. Козакі увірвалися в місто, визволили багато невільників. Тільки-но козакі сіли

у чайки, аж на них посунула турецька флотилія. Кращі кораблі, серед них шість величезних галер під керівництвом адмірала Цикалі-паші направив султан проти козаків. Морський бій теж недовго тривав і закінчився розгромом турецького флоту. Три галери козаки потопили. За наказом султана увесь флот, що залишився у Константинополі, попрямував до Очакова. Сагайдачному стало відомо, що султанська столиця залишилася беззахисною з боку моря. Козаки напали на Стамбул і потім без перешкод відпливли від турецької столиці. А біля Очакова їх даремно чекав паша зі своїм флотом. Козаки повернулись додому зовсім іншим шляхом: вийшли в Азовське море, потім по річці Молочній піднялися догори, перетягнули волоком чайки на річку Конку і таким чином дісталися на Січ.

Саме завдяки походам 1616 р. воєнна слава запорожців сягнула апогею.

Після 1616 р. було здійснено цілий ряд морських і сухопутних експедицій. Очаків, Перекоп та інші турецькі й татарські фортеці зазнали могутніх ударів запорожців під командуванням Сагайдачного. У 1618 р. «козаки, — записано у одному з тогочасних джерел, — ввійшли в Стамбул, вбили 5 чи 6 тисяч турків, захопили велику кількість полонених і спалили половину міста». 1619 р. Сагайдачний успішно водив козаків на кримські улуси.

Таким чином, козаки майже неподільно запанували на Чорному морі, по суті контролюючи навігацію між Босфором і Лиманом.

За свідченням сучасника, «не тільки на Чорному морі, але й у самій турецькій столиці козаки викликали такий великий жах, що через них там постійно тримають флот, увесь або частину, будують укріплення на берегах Босфора». Відомий італійський мандрівник П'єтро делла Валле повідомляв у травні 1618 р.: «Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б козаки не взяли і не сплюндрували. У кожному випадку вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, коли вони лише прикладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати». Справді, паніка в приморських районах і в самій турецькій столиці дійшла до такого ступеня, що причорноморські міста Анатолії й Балкан звернулись до султана з петицією, в якій заявляли, що коли він не захистить їх від козаків, то вони визнають їхню владу.

Отже, козаки під проводом Сагайдачного розпочали і проводили справжню війну, в ході якої одна з наймогутніших

держав тогочасного світу мобілізувала всі свої збройні сили проти козацтва, котре протистояло їй в битвах силами іноді в кілька десятків разів меншими і все ж добивалося перемоги. Для України це була національно-визвольна війна. Турецько-татарська агресія стояла на шляху історичного процесу формування української нації, загрожувала геноцидом українському народу.

Уряд Османської імперії боротьбу з козаками розглядав як найважчу, найскладнішу, найневідкладнішу і найнебезпечнішу зовнішньополітичну проблему.

У 1618 р. султан скликав спеціальну нараду, де обговорювались заходи по обороні від козаків. На цю нараду були запрошені послы Венеції, Нідерландів, Франції та інших країн.

Запорозькі козаки, з свого боку, розгорнули дипломатичну антитурецьку діяльність. На початку 1618 р. Сагайдачний приєднався до антитурецької ліги в Європі. Представник ліги де Марконне переказував зміст своєї розмови з Сагайдачним 13 квітня 1618 р.: «Я мав довшу розмову з представником козаків, який запевнив, що вони продовжуватимуть боротьбу з турками, незалежно від того, чи польський король хоче того чи не хоче. Це має велике значення через те, що король є в мирі з султаном і гарантував йому спокій козаків».

Ймовірно, з ініціативи козацького гетьмана Петра Сагайдачного протягом 1617—1620 рр. відбувалися переговори з Іраном, з яким у 1617 р. Туреччина розпочала нову війну. Ці українсько-іранські переговори шах Аббас I розглядав як одну з ланок будівництва антитурецької коаліції, до якої намагались залучити, крім Запорозької Січі та Ірану, Францію в особі короля Людовіка XIII, Польщу — короля Сигізмунда III, Ватикан — римського папу Урбана VIII, а також грузинські князівства — Мінгрелію і Гурію. Провідна роль у цій коаліції віддавалася Аббасом запорозьким козакам, яких він вважав найбільш серйозною, мобільною і активною антитурецькою силою. Передбачалося створити для козаків своєрідну військово-морську базу на південно-східному узбережжі Чорного моря, укріпити для них порт або гирло ріки, куди вони могли б заходити після переможних морських походів. Укладений Туреччиною мир з Іраном поклав край цій міжнародній акції по створенню антитурецької ліги. Однак козацькі походи на турецько-татарські володіння продовжувалися. Великий сухопутний похід зробили козаки в 1620 р. на Перекоп.

«Доба героїчних походів», розпочата під керівництвом Сагайдачного, тривала й по його смерті. Стратегічні й тактичні принципи Сагайдачного справили великий вплив на характер і специфіку дальшої бойової діяльності запорозького козацтва. Його внесок у розвиток українського воєнного мистецтва величезний.

Про здобуття козаками Варни співається в народній пісні, загальний мажорний тон якої влучно передає радість блискучої козацької перемоги.

* *
*

Кляла цариця, вельможна пані,
Чорное море проклинала:
«Та бодай море не процвітало,
Вічними часи висихало,
Ой що мого синка-єдиничика,
Єдиничика у себе взяло!
Та ци б я войську не заплатила
Червоними золотими
Та біленькими талярами?
Ци би я войсько не приоділа
Червоною китайкою,
Заслугою козацькою?»
А в неділеньку пораненьку
Закликано в громадоньки
До козацької порадоньки.
Стали ради додавати,
Одколь Варни доставати,
Ой ци з поля, ци з моря,
Цили з тої річки невелички?
Послали посла аж під Варну,
Поймав же посел турчанина,
Старенького ворожбита;
Стали його випитувати:
«Одколь Варни-міста доставати?»
Ой ци з поля, ци із моря,
Ци із тої річки невелички?»
«Ані з поля, ані з моря,
Іно з тої річки невелички».
А в неділеньку пораненьку
Бігуть, пливуть човенцями,

Поблискують весельцями,
Вдарили разом з самопалів,
З седмип'ядій од запалов,
Як півсоткою гармати.
Стали усі козаки до ней ся добувати —
Стали турки нарікати;
Стали Варни-міста доставати —
Стали турки утікати;
А як утікали,
Тую річку невеличку проклинали:
«Бодай, річка, не процвітала,
Вічними часи висихала,
Що нас, турків, в себе взяла,
Та й в неволю всіх задала!»
Була Варна здавна славна,
Славнійшії козаченьки,
Що той Варни-міста достали
І в ней турків всіх забрали.

* *
*

«Відки, Йвасю?» — «З-за Дунаю».
«Що чувати в вашім краю?»
«Ой нічого, тільки война
І країна неспокойна.

Ідуть турки на три шnurки,
А татари на чотири,
Ідуть ляхи на три шляхи,
А козаки гору вкрили.

На тій горі кінь турецький,
На тім коні син крілевський;
В правій руці меч тримає,
З лівої си кровця ляє.

Над тов кровцев ворон краче,
А за сином мати плаче».
«Не плач, мати, та й не тужи,
Порубано, та й не дуже:

Головонька начетверо,
А серденько нашестеро,

А рученьки на штученьки,
А пальчики в кавальчики,
Біле тіло, як мак, дрібно.

Шукай, мати, лікарчика,
Молодого столярчика.
Най він мене порадує,
Най ми хатку ізбудує,
Та без дверей, без віконць,
Бо вже мому життю кінець.

ЗАПОРІЗЬКІ
КОЗАКИ
В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ
1621 РОКУ

Вздовж горбастого стрімкого правого берега Дністра, поблизу міста Хотина, більш як на кілометр простяглися залишки стародавніх укріплень — земляні вали, обкладені камінням, зовні облямовані глибокими ровами, а біля самої річки на скелястому мисі височать кам'яні мури — рештки однієї з наймогутніших у Східній Європі середньовічних фортець. Вражає краса і велич Хотинського замку з його могутньою оборонною стіною завтовшки п'ять метрів, з критими галереями; майже 40-метровими баштами з трьома ярусами бійниць, величезними підвальними приміщеннями, завглибшки до 7 метрів. Фасади кам'яної фортеці прикрашені геометричним орнаментом, викладеним з червоної цегли, у внутрішніх приміщеннях збереглися фрагменти фресок початку XVI ст.

З найдавніших давен у цих місцях, біля важливої переправи через річку Дністер існували укріплені поселення. У X ст. літопис згадує «на Дністрі Хотень», що входив до складу давньоруської держави — Київської Русі. З трьох боків Хотин захищали стрімкі береги, а з четвертої мис перекривався земляним валом і ровом. Після татаро-монгольської навали фортеця Хотин — один з форпостів Галицько-Волинського князівства на півдні. Вона стримувала грабіжницькі напади диких орд. З розвитком військової техніки фортеця багаторазово перебудовувалася.

Князь Данило Галицький в 40—50-х рр. XIII ст. спорудив на місці дерев'яних кам'яні укріплення, розраховані на тривалу оборону перед наступом ворожого війська, оснащеного новою для того часу зброєю — каменеметальними машинами. Кам'яна фортеця займала тоді територію близько двох гектарів. З другої половини XIV ст. Хотин входить до складу Молдавського князівства як його прикордонне

місто і резиденція молдавських господарів. З появою нового виду зброї — вогнепальної артилерії — молдавський господар Стефан у другій половині XV ст. для захисту від наступу султанської Туреччини зміцнив і розширив фортецю майже в три рази. Були збудовані високі стіни, величезні підвали, розкішний палац коменданта та інші будівлі, котрі збереглися до наших часів.

Протягом XVII ст. Хотинською фортецею володіли по-перемінно Польща, султанська Туреччина, запорозькі козаки. З 1711 р. в Хотині утвердилася султанська Туреччина. Оскільки з появою далекобійної артилерії кам'яна фортеця втрачала оборонне значення, будуються на сусідніх пагорбах під керівництвом французьких інженерів земляні укріплення бастионної системи, де розміщувалося близько 200 далекобійних гармат і 20-тисячний гарнізон. Саме від цієї фортеці збереглися величезні земляні вали з бастионами та глибокі рови з мурованими стінами. Разом з Хотинським замком вони тепер займають 30 гектарів. Протягом XVIII ст. під час російсько-турецьких війн російські солдати і українські козаки чотири рази визволяли Хотин, але змушені були щоразу залишати фортецю. Тільки після війни 1806—1812 рр. Хотин остаточно ввійшов разом з українською Буковиною до складу Російської імперії. Хотинська фортеця поступово втрачає оборонне значення і 1856 р. ліквідується.

За шестивікове існування Хотинської фортеці навколишня місцевість не раз ставала ареною кривавих боїв, не раз палахтіли пожежі, біля кам'яних мурів із скреготом і давом скрещувалися шаблі, ламалися списи, воїни стріляли з рушниць і пістолів, падали ядра, гриміла гарматна канонада, здіблювалися спінені коні, гублячи на полі битви вершників.

У 1621 р. відбулася найбільша битва, яку тільки могла бачити Хотинська фортеця. Восени 1621 р. під Хотином об'єднані військові сили України і Польщі зупинили навалу турецько-татарських полчищ, завдавши їм першої рішучої поразки на суші, й не тільки врятували Річ Посполиту від поневолення, а й захистили інші народи Європи від турецького нашествия, яке, за висловом Карла Маркса, «загрозувало всьому європейському розвитку». Вирішальна роль у перемозі над турецько-татарськими військами у Хотинській війні належала українським козакам на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним, що прийняли на себе основний удар наступу.

15 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва, що поміж Ржищевом і Білою Церквою, почалася козацька рада. Тут зібралося майже 50 тисяч чоловік. Прибули гетьман Яцько Бородавка, полковник Петро Сагайдачний та інша старшина. Численним було представництво від духовенства, яке в той час відіграло значну роль у суспільному, культурному, ідеологічному житті народу: 300 священників, 50 ченців, єпископ Курцевич і найвищий церковний ієрарх на Україні — київський митрополит Іов Борецький, який був великим прихильником козацтва. Двома місяцями раніше, 28 квітня 1621 р., з'явилася його «Маніфестація», де Борецький називав козацтво продовжувачем військової слави Київської Русі, вважав, що воно розвинуло її кращі традиції у своєму військовому мистецтві.

Рада повинна була прийняти рішення, яке могло визначити подальшу долю всього українського народу. До козаків звернувся польський король з проханням приєднатися до польського війська, яке після цецорського розгрому турецькою армією опинилося у безвихідному становищі.

Цецорській битві 1620 р. передувало загострення польсько-турецьких відносин. На господарський престол Молдавії, яка була у васальній залежності від Туреччини, Польща посадила свого прибічника Граціані. Султан наказав скинути його з престолу. Рятувати Граціані вирушило в Молдавію у вересні 1620 р. десятитисячне польське військо під орудою коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. 6 жовтня під Цецорою (поблизу Могилева на Дністрі) воно було вщент розгромлене 60-тисячним турецько-татарським військом під командуванням Іскандера-паші. Разом з польним гетьманом Калиновським потрапило до полону багато жовнірів, серед них і Богдан Хмельницький із своїм батьком Михайлом Хмельницьким. Жолкевський загинув на полі бою. Його голову кілька днів тримали на списі біля намету турецького командуючого, а потім відвезли до Стамбула султанові.

Султанська Туреччина вирішила завоювати Польщу. Планувалося в наступному році зібрати велике військо і виступити в похід.

Уряд Османської імперії, який боротьбу з козаками розглядав як найневідкладнішу зовнішньополітичну проблему, готуючи війну з Польщею 1621 р., мав на меті радикально покінчити з діями козаків проти імперії, знищити козацтво.

Знищення запорозьких козаків — таку вимогу султанський уряд завжди висував під час дипломатичних переговорів з Річчю Посполитою.

Польські феодали з величезним задоволенням й самі б розправилися з козацтвом. Вільне козацтво було провідною рушійною силою селянсько-козацьких повстань проти іноземного панування магнатсько-шляхетської Польщі та феодално-кріпосницького гніту. Однак ліквідація козацтва не була в можливостях уряду Речі Посполитої. В разі необхідності під знамена запорозького козацтва ставало все доросле чоловіче українське населення, передусім Подніпров'я, і тоді кількість запорозького козацтва могла зрости до ста тисяч чоловік. Польсько-шляхетський уряд Речі Посполитої намагався спочатку підкорити козацтво своїй владі, обмежити його кількість, а потім вже ліквідувати його. Уряд вдався до маневру. Прагнучи зменшити козацтво, взявши незначну його частину на королівську службу, королівський уряд склав для цього реєстр, а всю масу козацтва намагався повернути до кріпацтва. Таким чином, польські і турецькі феодали іноді виступали як співники в боротьбі проти козацтва. Протягом першої чверті XVII ст. козаки вели збройну боротьбу і за розширення реєстру, яка у 30-і рр. переросла у могутні козацько-селянські повстання, що передували війні 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

І ось тому і в 1619—1620 рр., напередодні Хотинської битви, козаки не прийняли рішення сейму про так зване «заспокоєння України» — обмеження козацтва трьохтисячним реєстром і припинення морських походів. Під тиском султанської Туреччини, з якою Польща у 1617 р. уклала договір, королівський уряд спромігся лише на неодноразові ухвали сейму, сеймиків, комісій про припинення морських козацьких походів. А козаки ігнорували ці рішення і продовжували свої активні дії на морі, збільшуючи весь час їх масштаби.

Таким чином, королівський уряд, що перебував у конфліктних відносинах з козаками, примушений був благати їх про допомогу. Річ Посполита виступала на боротьбу з могутнім падишахом у цілковитій міжнародній ізоляції. Вона була на той час у ворожих стосунках майже з усіма своїми сусідами — Росією, Швецією, Семиграддям. З 1618 р. почалася тридцятирічна війна, що розділила Європу на два непримиренних табори. Польща підтримувала папсько-католицьку габсбурзьку коаліцію, зокрема допомагала австрій-

ському імператорові Фердинанду в придушенні визвольного руху в Чехії. Однак намагання Польщі одержати допомогу від своїх союзників, до яких вона розіслала послів, були марними. Імператор Фердинанд, зайнятий приборканням непокірних чехів, заборонив навіть вербувати найманців на території імперії. Категорично відмовив у військовій допомозі й папа римський Григорій XV, обмежившись співчуттям і непевною обіцянкою допомагати грішми впродовж війни. Безрезультатними були й прохання польського короля Сигізмунда III через посла Оссолінського до англійського короля про допомогу.

Польща почала збирати внутрішні сили. З 20 листопада 1620 р. відбувся сейм, який визначив великі податки для набору 60-тисячного війська. Употужнювали Львів, Краків, Кам'янець та інші фортеці на можливому шляху турецького нашествия, відливали гармати, ядра, готували запаси пороху. На чолі війська був поставлений великий литовський гетьман Ян Карел Ходкевич, уславлений переможець шведів біля Кірхгольма у 1605 р.

Проте військо зосереджувалося повільно. Незважаючи на величезні фінансові зусилля, чисельність його була вдвічі меншою від запланованої сеймом, і з ним, безумовно, не можна було б протистояти ворогу, чисельність війська якого досягала кількості тисяч чоловік. Не було достатніх арсеналів. З цілої Речі Посполитої не зуміли зібрати й 30 гармат, їх позичили у козаків. До того ж, відповідно до традиції, в польському війську переважала кіннота, тоді як в умовах, де мала проходити Хотинська кампанія, необхідна була піхота. А саме піхота складала велику частину чисельного козацького війська.

Польський король після репресій проти козаків у 1619 р. не дуже сподівався на їхню згоду. Він просив єрусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви через Україну, закликати козаків виступити разом з польським військом проти головного ворога християнства — мусульманської військової сили. 7 січня 1621 р. Феофан написав грамоту до козаків, яку і зачитав 15 червня 1621 р. на козацькій раді у Сухій Діброві королівський уповноважений Обалківський. Феофан умовляв козаків піти на допомогу польському військові проти їх спільного ворога, «Отчизні у час потреби на допомогу», щоб піднести «славу войска вашого велику». Митрополит Іов Борецький, закликаючи запорожців йти на війну з Османською імперією, на раді виголосив: «Стійте проти ворога сміливо, не шатаючись і не боя-

чись». Петро Сагайдачний у своєму виступі на раді підтримав ідею спільної з поляками боротьби проти султанської військової сили і переконував, що за розгромом польських військ і підкоренням Польщі прийде черга загарбання України, і що після такої перемоги султанська Туреччина безжалісно розправиться з козацтвом, що здавна було її головною метою.

Обраний у 1619 р. на Запорозжжі гетьманом Яцько Бородавка, виступаючи на раді, нагадав козакам про їхню велику військову силу: «Перед Військом Запорозьким дрижить польська земля, турецька земля і цілий ворожий світ».

Козацька рада ухвалила виступити на допомогу польському війську, обумовлюючи свою згоду на участь у війні виконанням королівським урядом ряду вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, скасування королівських універсалів, спрямованих проти козацтва, визнання вищої православної ієрархії на чолі з митрополитом Іовом Борецьким, яку в кінці XVI ст. скасували польські феодалі і яку при активній участі Петра Сагайдачного знову висвятив патріарх Феофан у 1620 р. Рада відправила послів на чолі з Петром Сагайдачним до Варшави. На раді було вирішено також запросити бойових побратимів — донських козаків. До них відправили посланців.

40 тисяч добре озброєних козаків виступили на чолі з гетьманом Яцьком Бородавкою з Сухой Діброви на з'єднання з польськими військами. За дозволом Обалківського — королівського представника — Бородавка розіслав по шляхетських маєтках накази про видачу коней до гармат, пороху, свинцю для козацького війська, що йде на королівську службу. Обалківський роздав козакам 20 тисяч злотих жалування. Служба польських воїнів оплачувалася набагато дорожче.

Козаки не тільки відрядили військо на допомогу армії Ходкевича, а й ще раніш, майже за три місяці до Хотинської битви, розгорнули активні дії на Чорному морі. Султан зазедве встиг залишити свою столицю, а вже в руках козаків несподівано опинилося кілька галер, що везли облогові гармати, порох, ядра, продовольство для армії Османа. Турецька флотилія на чолі з капудан-пашею Халілем наздогнала запорожців, які в нерівному бою завдали значних втрат османським морським силам. Але й самі козаки потерпіли. Ворог захопив 18 чайок, а 5 потопив. 200 козаків потрапило до полону. Козаків-бранців доставили султану, який особисто вигадував для них найлютіші катування: по-

них стріляли як по мішенях, розривали слонами, кидали на гаки, рубали на частки. Сорок козаків посадили в чайки, облили смолою, запалили і пустили вниз по Дунаю. А згодом, на початку червня, 16 чайок, зручним маневром поминувши ескадру Халіль-паші, що пильнувала гирло Дунаю, взяли курс на Стамбул. Козаки поробили 16 макетів чайок з очерету і пустили назустріч ворогу, відволікли його увагу, а самі в цей час проскочили. Французький посол де Сезі повідомляв із Стамбула: «Шістнадцять козацьких чайок пройшли цими днями аж до Помпейової колони на гирлі Чорноморської протоки Босфору, знищили Карамусом... Не можна і сказати, який тут був страх великий. Сила людей від Пері і Косомбаші до Арсеналу вже почали перевозити своє майно до Константинополя».

Але козаки дісталися й до Стамбула, зруйнували один з його фортів і спалили кілька міст на узбережжі, потопили кораблі, що їх переслідували. Тоді вже у столиці вибухла паніка. Звістка дійшла до султанської армії, яка була на марші; там теж виникло замішання.

У липні в районі Кілії відбувся нещасливий для козаків бій між флотом Халіль-паші і 16 чайками. В серпні козацькі флотилії одночасно напали на Трапезунд і Білгород, знищили турецькі зағони. Халіль-паша наздогнав 18 чайок. Козаки сміливо вступили в бій і перемогли. В цьому ж місяці відбувся спільний похід запорожців (400 чоловік) і донців (1 300 чоловік) на чолі з запорожцями Шилом, Яцьком і Сулимою, але дуже невдалий. Невдачею закінчився їхній напад на Ризу (біля Трапезунда). Велика буря розметала і потопила їх чайки. На зворотному шляху пізніше розгром завершили турецькі галери, що наздогнали козаків. Затонуло вісім чайок. Рідні береги судилося побачити заледве 300 донцям і 30 запорожцям. Однак активні дії козацьких флотилій на морі продовжувались і під час Хотинської битви, створюючи, таким чином, своєрідний другий фронт для діючої турецької армії і порушуючи її постачання гарматами, боеприпасами, харчами.

Просування і зосередження військ на майбутньому театрі війни проходило дуже повільно. Молодий і войовничий султан Осман II, який прагнув реабілітувати престиж Туреччини після невдалих війн з Іраном і набути особистої слави переможця для здійснення своїх великомасштабних загарбницьких планів, прагнув зібрати величезну кількості тисячну армію, для чого розіслав мобілізаційні накази у найвіддаленіші куточки своєї імперії. В кінці квітня почали

стягуватися з усіх боків до турецької столиці азіатські військові частини, з якими і виступив у похід султан 29 квітня. В дорозі до нього приєднувалися військові з'єднання з європейських володінь Туреччини, зағони з васальних Валахії та Молдавії. На з'єднання з султаном йшли, залишивши свої улуси, орди кримських і ногайських татар на чолі з кримським ханом Джанібек-Гіреєм і правителем ногайців Кантемиром. Через Молдавію турецькі збройні сили прямували до кордонів Речі Посполитої. Під Хотин Осман стягнув величезну армію. Вона мала до сотні гармат, велику кількість верблюдів, мулів і навіть чотирьох бойових слонів, які наводили жах на місцеве населення. Такої величезної армії вже давно не бачили в Європі.

Польське військо теж дуже повільно просувалося з півночі і тільки 16 серпня почало переправлятися через Дністер до Хотина, в той час, коли запорожці, вирушивши на з'єднання з польським військом, вже на початку місяця форсували цю річку і вступили на територію Молдавії. Однак тут вони затримались і їм довелося майже за місяць до самої Хотинської битви вступити у воєнні дії. Бо коли спроби султана переманити на свій бік запорожців виявилися марними, він спрямував проти Запорозького Війська татарські орди, щоб не дати йому з'єднатися з польськими військовими силами. Довелося козакам витримувати бої також з частинами турецького війська.

Козацький гетьман Бородавка, зосередивши біля Дністра в районі Могилева більшу частину запорозьких військ, розіслав чати в глиб країни на великі відстані, в радіусі більше 150 кілометрів, необачно розпорошивши, таким чином, козацькі бойові ряди. Протягом серпня місяця запорозькі зағони билися з винятковою мужністю проти ворога, що переважав їх у кілька разів. В середині серпня козацькому зағону, що повертався після рейду з-під Сучави, довелося зустрітися з усією турецькою армією, котра марширувала до Хотина.

У той час до хана, який попросив у султана допомоги, Осман надіслав декількох пашів з військами і 25 гарматами. Запорозький зағін з-під Сучави переслідував Хусейн-паша.

Переслідувачі наздогнали козацький зағін над Прутом. У нерівному бою загинуло багато козацьких воїнів, частина потрапила в полон. Невелика група тих, що уцілила, розділилась: 200 козаків заховалися на протилежному березі Прута в лісах. Сотня козаків засіла в скелястій печері

на лівому березі біля дороги, по якій мало пройти військо султана, що рухалося на Хотин.

18 серпня на дорозі з'явилася голова турецької колони. Козаки зустріли її сильним вогнем. Турки зупинились. Запорожці завзято бились; тоді воїни султана вирішили викурити козаків з печери вогнем. Тих, що вибігали зі сховища, напівосліплх від диму, розстрілювали з луків; вони вмирали під ударами ятаганів. Бій закінчився тільки тоді, коли загинули всі.

Проти двох сотень козаків, які засіли на протилежному березі Прута, султан відправив Хаджек-пашу з яничарами та гарматами. Але запорожці відбивали всі атаки. Вночі вони покинули укріплення, щоб врятуватися в лісах Прикарпаття. В полон турки захопили не більше 30 козаків. Хроністи XVII ст. порівнювали цей подвиг запорозького невеличкого загону, який затримав майже на день цілу турецьку армію, з героїзмом захисників Фермопіл у битві античних часів. Інші рейдові козацькі загони були ліквідовані ханськими військами.

24 серпня до запорозького табору добрався ротмістр Богушевич, якого назустріч козакам прислав з-під Хотина командуючий польського війська Ходкевич, стурбований відсутністю козаків. Бородавка запевнив Богушевича, що козак скоро прибудуть до Хотина, а тим часом відрядив туди 4-тисячний загін запорожців на чолі з Михайлом Дорошенком.

26 серпня Джанібек-Гірей з усіма своїми ордами атакував козацьке військо під Могилевом; татари вдерлися у середину табору, але були в жорстокому бою відігнані до Прута. Козаки втратили майже 800 чоловік. Після цього козакі вирушили на прорив до Хотина, подолавши 100 кілометрів за 5 днів.

Тим часом Петро Сагайдачний, закінчивши компромісом переговори у Варшаві, 21 серпня дістався до Хотинського польського табору і, не знайшовши тут запорозького війська, рушив у район Могилева на зустріч з ним, домовившись попередньо з польським головнокомандуючим про місце розташування козацьких військ. Ходкевич для охорони Сагайдачного дав три корогви польських вершників. В ніч з 28-го на 29 серпня Сагайдачний з невеличким польським загonom зауважили на шляху сліди багатьох кінських копит, здалеку було видно численні вогнища. Вважаючи, що це козакі, Сагайдачний рушив до обозу. Однак виявилось, що він з польським загonom наразився на турецьку засідку. Зав'язався несподіваний бій. Польські воїни мужньо захи-

щали запорозького полковника, але під час сутички він був поранений отруйною стрілою, що стало причиною його тяжкої хвороби, а в наступному році — кончини. Польські корогви з пораненим Сагайдачним врятувалися від переслідувачів і через кілька годин зустріли козаків, які прямували від Могилева до Хотина.

Під час маршу козацького війська відбулася рада. Сагайдачний розповів козакам про наслідки своїх переговорів з королем. Рада засудила хибні організаційні та військові заходи свого керівника — гетьмана Яцька Бородавки, звинувативши його в розпорошенні військових сил у ворожому краю, внаслідок чого він ледве не загубив усього війська. Як записав пізніше літописець: «Що не спішив з військом своїм до головного обозу да бавився в дорозі здобиччю». Внаслідок цього козацьке військо втратило понад чотири тисячі чоловік. Рада скинула Бородавку з гетьманства. Позбавивши гетьманської булави Бородавку, козакі пізніше його стратили.

Замість Яцька Бородавки рада обрала гетьманом Петра Сагайдачного. Деякі історики вважають, що справа Бородавки виявила існування прихованого конфлікту між старшиною і рядовим козацтвом та суперництва між Бородавкою і Сагайдачним. Але безперечно, що ця заміна була на велику користь Запорозькому Війську. Той же літописець зафіксував: «В цей день козацьке військо розжалувало свого головного начальника і на його місце призначило одного хороброго і войовничого мужа».

Справді, в козацькому середовищі, на Україні був широко відомий воєнний талант досвідченого полководця Сагайдачного, котрий прославився як керівник великих успішних морських і сухопутних походів запорожців; як дипломат, державний діяч, що багато зробив для утвердження сили, значення і авторитету козацтва.

Петро Сагайдачний після обрання його гетьманом негайно виступив на чолі Запорозького Війська. Стримуючи натиск турецької армії, яка прагнула не допустити об'єднання Запорозького Війська з польськими силами і невпинно переслідувала його, козацький гетьман зумів вивести козаків з дуже небезпечного становища. Турецьке командування в кінці серпня розгорнуло енергійний і безупинний наступ, вдень і вночі переслідуючи Запорозьке Військо. Перед козаками постала загроза прийняти на себе ще на марші перший удар усєї маси турецьких сил і бути відрізаними від польського табору. Особливо напруженими і небезпечними

були дні 30 та 31 серпня і навіть ранок 1 вересня. Новий запорозький гетьман, стримуючи натиск ворожих сил, проводячи бої з окремими загонами ворога, зокрема 30 серпня з п'ятитисячним татарським загоном, випередив султанське військо на дві милі, і після полудня 1 вересня 41 520 козаків з'єдналися з польськими силами. У польському таборі дуже врочисто вітали появу козаків, на яких давно і з хвилюванням чекали як на рятівників.

Польське військо нараховувало менше 35 тисяч, оскільки після переправи ще до Хотина багато шляхтичів розбіглося. Разом з українцями і поляками до складу польського війська входили білоруси, литовці, котрих об'єднувала одна держава — Річ Посполита, а також найманці — німці та угорці. До українських козаків приєдналося 700 російських козаків-донців. Це був їхній авангардний загін. Коли на Дон прибули посланці Запорозького Війська з пропозицією прийти на допомогу у війні з Туреччиною, головне Донське військо перебувало в морському поході. 20-тисячне Донське військо після повернення з походу вирушило на допомогу запорожцям, але не встигло взяти участі в боях. Воно з'явилося під Хотиним, коли війна вже закінчилась.

Турецькі сили підійшли до Хотина 2 вересня. Загальна кількість турецького війська, коли воно повністю зосередилось під Хотиним, дорівнювала близько 300 тисячам чоловік; воно відзначалося надзвичайною строкатістю складу, являючи собою конгломерат представників різних народів: турки, сірійці, боснійці, хорвати, серби, албанці, греки, курди, татари, болгары, волохи, молдавани. 75 тисяч — це саме турецькі війська — яничари (піхота) і спаги (кіннота); 30 тисяч — араби; решта — насильно мобілізовані з підкорених країн південні слов'яни, молдавани і волохи. Турки везли 260 гармат.

При розташуванні військ польські збройні сили, які підійшли раніше від інших, зайняли найвигідніші позиції. Вони розмістились на добре захищеній місцевості. Фронтом польський табір був повернутий у південно-західному напрямку, звідки проходив шлях з Чернівців. Простягнувшись від стін фортеці до скелястих берегів Дністра на сході, урвищ — на півночі, глибокого яру — на півдні, польський табір лише з заходу мав легкий доступ. Тому в польському оборонному таборі, який увесь оточили широким ровом і високим валом, саме на цій загрозливій ділянці побудували подвійну лінію валів. Правим флангом — північним — командував польний гетьман Любомирський, тут дислокува-

лися польські зағони. Центр складався з німців і угорців. Пізніше сюди підійшли війська, очолені королевичем Владиславом. На лівому фланзі польських позицій (південь) зосереджувалися литовці і білоруси на чолі з Ходкевичем, який поєднував командування над військами лівого флангу із загальним керівництвом об'єднаних сил всього польсько-козацького табору. Козаки приєдналися до польського табору на його лівому фланзі, розташувались на південь від польських позицій, в долині Дністра. Небезпека цієї позиції полягала в тому, що турки загрожували козакам не тільки з фронту, а й з лівого флангу, бо лівий берег Дністра був у руках ординців.

Козаки спочатку встигли приготувати для захисту тільки два ряди возів, заповнених піском. Потім для укриття від ворожих ядер повикопували шанці. Пізніше у ході облоги викопали додаткові шанці, рови, вовчі ями. Стик між козацькими силами і частинами Ходкевича захищали лісовчики, особливі польські зағони.

Всі укріплення польсько-козацького табору були захищені артилерією: 28 польських гармат, 23 — козацьких, існував ще й резерв. Гармати розставили на валах з інтервалами у 150—180 метрів.

Турецька армія промарширувала шляхом, що проходив з Ясс і Чернівців. Вона розтягнулась майже на 150 кілометрів. Турецьке командування розмістило свої численні війська, що перевершували польсько-козацькі в чотири рази, на півколом, простягнувшись від берега Дністра на півдні до берега цієї ріки на півночі. Частини татарських і турецьких зағонів на лівому березі річки ніби замикали коло, що оточило польсько-козацький табір. Турки поставили не менше 62 гармат. Натомість польсько-козацький табір мав перевагу в ручній вогнепальній зброї, за рахунок передусім запорожців, цього «рушничного війська». Сеймовий комісар польського війська під Хотиним Якуб Собеський дуже високо оцінював озброєння козацької піхоти. «Якби польське військо було так добре озброєне, то могло б помірятися силами з найсильнішою в світі піхотою». У турецькому війську не вистачало піхоти, у польсько-козацькому таборі вона переважала, і саме за рахунок козацького війська.

2 вересня з'явилася голова колони турецької армії — 20 тисяч відбірної кінноти — спаги центральних турецьких земель Румелії та Анатолії під командуванням анатолійського беглербея Хусейна. Разом з ними прибув і султан Осман II зі своїм штабом. Не зупинившись, прямо з маршу

турецькі війська, підтримані татарами, атакували козацькі позиції. Турецькому командуванню було відомо, що в козацькому таборі ще не були закінчені фортифікаційні роботи. Султанське командування вважало запорозьких козаків головною і вирішальною силою Польщі у цій війні, найбільш боєздатною і витривалою частиною польських військ, і тому саме проти козацьких позицій спрямувало воно свою першу атаку і більшість наступних. Очевидець — вірменський хроніст Авксент, що був у польському таборі, розповідав, що в турецькому таборі під Хотиним говорили: «Якщо ми переможемо козаків, тоді легше собі дамо раду з поляками».

Перша атака турецько-татарських військ була сильною. Кілька разів йшли вони у наступ на козацький табір. Однак однострійний рушничний вогонь козаків раз у раз відкидав їх назад. Артилерія, що безперервно впродовж усього дня обстрілювала козацький табір (було випущено 60 ядер), теж не могла зламати опір запорожців. А в кінці дня, коли атакуючі ледве трималися на ногах, козаки самі перейшли в наступ. В результаті цієї контратаки ворог швидко відкочувався назад, але виснажені денним поєдинком запорожці й самі почали знемагати. Ходкевич, помітивши, що групі козаків загрожує оточення, кинув їм на допомогу свіжі сили: піхоту, найманців, кілька кінних корогов рейтарів та добровольців. Ворожі війська були відкинуті на вихідні позиції. Турки втратили 800 вояків вбитими й пораненими, кілька їх потрапило до полону. Загинув паша Сілістрії — Хусейн. Захоплено було значну кількість коней і зброї. Серед козаків — 40 чоловік загиблих і полонених. Серед польського війська — 30 полеглих і багато поранених. Молдавський літописець розповідав, що розгніваний невдачею юний султан скликав яничарів і заявив, що він «і рісочки не візьме до рота, доки не буде захоплений козацький табір і не будуть перебиті всі козаки». Однак падишаху Оттоманської Порти, мабуть, довелося б сконати з голоду, коли б він дотримував слова. За всю Хотинську п'ятижневу битву турецьке військо не змогло навіть проникнути в козацький табір.

В ніч з 2-го на 3 вересня в польському таборі укріпляли вали, зміцнювали шанці, встановлюючи вози, заповнені ґрунтом. Ходкевич вислав людей до козацького обозу. Допомогли вони запорожцям у насипанні шанців, оскільки у тих було мало часу і вони не встигли провести фортифікаційні роботи.

Не спав також і турецький табір. Протягом усієї ночі підходили все нові й нові частини турецької армії, визначалися місця постою, робилися земляні бастіони для артилерії.

Тієї ж ночі в польському таборі відбулася військова рада. Великий литовський гетьман Ходкевич бажав скористатися з того, що не всі загони султана підійшли і що ворог не встиг укріпити свій табір; тому гетьман намірювався негайно дати рішучий бій. Ходкевич побоювався тривалій облоги, тому що слабо забезпечені його війська могли бути в цьому разі приреченими на голод. Тим більше, що татарські орди форсували Дністер, вийшли на тили польсько-української армії, перерізали комунікації, перекрили шлях на Кам'янець. Вони захопили транспорти, що везли продовольство і амуніцію.

Однак комісари і сенатори, котрі перебували в таборі, пам'ятаючи цецорську трагедію, не хотіли ризикувати, доводячи, що поразка була б катастрофою для Речі Посполитої. Свою упертість мотивували інструкціями короля. Таким чином, остаточно перемогла первісна концепція оборонної битви.

Козацький гетьман Сагайдачний не погоджувався з цією концепцією ведення війни, і, як побачимо далі, козаки під його керівництвом протягом усієї війни трималися активної наступальної тактики.

Третього вересня всі зайняті попередньо турецькими військами підгір'я вкрилися білими наметами. Турецькі частини поступово розгорталися в північному і північно-східному напрямку, оточуючи з усіх боків польсько-козацький табір. В дію були введені, крім вчорашніх сил, ще 8 тисяч яничарів і 3 тисячі спагів з султанської гвардії. І знову всю енергію й силу своїх військ турки скерували проти козаків. Дві години тривала інтенсивна артилерійська підготовка, але вона не мала успіху, більшість ядер падала далеко за лінією укріплень. Захищені в окопах запорожці зазнали невеликих втрат. Коли турки гадали, що козаки вже цілком знищені, й пішли в атаку, козаки з шаблями в руках вискакували з окопів їм назустріч, кидалися в контратаки, давали відсіч напасникам. Це повторювалося тричі. Козаків підтримував воевода Вейхер, який через річку з трьох гармат громив атакуючих турків. Нарешті козаки востаннє піднялися проти ворогів. Турки контратакували, але на допомогу кинулися поляки. Спільно з ними запорожці і цього разу здужали нападників. Запала темрява, і бій припинив-

ся. Загинуло кілька десятків козаків, серед них один полковник. Турецькі втрати були значно більшими — понад двісті вбитими. Серед забитих був беглербей Боснії. Козаки захопили у ворога чотири гармати, багато різної зброї і кілька полонених.

Таким чином, ці два дні боїв — 2 та 3 вересня — були першим етапом Хотинської битви, коли численний турецький авангард багаторазово, але безуспішно атакував козацькі позиції. Дії окремих турецьких частин проти польських позицій були локальними і мали на меті зв'язати польські сили. Бої цього періоду принесли успіх козацьким військам і польським загонам, що їм допомагали.

4 вересня під Хотиним зосередилась уся кількасоттисячна турецька армія і почався другий етап Хотинської війни, коли атаки і штурми, а також генеральна битва провадились усіма мобілізованими військовими силами Туреччини. І знову головним напрямком їхнього наступу були козацькі позиції. Армія султана з трьох боків оточила польсько-козацькі війська. Навпроти козацького табору дислоковані були над самим Дністром спаги Діаберкіра під проводом Ділавера, вище зайняли позиції відділення з Анатолії беглербея Хасана, ліворуч від них стали полки Карамана і Сиваша. В центрі розмістилися яничари, які загрожували і козакам, і польським частинам, керованим безпосередньо Ходкевичем. В середині яничарських частин був розкинутий розкішний намет султана. Поруч і вище стояли спаги гвардії і війська, мобілізовані з Румелії, Марашу, Боснії, Раккі і Кафи. Далі, навпроти загонів королевича Владислава, позиції займали війська з Алеппо, Дамаска і Триполі. Ліве крило навпроти військ Любомирського складалося з молдавських і валаських загонів і татарських орд, значну частину яких турецьке командування перекинуло з лівого берега. Уся артилерія турецької армії була сконцентрована проти козаків.

У вранішній імлі 4 вересня з усіх гармат турецької артилерії почався обстріл козацьких позицій. За дві години було випущено до тисячі ядер, але й на цей раз без значного ефекту. Більшість ядер перелітала окопи, де укрилися козаки, і падала у хвилі Дністра. Проте загинуло багато коней. Цей третій наступ був найсильнішим. Шість годин атакували сили нападаючих козацький табір. Після артилерійської підготовки спочатку вдарили яничари. Їх відбили. А потім, як морські хвилі, раз у раз накочувались на козацький табір ворожі війська. На кожну атаку козаки, керовані Сагай-

дачним, відповідали інтенсивним рушничним вогнем і рішучою контратакою. Три шалених штурми відбили козаки. Їм допомагала литовська кіннота, котра трошила ворога фланговими ударами, а також німецька і угорська піхота, яку надіслав на підмогу Ходкевич. Увечері турки знову підійшли до козацьких позицій і почали кидати жмути запаленої соломи, прагнучи підпалити табір. А потім під прикриттям темноти почали новий штурм.

Відбиваючи цей четвертий штурм ворожих сил, козаки під проводом Сагайдачного перейшли до наступу. Козацький гетьман, який взагалі на противагу стратегії пасивної оборони розвивав далі козацьку наступальну стратегію концентрованого раптового удару і маневрену динамічну тактику, блискуче реалізував ці принципи в Хотинській битві, піднявши на новий високий щабель українське військо мислительство. Відбивши атаку, козаки погналі ворога і, переслідуючи, на його плечах вдерлися у ворожий табір, захопили чотири гармати, п'ять наметів, багато коней, одягу, амуніції, зброї, полонених. Кілька високих турецьких воєначальників потрапило до рук козаків. Французький історик першої половини XVII ст. М. Бодье писав: «Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змитаючи все на своєму шляху, що прорвалися майже до наметів і стягів султана». Поява запорожців серед султанських наметів викликала паніку в османських військах. Настав рішучий момент, який міг принести цілковиту перемогу і кінець війни. Але гінді, яких Сагайдачний послав до Ходкевича, просячи допомоги і пропонуючи виступити всіма силами, поверталися ні з чим. Ходкевич відмовився ввести в бій свої війська, посилаючись на пізній час. Це було неприпустимою помилкою. Сучасники, а пізніше дослідники-історики намагалися зрозуміти і пояснити цю поведінку польського командуючого. Мабуть, не останнє значення тут мало те, що Ходкевич під впливом сеймових комісарів дотримувався концепції позиційної війни і стратегії пасивної оборони. Бодье зробив висновок: «У цій битві козаки розгромили 6 турецьку армію, якби принц Владислав і польський генерал Ходкевич не наказали їм відійти, замість того щоб самим приєднатися до козаків». Сагайдачному довелося відводити своїх звідтяжців назад. Козаки під вогнем батареї з 12 гармат і натиском контратаки всіх сил правого крила турецької армії змушені були відступити з великими втратами. Це був найкривавіший день у Хотинській битві. 800 чоловік вбитими втратили козаки. Турки — втричі більше.

Турецьке командування, зважаючи на фатальні результати наступів османських військ, вирішило на деякий час припинити атаки, і два дні, 5—6 вересня, не відбувалося військових дій. Зважав також сильний затишний дощ. У турецькому таборі цей час використали для зміцнення фортифікацій, побудови шанців, насипу валів, встановлення батарей, поховання померлих. Підтягнулися останні турецькі загони. І 7 вересня армія султана була вже в повній бойовій готовності.

В польсько-козацькому таборі також укріплювали позиції, будували нові шанці вздовж майже всього фронту; таким чином, табір був обведений подвійним валом. Інтенсивно направляли міст; нарешті, переправилися війська королеви Владислава і розташувалися в центрі.

Водночас Сагайдачний, котрий не раз водив запорожців на турецькі фортеці, віддаючи перевагу наступальній стратегії і тактиці, вирішив використати безініціативність ворога і випередити його можливий штурм. У ніч з 6-го на 7 вересня козацький гетьман організував і очолив могутній виступ запорожців, скерований на загони ординців, яких щойно турецьке командування перевело на праве крило. Татари, пробуджені від сну цілком несподіваним для них нападом, розгубилися. Приголомшений хан попросив у султана допомоги. Розбудили і підняли на ноги майже все праве крило турецької армії. На запорожців спрямували вогонь 20 гармат. Безладний нічний бій завершився, і запорожці на світанку повернулися до свого табору.

Цим виступом козацьких військ Сагайдачний почав серію нічних рейдів. Він провів кілька таких акцій протягом Хотинської битви. У нічних рейдах під безпосереднім керівництвом козацького гетьмана, які завдавали великих втрат турецьким військам і викликали серед них паніку, з особливою силою виявилася маневрена, динамічна тактика запорозьких козаків, їх ініціатива й активність, вміння максимально використовувати фактор раптовості. Нічні вилазки, раптові атаки, переслідування ворога під час його відходу застосовували козаки упродовж усієї сорокаденної Хотинської кампанії. За ініціативою Сагайдачного питання впровадження нічних атак спеціально розглядав польський сейм.

Свій могутній штурм 7 вересня турки почали раптовим ударом яничар на польський табір, передусім на слабо укріплене праве крило польської армії, яке до того жодного разу ще не було атаковане, а також на центр, де розміщувалися необстріляні, щойно прибулі воїни королеви Влади-

слава та інші коронні війська. Турки перебили значну частину двох польських піхотних рот, розміщених перед валом, захопили у них дві гармати, в результаті чого загинули обидва ротмістри. Нападаючі намагалися вдертися в табір. Паніка охопила польські коронні війська, частина жовнірів намагалася сховатися в середині табору. Ходкевич, який особисто очолив польські війська під час цього бою, кинув у бій свій резерв. Закуті в сталь, з шумними крилами із журавлиних пер, понеслися в атаку польські кіннотники — гордість і окраса польської армії — гусари. Вони витіснили яничар на межі укріплень і відбили нову атаку спагів. Але ворог продовжував наступати. Увечері турецьке командування двічі спрямовувало великі сили на стик польських позицій. Ходкевич ввів до бою свіжі загони. На чолі своєї корогви польський гетьман врізався в центр атакуючих спагів. Контратаки польської кінноти підтримувала вогнем піхота, захищена валами. Запеклі бої тривали.

Водночас зранку почалося раптове бомбардування козацьких позицій — 150 гармат обстрілювали козацький табір. Козаки зазнали значних втрат. Загибло 40 запорожців, розбито було чимало возів, пало багато коней. Під захистом артилерійського вогню чотири рази атакували козаків спаги. Витримавши міцний артилерійський обстріл протягом п'яти годин, козаки героїчно відбивали шалені атаки спагів, а ввечері допомогли своїм литовським сусідам і польським гусарам відбити останню за цей день атаку ворога і остаточно змести з поля бою спагів. Кривава і тривала битва 7 вересня закінчилась перемогою польсько-козацького війська. Того дня турки втратили близько 1500 вбитих. Поляки і козаки втратили в цей день 400 чоловік. Бої 7 вересня стали переломним моментом у Хотинській війні, вони завершували її другий етап — ініціативний період дій усієї турецької армії. Після тижня невдач турецьке командування відмовилось від штурмів і атак і приступило до систематичної облоги, для чого здійснило повне оточення польсько-козацького табору, повністю перервало його комунікації з тилом. Розпочався новий, найважчий етап — довготривала боротьба на цілковите виснаження. Для того, щоб турбувати противника і з'ясувати його боездатність, турецьке командування планувало періодично проводити часткові атаки, передусім козацького табору.

8 вересня Ходкевич з іншими польськими військовими керівниками захотіли розвинути далі досягнуті перемоги. Однак вони, діючи в межах позиційної стратегії, вивели

всю польсько-литовську армію за вали і почали чекати, бажаючи спровокувати турецькі військові сили на битву. Але турки не прийняли бою, навіть не вийшли з табору, тільки спорадично відстрілювалися. Натомість атакували козацький табір. У центрі йшли турецькі частини, на флангах — татарські. Козаки спочатку не відповідали, поки ворог наближався. Коли ж яничари почали вскакувати до рову, козаки піднялися і вдарили по нападниках з мушкетів. Ураганний вогонь відкинув ворога назад. Три атаки відбили запорожці, яких підтримала піхота Лермонта. Понад три тисячі атакуючих загинуло того дня.

Наступного дня, 9 вересня, повторився вихід польсько-литовської армії з-за валу, і, як попереднього дня, повторилися реакція ігнорації з боку турецького командування цього демаршу і водночас новий наступ на козацький табір після полудня. Півтори години турки інтенсивно обстрілювали козацькі позиції, а потім рушили на їх штурм. Ходкевич знову підтримав запорожців німецькою піхотою Денгоффа і Лермонта і двома корогвами лісовчиків. У результаті тригодинного бою турків примусили відступити.

Великі втрати у турецькій піхоті примусили султана направити чотири тисячі особистої гвардії в діюче військо для атак проти козаків, що робилися 10 і 11 вересня, однак і вони закінчувалися перемогами запорожців. Особливо сильному обстрілу піддали турки козацький табір 11 вересня. По частково збудованому мосту вони перевезли чотири легкі гармати і били прямою наводкою, знищуючи багато коней, вбили чотирьох воїнів. У відповідь відгукнулася польська артилерія, яка змусила замовкнути турецьку батарею. Атака яничарів була безуспішною.

В цей день зібралася військова рада у польському таборі. На пропозицію козацького гетьмана Петра Сагайдачного рада вирішила атакувати вночі турецький табір.

План спільної атаки на 12 вересня був розроблений заздалегідь. Кіннотники-лісовчики повинні були своєю військовою музикою, трубами, бубнами вчинити великий галас і шум, що мусило стати гаслом для запорожців і угорської піхоти, на яких покладалося завдання відкрити бойові дії. Запорожці попластунськи дісталися під турецький табір майже під самі намети і залягли в долині перед ним. Але збір польських військ затягнувся до ранку. Польський командуючий Любомирський не міг пояснити причини: чи незгода, чи боягузтво затягнуло концентрацію військ. Потім пішов дощ, і виникла загроза, що порох намокне. Тому Ход-

кевич дав наказ вертатися запорожцям і угорській піхоті, яка встигла теж підійти до турецьких позицій. Майже зразу ж козаки здійснили нічний напад на турецький табір самостійно. В дощову ніч Сагайдачний повів козаків на султанські позиції. У нічній темряві десять тисяч козаків підкралася до турецького табору. Знявши безшумно сторожу, запорожці увірвалися в намети. В турецькому таборі виникла паніка. Тікали кудись напівроздягнені яничари і спаги. Тільки було й чути лякливий крик: «Козаки, козаки!» Коли турецькі командуючі трохи отямилися, почалася безладна стрілянина. Захопивши великі трофеї, козаки організовано відійшли. Загін, залишений Сагайдачним, прикривав відхід Запорозького Війська. Цей загін прийняв на себе удар армії великого візира Хусейна-паші, що зробив невдалу спробу наздогнати війська Сагайдачного.

13 вересня ворог знову обстріляв козацький табір, завдав запорожцям відчутних втрат.

Всі ці дні наскоками діяли татарські орди. Вони нападали на окремі польські загони, захоплювали коней, що паслися за межами польського табору. Татари Кантемира перейшли Дністер, щоб порушити зв'язок з Кам'янцем, який служив для польського війська базою постачання. Вони захопили 100 возів з продовольством і порохом, зібраним для польської армії. Татари грабували села, захоплювали багато людей в ясір. Але не скрізь вони досягали успіху. Давало відсіч татарським грабіжникам місцеве населення. Наприклад, в Кам'янця зробили вилазку селяни та міські жителі і за допомогою гарнізону з 400 німецьких найманців відібрали у татар здобич і полонених, завдавши при цьому великих втрат ворогові. Відбувалися також герці-поєдинки між турецькими і польськими воїнами.

Осман шаленів від постійних невдач. Він наказав стратити одного пашу, звільнив другого, покарав інших воєначальників. Прибуття 14 вересня будзинського паші Каракаша із свіжими силами вселило в султана надію на поліпшення справ, і він вирішив атакувати весь польський табір. До чотиритисячного загону спагів Каракаша-паші були додані великі сили: п'ять тисяч яничар, 21 тисяча спагів. 15 вересня новий турецький штурм розпочався артилерійською канонадою, яка тривала з ранку до полудня. Потім на чолі в Каракашем-пашею спаги та яничари атакували погано укріплену ділянку правого флангу польського табору. Турки, подлавши вал, вдерлися в середину табору. Серед частини польських військ почалася паніка. Однак Ходкевич організував

контратаку, і чотиритисячний загін німецької піхоти відігнав ворога. Влучним пострілом був убитий Каракаш-паша. Турки в паніці почали тікати. Козаки з тилу вдарили по відступаючих, знищили майже 300 ворогів.

Штурм 15 вересня був першим і єдиним за всю кампанію наступом турецьких військ, спрямованим виключно проти польського табору, і закінчився їх поразкою, завдяки спільним погодженим діям польських і козацьких сил.

Осман звинуватив у невдачі великого візира Хусейна-пашу і замінив його Ділавер-пашею. Серед турецьких воїнів зростало невдоволення. Їх моральний стан і бойовий дух значно занепадав. Поширилось дезертирство, хоча проти нього турецьке командування запроваджувало жорстокий терор. Серед тих, хто перейшов на польський бік, були син Хусейна-паші і племінник Ділавер-паші. Зростали труднощі з продовольством, дуже важко було нагодувати велике військо. Ціна хліба зросла в 60 разів. Голод і хвороби виривали все більше жертв з турецького війська.

Блокада давалася взнаки і в польському таборі, багато людей гинуло від пошестей. Хліб подорожчав у 40 разів, масово падали коні, крім того, їх різали для їжі, чим підтримували сили захисників, що невпинно слабшали. Багато хворіло і вмирало угорських та німецьких найманців.

Особливо тяжким було становище козаків, які прийшли під Хотин після кровопролитних боїв у Молдавії. Польське командування поділилося з ними продовольством, видало плату 50 тисяч золотих, але в тих умовах це був мізер. На такі гроші можна було купити лише по два буханці хліба на кожного бійця. Голод і хвороби стали поважною загрозою для польських і козацьких військ. Однак дезертирів серед козаків не було, в той час як шляхтичі тікали масово, хоч більшість із них потрапляла до рук татар у ясир. У кінці вересня польське командування видало наказ про те, що дезертири — польські шляхтичі — будуть страчені, а їхні маєтки конфісковані. Однак польське військо продовжувало танути.

Незважаючи на тяжку ситуацію, оточені і зголоднілі польсько-українські військові сили чинили запеклий опір наступам турецьких військ. А козаки навіть виявляли ініціативу і самі активно, наступально діяли проти ворога.

Сагайдачний скористався з дозволу сейму робити нічні рейди, вирішив взяти ініціативу у свої руки, діяти самостійно. Взагалі, навіть і слабкий після поранення, козацький гетьман завжди наполегливо, рішуче діяв. Від ранку до ночі, а під час рейдів і вночі був на ногах, керував військом, втру-

чався у кожен дрібничку, бував на військових нарадах у коронного гетьмана, сам перевіряв варту. Він провів серію нічних виступів запорожців, що мали на меті знищення живої сили противника, здобуття продовольства та інших трофеїв, деморалізацію турецької армії. У ніч на 17 вересня запорожці провели нічну атаку. Кілька сотень козацького війська пробралися до турецького табору, знищили понад тисячу ворогів і повернулися до себе, не втративши жодного чоловіка. Тоді ж козаки атакували турецькі загоны, що охороняли міст через Дністер. Кілька сот яничарів та інша сторожа на чолі з пашею була знищена або захоплена в полон.

У ніч на 18 вересня біля тисячі запорожців вдарило на позиції колишнього візира Хусейна-паші, де були розташовані спаги Карамана і Сиваша. Три години тривала запекла боротьба посеред турецьких наметів, у якій загинуло кілька сот турків. Козаки здобули 200 коней, 20 верблюдів, багато фуражу, кілька наметів, багато одягу, зброї та коштовностей. Козацький напад турки відбили тільки тоді, коли прибули на допомогу спаги Румелії. Втрати запорожців були незначні.

Наступної ночі козаки повторили рейд. Обминувши непомітно турецьку сторожу, кілька сот козаків вдерлися до ворожого обозу. Знищили кілька десятків турків, здобули дві корогви, захопили кілька сот коней, дуже багато мулів, верблюдів, коштовні тканини, оздоблені золотом і сріблом.

22 вересня близько 800 запорожців вночі форсували Дністер, напали на турецький табір, що там розташувався. Козаки вдерлися на міст і скинули в річку 200 турків. Загинув Тогаджа-паша, був тяжко поранений Черкес-паша, а колишній візир Хусейн ледь не потрапив до рук нападників і ховався цілу ніч у кущах. Запорожці захопили кілька наметів, багато хутра, коней і верблюдів. Спробували знищити міст, однак підійшли допоміжні турецькі загоны, і козаки вимушені були відступити й повернутися до свого табору.

В ніч з 23-го на 24 вересня козаки здійснили ще один нічний напад. Метою його було захоплення і знищення турецького мосту. У нічному рейді взяли участь дві тисячі козаків, 200 чоловік піхоти з полку Любомирського і значна кількість озброєної челяді з військової обслуги. Раптовість наступу і на цей раз відіграла свою роль. Захопили багато трофеїв. Однак головну мету цієї експедиції щодо захоплення мосту не вдалося реалізувати. В турецькому таборі вдарили на сполох. Хоча козаки добралися до мосту, але

стягнуті великі сили спагів примусили їх відступити. Однак турки зазнали відчутних втрат. Близько тисячі їх загинуло.

Завдяки цим нічним рейдам козаків штаб султана, спостерігаючи таку активність, не міг знати, що польсько-козацький табір перебуває в найскрутнішому стані. Тому протягом майже десяти днів турецькі сили не розпочинали активних військових дій, а лише інколи спорадично вдавалися до короткочасного артилерійського обстрілу. 23 вересня опівдні артилерія Хусейна з-за річки бомбардувала козаків. З успіхом їм відповідали гармати Любомирського, який особисто їх обслуговував.

Вранці 24 вересня після хвороби помер Ходкевич. І хоча в польському таборі, щоб не послабити бойовий дух жовнірів, про смерть головнокомандуючого не говорили, в турецькому таборі про неї дізналися через кілька годин. Турецьке командування сподівалось, що серед польських та козацьких військ, які були виснажені тривалою облогою, виникло замішання і тому прийшов час для фінального удару.

Штурм 25 вересня турки почали обстрілом польсько-козацьких позицій з трьох боків — з півдня, з заходу та з-за Дністра — з гармат, настільки великих, що їх перевозили 14 парами волів. Для атаки султан направив також 14 тисяч яничарів своєї особистої гвардії. Отже, на поле бою вийшли всі наявні турецькі військові сили. Тільки о четвертій годині дня, коли ґрунт висох після ранкового дощу, ці сили завдали удару у стик між козацьким лівим флангом і литовцями, де стояли лісовчики. Яничари прорвалися до валу. Турецькі кулі розліталися в різних напрямках, рушничний вогонь охоплював майже всю територію табору. Однак біля литовської брами, на яку тиснули піші яничари під заслоном кінних спагів, нападаючі потрапили під вогонь замаскованого блокгауза, звідки стріляли дві гармати і сотня піхотинців. Любомирський, який заступив після смерті Ходкевича на посту головнокомандуючого, надіслав підмогу. З другого боку вдарили козаки. Прицільний інтенсивний вогонь викликав замішання серед ворогів. Виступ кількох полків козаків змусив ворога до втечі. Яничари тікали, зазнаючи великих втрат. Відсіч штурму пройшла по всій лінії. Запекла битва закінчилася цілковитою поразкою турецьких військ. Того ж дня ввечері козаки зробили вдалий рейд і захопили значну кількість худоби.

Султан, намагаючись зімкнути ще тісніше коло блокади, перейшов Дністер з декількома тисячами вояків і почав об-

стріл Кам'яця. Переконавшись у неприступності фортеці, турки відступили.

28 вересня султан вирішив зробити ще один, останній штурм, зосередивши для нього абсолютно всі сили, вводячи максимум резервів. У таборі залишилось лише дві тисячі спагів і чотири тисячі яничарів особистої султанської варті. Ще вночі турки встановили чотири батареї. Найбільша, що складалася з 40 гармат, обстрілювала супротивника з-за Дністра. Другу встановили коло мосту, третю — навпроти шандів німців Денгофа, четверту — коло брами, де розміщені були польські коронні війська.

У вранішній час турки і татари провели розвідувальні дії. Відігнані від шандів, вони переконалися у дієвості вартової служби польсько-козацького табору. Коли розвідницько, гармати почали бити, ядра летіли з чотирьох боків. Загалом було випущено 1500 ядер, з них 500 — з батареї за Дністром. Артилерійський шалений обстріл дещо відтіснив козаків від лівого берега Дністра, з чого скористалися татари, вплав перебравшись через річку. Але запорожці, підтримані німецькими частинами, перейшли в контратаку і примусили ворога на деякий час припинити гарматний вогонь і дещо відступити в глиб лівого берега Дністра. На правий фланг обрушилися основні сили, і артилерійська канонада відновилася. Очевидець описує: «Більш як 60 гармат гриміли безперестанно».

Після артилерійської підготовки почався штурм. Спаги і татари за Дністром відвертали увагу, загрожуючи переправою, в той час як на правий фланг обрушилися головні сили. Рядових воїнів підганяли сотники. Спаги, які спішилися, несли перед собою снопи соломи, захищаючись від куль. Після дев'ятої атаки турки увірвалися на вали польських позицій, але були зустрінуті вогнем з гармат, що їх заряджали, коли закінчилися запаси ядер, шматками заліза й скла. Турки відступили під натиском угорських, польських, українських воїнів.

Особливо запеклі бої точилися перед козацьким табором. Запорожці, яких штурмували понад 20 тисяч спагів, відбили 11 атак на козацькі позиції. Щоразу запорожці діяли сильним рушничним вогнем або енергійними вилазками, кидаючись на ворога з шаблями, або вступали у рукопашний бій. Відбивши останню — одинадцятую атаку, запорожці кинулися на допомогу своїм союзникам, завершуючи цілковитий розгром ворога. Після закінчення битви, яка не вгавалатися протягом усього дня, втративши кілька тисяч вбитими і по-

раненими, деморалізовані, пригнічені турки повернулися до свого табору.

На полі бою полягло понад тисяча ворогів. Втрати в польсько-козацькому таборі були невеликі. Лише татари захопили 40 полонених у ясир.

Бої 28 вересня оцінювалися як найзначніша битва Хотинської війни. «Була то найбільша битва», — зробив висновок турецький історик Котіб Челябі.

Цілковитий розгром турецької армії примусив султана, який неспроможний був далі вести війну, подумати про замирення. Турецьке командування налякала також звістка, що до Хотина прямує 20-тисячне Донське військо на допомогу своїм побратимам запорожцям. 29 вересня Осман і великий візир Ділавер-паша прийняли польське посольство на чолі з Якубом Собеським. Переговори почалися лише 2 жовтня і тривали протягом тижня. Турецька сторона намагалася підтримати свої вимоги зброєю. Під час переговорів турецька артилерія обстрілювала протилежний табір; звідти нечасто відповідали. Татари робили наскоки. Відбувалися поєдинки-герці.

А 5 жовтня розгорівся справжній бій, що тривав до вечора. І знову в центрі турецьких атак були козаки. Турки, щоб громити козацький табір з флангу, переправили значну частину своїх гармат на лівий берег Дністра. Тоді козаки поділилися на два загони. Один перейшов на лівий берег Дністра і напав на розташовану там турецьку артилерію. Це було зроблено так блискавично і несподівано, що з турків урятувався тільки візир. Одночасно другий загін напав на турецький табір на правому березі ріки. Молдавський літописець говорить: «У турецькому війську зчинився такий переляк і велике замішання, що половина війська повтікала на другий кінець табору, залишивши і гармати. Козаки набрали одягу, шабель, кінської зброї, наметів, але найбільше поперевертали і порубали їх, і з великою здобиччю повернулися у свій табір». 8 жовтня турки викотили сім гармат і почали обстрілювати козацькі позиції. Польська кіннота вийшла за вали, турки швидко відтягнули назад свої гармати. Це прискорило закінчення переговорів.

9 жовтня був укладений мирний договір. З польського боку договір підписали іменем короля Сигізмунда III Станіслав Журавський і Якуб Собеський, з турецького — султан Осман і великий візир Ділавер-паша.

Польська сторона провадила переговори як переможниця. Безперечно, могутня турецька армія зазнала поразки,

османський уряд — краху своїх загарбницьких планів щодо Польщі і України. Найбільшою перемогою польські послы вважали те, що не довелося поступитися територією.

Однак Хотинський мир був наслідком компромісу, і передусім за рахунок козаків. Умови мирної угоди були спрямовані проти запорожців. Невдячністю заплатила Річ Посполита запорожцям, котрі врятували її від катастрофи. Річ Посполита зобов'язувалась заборонити чорноморські походи і карати козаків за них. Польський король рекомендував відібрати у козаків човни, щоб не допустити їхніх походів на Кримське ханство і Туреччину і зменшити кількість козаків до 3000 чоловік, переписавши їх до реєстру. Решту, майже 85 відсотків учасників Хотинської кампанії, що забезпечили її перемогу, хотіли перетворити на кріпаків. Інша річ, що реалізувати такі свої плани польські феодали були неспроможні. Після Хотинського миру загострилися шляхетсько-козацькі конфлікти, сила козацтва зростала, морські і сухопутні походи проти турецько-татарських агресорів досягли великого розмаху та масштабів, переростаючи у справжню війну. Туреччина примушена була направляти проти козаків увесь свій флот. Запорозька Січ ставала все більш незалежною республікою.

За умовами Хотинського миру Польща повинна була давати щорічно «подарунки» ханові. Однак від виплати щорічної данини Туреччині, якої вимагали султан і великий візир, що означало б васальну залежність Речі Посполитої від Оттоманської Порти, польські послы категорично відмовилися. Султан задовольнився одноразовими подарунками: хутро соболіне і білих лисів, шкатулки, дзеркала. Вищі турецькі урядовці одержали по кількасот талерів.

Закінчення переговорів і укладання Хотинського миру в турецькому і польському таборі привітали рушничними залпами. Турецькі війська 10 жовтня першими залишили поле битви. Тєї ж ночі помарширували запорожці. Не довіряючи польським сенаторам і комісарам, вони поспішили перед польськими військами перейти турецький міст і стали табором під Брагою. 13 жовтня залишила свої позиції польська армія. 15 жовтня вона розташувалася обозом під Кам'янцем.

Так закінчилася сорокаденна Хотинська кампанія. Її загальне історичне значення величезне. Спроба Османа II поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво і завойувати Україну закінчилася провалом. Протягом п'яти тижнів

вих боїв султан не домогся жодної перемоги, а втрати його армії становили 40 відсотків воїнів.

Втрати польської армії становили 5000 убитих, померлих від хвороб та виснаження, не рахуючи численних дезертирів (понад дві тисячі чоловік).

Козаки за успішне закінчення Хотинської битви заплатили смертю 6500 воїнів, полеглих у боях чи померлих за час облоги. В обох таборах кількість загиблих від голоду, хвороб, виснаження дорівнювала кількості полеглих у бою, що було характерно для тогочасних позиційних війн.

Козаки відіграли вирішальну роль у забезпеченні перемоги військ Речі Посполитої у цій позиційній війні, де перша роль належить піхоті, а кіннота використовувалася дуже обмежено. У Речі Посполитій піхоту вважали другорядним родом військ, отже, в польській армії під Хотином кількість піхотинців була недостатньою. Успішність оборони Хотина забезпечила запорозька піхота. А взагалі, як відзначали історики, у козацькому війську не було вузької спеціалізації: залежно від обставин козаки бували «кіннотниками у степу, стрільцями в горах, моряками на воді» й однаковою мірою володіли «луком, шаблею, списом, а особливо рушницею, з якої не робили промахів».

Характер боїв під Хотином особливо відповідав козакам ще й тому, що вони були майстрами оборони табору. На вовчих ямах, на особливих земляних укріпленнях з возами, в яких голоблі були повернуті в бік ворога, у вогні козацьких рушниць захищалися турецькі атаки. Козаки прийняли на себе основний тягар турецьких нападів. На чолі зі своїм гетьманом Сагайдачним вони відбили всі дев'ять штурмів, п'ять з яких були спрямовані безпосередньо і виключно на козацький табір, що перетворився у неприступну фортецю. Жодного разу ворог не зміг проникнути за його вали. Козаки під командуванням Сагайдачного здійснили сім нічних рейдів, результатами яких було 25 відсотків загальних втрат турецьких військ за всю Хотинську кампанію.

Про вирішальну роль українських козаків у Хотинській битві свідчать численні турецькі й польські тогочасні джерела, зокрема твердження учасників війни. Навіть представники польського табору визнавали, що козаки не тільки винесли на своїх плечах тягар війни і забезпечили перемогу, а й взагалі врятували Річ Посполиту від загибелі. Сеймовий комісар польської армії, магнат Якуб Собеський заявив: «Справжніми переможцями під Хотином і рятувальниками

Польщі були козаки». Очевидець — вірменський хроніст Авксент писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3—4 дні. Перемога сталася лише завдяки Богові і запорозьким козакам».

Молдавський літописець Костін так оцінював козаків та їх керівника Сагайдачного під Хотином: «Козаки зі своїм гетьманом, який був справжньою людиною і воїном, трималися дуже стійко». У Західній Європі, де з великим напруженням та інтересом стежили за розвитком подій під Хотином, від яких могла залежати доля багатьох європейських народів, також утвердилася загальна думка про те, що основна заслуга у відсічі турецько-татарським полчищам, у провалі завойовницького походу Османа на Україну і Польщу належить запорозькому козацтву. Таку думку висловлює французький історик Бодье у розвідці, яку він видав у 1631 р. в Парижі.

Отевіль (Гаспар де Тандр) захоплено пише у книзі, що вийшла в Кельні 1697 р. німецькою мовою, про високі військові якості козаків, виявлені ними у Хотинській битві. «Словом, під час цього походу козаки творили справжні чудеса». Цікаві його спостереження про витривалість козаків: «Вони такі міцні від природи, що голод, спрагу, вітер, дощ, холод і всі інші злигодні переносять набагато легше, ніж усі інші народи».

При вирішальній ролі козацтва у Хотинській війні її успішний хід забезпечувався спільними діями всіх тих, хто боровся в лавах військ Речі Посполитої: українців, поляків, білорусів, росіян, а також німців і угорців — найманих професійних воїнів. Взаемовиручку і взаємопідтримку проявляли у боях ці інтернаціональні військові сили. Спільна боротьба польських воїнів і козаків проти турецько-татарських загарбників під Хотином увійшла до кращих традицій польсько-українського братерства. Козацький полководець Петро Конашевич Сагайдачний став в того часу спільним героєм обох країн, України і Польщі.

Безперечно, заслуга у загальному керівництві Хотинською кампанією належить польському головнокомандуючому Яну Карелу Ходкевичу, випробуваному, досвідченому полководцю. Однак обмежений заданою концепцією оборонної позиційної війни, він не зміг повністю розкрити свій військовий талант. Собеський зауважував, що Ходкевич вів, «що б то не трапилося, триматися в оборонній позиції й обережно вичікувати воєнного щастя. Вся його бойова сила містилася в шанцях, з-за яких він розраховував без-

печно обстрілювати противника, як і з нерівними силами витримувати напад».

Порівняно з Ходкевичем козацький гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, що впроваджував у Хотинській війні активну, наступальну, ініціативну стратегію і тактику, був виразником більш прогресивного, новаторського військового мистецтва.

У боях запорожців підтримувала так звана обозна челядь, що комплектувалася з українських і польських селян-кріпаків і призначалася лише для допоміжної служби. В той час, як шляхтичі ухилялися від ополчення, часто тікали з табору, їхня обозна обслуга, польська військова челядь, билася пліч-о-пліч з запорожцями. Собеський описував один з таких епізодів: «Обозна челядь, більш звична до гри і жартів, ніж до битв, на цей раз вирішила долю битви і довершила нашу перемогу, бо, коли лицарство за даним гаслом почало відступати до табору, ця юрба черні своїм натиском і криком навела такий жах на турецьке військо, що складалося більш ніж зі ста хоругов, що воно змішало своє шиккування і в безладді шукало порятунку у найближчому лісі».

Значна заслуга в забезпеченні належної відсічі ворогові належить місцевому українському населенню, яке постачало продовольство козакам і полякам, вилувляло татар, що вештались на Поділлі, знищувало ворожі загони, які з'являлися поблизу Кам'янця та інших міст.

Хотинська кампанія висвітлила багато негативних сторін польської державності: анархія політичної влади, злиденність державного скарбу, організаційне безладдя, недисциплінованість шляхетських військ та цілковиту невідготовленість королівського уряду до війни.

Велике історичне значення Хотинської перемоги усвідомили вже сучасники. Пісні про цю історичну подію співав український народ.

Польські поети склали поеми про події під Хотином, якими зачитувалися сучасники. Бояновський, Бартош Зіморевич, Напольський, Рудоміна, Твардовський, Пашковський, Сарбевський, Потоцький і багато анонімних поетів оспівували героїчні діяння запорозьких козаків, які, за словами польських авторів, «вкрили себе славою». Скрізь переписувалися, перекладалися, друкувалися щоденники учасників війни Любомирського, Прокопа Збігневського, Яна Остророга, Титлевського, а також листи Замойського і Збарзького. Автор найбільш ґрунтовного і об'єктивного що-

денника Якуб Собеський зробив з нього пізніше історичну працю.

Звістка про перемогу швидко розійшлася широким відлунням по Європі. На берегах Адріатики про подвиг українських і польських воїнів писав хорватський поет Іван Гундулич. В країнах Заходу, особливо в Німеччині, були відомі також писані латиною і живими мовами польські хроніки й монографії, повністю чи частково присвячені Хотинській війні, зокрема хроніки Єрмича, Пясецького та ін.

У цій переважно апоологетичній літературі щодо Польщі відзначалася і видатна роль українського козацтва у Хотинській війні і полководницьке мистецтво їх керманича Петра Конашевича Сагайдачного.

Хотинська битва, яка знаменувала собою крах султанських планів уярмлення Польщі та України, мала також величезне міжнародне значення. Перемога над Польщею за великою мірою була викликана далекосяжними планами Османа II мала відкрити Туреччині шлях на Північ — через Німеччину до Балтики, а потім і до інших країн Західної Європи. Ця перша велика перемога на суші над турецькою армією, а може, і найбільша поразка за всю історію султанської Туреччини, була переломним моментом у багатовіковій боротьбі Європи проти «розбійницької держави», як визначав султанську Туреччину Карл Маркс. Був покладений край її безупинній нестримній експансії, і Османська імперія примушена була з цього часу перейти до оборони, її військова могутність почала занепадати.

Наслідки Хотинської війни відбилися і на становищі самої Оттоманської Порти, поглибили кризу турецької держави, загострили внутрішні протиріччя. В зв'язку з посиленням гноблення турецьких трудящих мас і збільшенням надродних повстання. Яничари, які почали заколот, приєднались до повстання, використавши його у своїх цілях. 20 травня 1622 р. вони вбили Османа, а на султанський престол посадили недоумкуватого Мустафу. Однак політична криза не садилася недоумкуватого Мустафу. Однак політична криза не вичерпувала всіх наслідків розгрому турецьких збройних сил, навіть для самої Оттоманської Порти. Різнополюсний розклад її військово-ленної системи, що раніш забезпечувала воєнну могутність султанської Туреччини. Посилились сепаратистські тенденції у бейлербеїв та васалів. Кримський хан робить спробу добитися незалежності. Хотинська перемога над турецькою військовою силою вплинула на зростання визвольної боротьби балканських слов'ян, кавказь-

ких та арабських народів, над якими тяжіло іго турецьких колонізаторів.

Про це майже через три століття писав великий український поет і вчений Іван Франко: «Почуття народної самосвідомості сильно пробуджувалось у широких народних мас, головним чином, під впливом частих героїчних походів козаків у Крим, Малу Азію, Стамбул з метою боротьби з турками і татарами і звільнення християнських полонених, під впливом таких героїчних справ, як Хотинська війна». Говорячи про історичне значення Хотинської перемоги, Іван Франко зробив висновок: «Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотином 1621 р., почала хилитися в zenіту своєї величі і сили».

Хотинська битва відбулася в українській народнопоетичній творчості. До нас дійшла в рукописному співанику середини XVII ст. одна з найдавніших зафіксованих українських народних пісень: «Ой Хотине, гроде давній, на всю землю вельми славний». Характер висвітлення в ній подій під стінами Хотина у 1621 р. хоча, може, дещо гіперболізований, однак дає підставу твердити, що ця пісня була створена на полях боїв і, можливо, їх учасником. Розповідається, як козак давали відсіч турецьким силам «шаблями і стрільбами», а також про великі втрати ворожого війська: «...не всіх земля і здержала, многих в собі поховала». І там, де колосся колись буяло, тільки кості ворожі біліють. Тяжкою і трагічною була Хотинська битва і для козаків: «Сім-де неділь для тої слави о бій людом був кривавий». Вичерпалися сили і у козаків, і у турок Баші: «На примир'я намовляють молодого царя».

Варіант пісні «Ой Хотине, гроде давній» під назвою «Гей, на горі женці жнуть», записаний у польському рукописному співанику Домініка Рудницького 1713 р., відтворює тяжкий настрій запорозьких козаків після Хотинського миру, умови якого були спрямовані проти них, а в зв'язку з цим і незадоволення Сагайдачним. Тут згадується учасник війни — запорозький старшина — Дорошенко і керівник Донського війська — Дрогозденко; донці разом з Запорозьким Військом поверталися з-під Хотина.

* *
*

Гей, на горі женці жнуть,
Да долом, долом, да долиною
Козаки йдуть.
Межи ними три гетьмани,
Що ведуть військо запорозьке
Долинами.
Один гетьман Дорошенко,
Що веде військо запорозьке
Хорошенько.
Другий гетьман Сагайдачник,
Що згубив триста козаків,
Злий необачник.
Третій гетьман Дрогозденко,
Що веде військо московське
Борозденько.
Ідуть ляхи дорогами,
Закричать, гукнуть вам: «Помагай Бог!»
За горами.
Помагай Бог козаченькам,
Щоб одкрикнули да з самопалів
Ляшенькам.

У популярній, загальновідомій сьогодні українській народній пісні «Ой на горі да женці жнуть» дуже змінений текст, вона являє собою контамінацію частин кількох пісень, внаслідок чого подробиці і факти історичного характеру загубилися; однак історична основа твору й імена історичних осіб, пов'язаних з Хотинською битвою, залишилися.

* *
*

Ой на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Долом, долиною
Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорізьке

Хорошенько!
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться;
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки,
Не журися!»

УКРАЇНСЬКА КНИЖКА
1622 РОКУ

1622

р. в Києві вийшла з друкарні Києво-Печерської лаври маленька книжечка з довгою назвою: «Вірші на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его Королевской Милости Запорозкого. Зложоны през инока Касіана Саковича, ректора школ Кіевских, в брадтві. Мовленые от его спудеов на погребі того цного рыцера в Кієві, в неділю провднуу, року Божого тысяча шестьсот двадцать второго». Епіграф до книжки: «Не вісти ли яко властелин велик паде в сій день» (II Царств, 3).

Найсмутнішій події на Україні того часу — кончині запорозького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного присвячувалася ця книжка. Петро Сагайдачний — видатний український державний і політичний діяч, дипломат, геніальний козацький полководець, був запеклим ненависником турецько-татарських агресорів та непримиренним противником панування шляхетської Польщі на Україні. Палкий шанувальник української культури, Сагайдачний був активним поборником освіти.

Отруєна татарська стріла, що влучила у Сагайдачного під Степановцями 29 серпня 1621 р. при сутичці на самому початку Хотинської битви, відміряла йому короткий вік. З-під Хотина Сагайдачний повернувся до Києва і тут після тяжкої хвороби 10 (20) квітня 1622 р. помер.

Кончину Петра Сагайдачного тяжко сприйняли скрізь на Україні. З великим сумом проводжали кияни в останню путь славнозвісного гетьмана запорозьких козаків. Двадцять спудеїв (студентів) Київської Братської школи прочитали на похороні Сагайдачного вірші, складені ректором школи Касіаном Саковичем, який закінчив дві академії — Замойську і Краківську. Похований Сагайдачний на тери-

торії Братського монастиря на Подолі «з великим плачем Запорозького Війська і всіх людей православних».

«Вірші» Касіана Саковича були видані у тому ж 1622 р. окремою книжкою. Назва книжки докладно передає зміст твору — своєрідного панегірика-некролога, а також відомості про автора, дату створення і обставини виголошення цих віршів.

У творі Саковича подаються біографічні відомості про Сагайдачного. Розповідається, що він народився в перемисьльській землі («в краях подгорских премисских»), був «вychован в вірі церкви всходней» (православній). Історичні відомості конкретизують місце народження козацького гетьмана — село Кульчиці поблизу Самбора. За походженням він був вихідцем з родини українського шляхтича. Сакович розповідає, що Сагайдачний вчився в Острозькій школі, яку називали академією: в Острозі «час немалый живши и наук в писмі нашом словенском навывши». Як гадають історики, після Острога Петро Сагайдачний вчився в Львівській братській школі, а потім деякий час був домашнім вчителем в родині київського судді Аксака. За словами Саковича, згодом Сагайдачний вирушив на Запорозьку Січ до «запорозького славного рыцерства» і там він виявив «рыцерских ділностей».

Справді, Сагайдачний з'явився на Січі наприкінці XVI ст. За тодішнім запорозьким звичаєм усім новоприбулим давали прізвиська. Тож і Петра Конашевича, котрий ніколи не розлучався із сагайдаком, нарекли Сагайдачним. Під цим запорозьким прізвиськом і увійшов він в історію.

Сагайдачний досить швидко здобув визнання і високий авторитет у запорозькому середовищі. Славився він як людина освічена, як непримиренний борець проти іноземного панування та агресії, проти насаджування католицизму та унії на Україні. Найбільшу шану й популярність здобув Сагайдачний завдяки своєму воєнному талантові й одчайдушній хоробрості.

Гетьман Сагайдачний, на думку Саковича, втілював найкращі риси козацтва — безприкладну хоробрість козаків у боротьбі з ворогами Батьківщини і готовність віддати за неї своє життя.

...Лепій ест стратити живот за ойчизну,
Ніжли неприятели достать ся в коризну.
Кто бовім за ойчизну не хочет вмирати,
Тот потом з ойчизною мусить погибати.

Запорозькі козаки обрали Сагайдачного у 1598 р. обозним і він став відати усією артилерією Січі, а згодом, у 1606 р., його обирають кошовим отаманом і він очолює січове товариство. Пізніше Сагайдачного кілька разів обирали гетьманом.

Підносячи військові доблесті і моральні якості Сагайдачного, Сакович говорить, що він був «вож славний, неприателем ойчизны страшный... способный и прудкій до бою», мудро керував військом, був справедливим.

У другому десятилітті XVII ст. Сагайдачний керував майже усіма великими походами запорожців, морськими і сухопутними, проти султанської Туреччини і Кримського ханства.

У книжці «Вірші на жалосний погреб задного рыцера Петра Сагайдачного» розповідається про взяття Кафи:

За своего гетманства взял в Турцех місто Кафу,
Аж и сам цесар турскій был в великом страху,
Катарги едины палил, други потопил,
Много тогда з неволі христіан свободил,
За што го Бог с воинством его благословил,
Бо за найболшую нех себи нагороду
Почитаєт рыцєр, кгда кого на свободу
Вызволить, за што грїхов собі отпущєньє
Одержить, а по смерти в небі вомїщєньє.

Цікаво, що автор вважає справедливими визвольні війни. Необхідність оборони Вітчизни, захисту скривджених, визволення бранців проголошується святим обов'язком.

Кгда ж война для тых толко причин маєт быти,
Себе от кривд и иных так же боронити.

Твір Саковича єдине історичне джерело (коли не брати уваги турецьких джерел), в якому зустрічаємо пряме свідчення про керівництво цією морською козацькою експедицією 1616 р. саме Сагайдачним.

Розповідь про бойові діла і славу Сагайдачного автор «Віршів» вважає за необхідне поширити не лише на гетьмана, а й на всіх козаків, бо «гетман не сам през ся, леч войском ест славный... Гетман без войска — што ж ест, войско тыж без него? Згола нічого не ест един без другого». Тому Сакович, описуючи життєвий шлях Сагайдачного, поєднує це з розповіддю про славні діла Запорозького Війська. Вважаючи однією з найпомітніших рис характеру свого героя беззавітне служіння своїй Батьківщині, поет відзна-

чає хоробрість запорожців, які готові без вагань віддати життя за свободу Вітчизни («За волность еи и свой живот положить»). Віддаючи хвалу «Зацне силному запорозкому рыцєрству», Сакович називає його «ойчизні нашої суть обороною, от татар поганых и турков заслоною». Він високо підносить ратні подвиги Запорозького Війська проти ворогів християнства, проти «неприятелей ойчистых», яких воно перемагало «морем, сухом, частокроть пішо и тыж конно».

Про перемоги козацтва у сухопутних битвах Сакович розповідає в зв'язку з їх участю у Хотинській війні 1621 р.

Подіям Хотинської битви і майстерному військовому керівництву Сагайдачного в її боях він відводить кілька рядків. Сакович також висловлює загально визнану сучасниками думку, що саме козаки забезпечили перемогу під Хотином.

Бо и в так рочной войні, Бог вість, як бы было,
Кгда бы запорозкое войско не прибыло,
Котрое, с коронным войском обок ставши,
Менжне поган разило, в помоч Бога взявши.

Українська громадськість шанувала козацького гетьмана також і за його внутрішню політику, спрямовану на зростання і зміцнення козацтва для протистояння пануванню шляхетської Польщі на Україні. Проводячи бойові дії проти турецько-татарських агресорів, не можна було вступати в збройні конфлікти з військовими силами Речі Посполитої; тому Сагайдачний використовував дипломатію як засіб диктувати свою волю.

Велике значення мала діяльність Сагайдачного на підтримку православ'я, що в ту епоху означало захист українського народу та його культури від окатоличування і ополячування. Вирішальну роль відіграв Петро Сагайдачний у відновленні вищої православної ієрархії на Україні, що була скасована у 1596 р. за Брестською унією. На прохання Петра Сагайдачного та козаків єрусалимський патріарх Феофан, що повертався з Москви, висвятив єпископів на всі православні кафедри України, Білорусії й Литви, а також на сан київського митрополита-ректора Київської братської школи Іова Борецького. Польський шляхетський уряд, який розцінив цю політично-церковну акцію як державний злочин, видав універсал про арешт новопоставлених вищих православних ієрархів. В їх обороні стало козацтво — збройна сила на чолі з Петром Сагайдачним. Це був важливий політичний акт, що зміцнював позиції українського та

білоруського народів у боротьбі проти гніту шляхетсько-католицької Польщі, проти денационалізації, за свій національно-культурний розвиток.

Сагайдачний багато зробив для розвитку освіти на Україні. Він з усім двадцятитисячним Військом Запорозьким вступив до створеного у 1615 р. Київського братства, яке набуло значення ідеологічного центру опозиційного руху на Україні проти політики національно-релігійного утиску.

Маніфестаційний вступ усього козацтва до братства, яким запорозькі козаки продемонстрували, що вони солідаризуються з програмою братства і беруть його під свій захист, був актом величезної політичної ваги, який сприяв популярності Київського братства в широких народних масах, високо підніс його силу і авторитет, а одночасно охороняв братство від репресій. Уніатські єпископи писали у своєму меморандумі папі до Рима, що співробітництво між Київським братством і запорожцями на чолі з гетьманом Сагайдачним несе велику загрозу для католицизму.

Козацтво, яке стало колективним членом Київського братства, було тісно пов'язане з життям школи, що була заснована при ньому, і яка згодом розвинулась у Києво-Могилянську Академію; тривалий час — єдиний вищий навчальний заклад у Східній Європі.

Автор «Віршів», оцінюючи вступ Сагайдачного з усім Запорозьким Військом до Київського братства як велику збройну і моральну підтримку, говорить також про матеріальну допомогу з боку гетьмана.

В которое ся братство со всім войском вписал
И на него ямужну значную отказал.

Сагайдачний — член Київського братства і ктитор (опікун) Києво-Братського училищного Богоявленського монастиря та братської школи, постійно дбав про їх розвиток. Піклувався він і про школи інших братств на Україні, а також підтримував православні церкви та монастирі, що в ті далекі століття відігравали роль центрів науки, освіти, книгописання і книгодрукування. Багато він також жертвував на шпиталі.

За п'ять днів до смерті, 5(15) квітня 1622 р. Петро Сагайдачний в присутності київського митрополита Іова Борецького і нового запорозького гетьмана Оліфера Голуба склав тестамент, заповідаючи своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні і благодійні цілі, зокрема 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам

«на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учоних».

Стверджуючи ідею про безсмертя подвигів, слави і добродійств Сагайдачного, автор «Віршів» пише:

Несмертелнои славы достойный, гетмане,
Твоя слава в молчаню нікгда не зостане,
Поки Дніпро з Дністром многорыбные плынути
Будуть, поты ділности теж твои слынути.

Безсмертя справи Петра Сагайдачного Касіан Сакович порівнює з безсмертям слави античних героїв:

Бо если выхваляет Кгредія Нестора,
Ахілесса, Аякса, а Троя Гектора,
Атенчикове славять кроля Периклеса
И славного оного з ним Темистоклеса,
Рим зась з смілости свого хвалить Курциуша
И з щасливых потычок славить Помпеюша,
Теды теж и Росія Петра Сайдачного
Подасть людем, в памятку віку потомного.

Тому Сакович твердить, що коли б якийсь поет зібрався вичерпно описати подвиги славного гетьмана, він мусив би вчитися у Гомера:

Кто бы хтіл достатечне справы описати
Петра Конашевича і на світ подати,
Мусіл бы у кгредко поеты Гомера
Зычить розуму, альбо тыж у Димостена,
Котрыи валечных своих кгреков діи
Выписали достатне, яко по лінії.

Українська книжка 1622 р. складається з передмови, 17 віршів та епілогу. Її прикрашають три малюнки-гравюри. У передмові висловлено основні теми. Діалоги «спудеов» та епілог становлять варіації на ті ж теми, що вже звучали в передмові. Зважаючи на те, що «Вірші» Касіана Саковича були призначені для декламації студентами, їх відносили до початків української шкільної драматургії.

Хоч твір Саковича і породжений найсумнішою подією — смертю гетьмана — «в многих краях земных слыла», — провідний мотив твору життєстверджуючий. Це хвала «зацне силаному запорозькому рыцерству» і славному гетьману Сагайдачному.

У творі Саковича вперше в українській давній поезії поданий образ ідеального національного героя. Автор ставить

виховавчі завдання — «с того гетьмана кождый рыцер нех ся учить».

Надавши героїчно-панегіричного тону своїм «Віршам», Сакович вживає метафори лише у ліричних відступах, але дуже часто дається до аналогій з античною історією. Патріотизм запорозького гетьмана він порівнює з любов'ю до Вітчизни афінського царя Кодра, який не вагаючись пішов за неї на смерть.

Воля сам, як Кодрус-кроль в Атенах в Греції,
Смерть поднять, бы ойчизна толко была в цілі.

Яскраві епітети, які створюють емоційну напруженість, вживаються в книжці найчастіше для визначення героїзму та слави запорозьких воїнів, їх гетьмана. «Гетман Петр Сагайдачний... справ рыцерских ділностю всюды слыл»; «о цный гетмане, славный в людях по всі віки», «несмертьелной славы достойный гетмане», «вож славный, неприателюм ойчизны страшный... способный и прудкій до бою».

Є в творі Саковича чимало народнопоетичних елементів, чимало епітетів взято ним із усно-розмовної мови: «добре здоров'я», «великий жаль», «живий чоловік», «хвороба смертна», «напой коштовные».

Перша гравюра (на звороті титулу книжки) — козак з мушкетом та шаблею, емблема Війська Запорозького.

Друга гравюра біографічна: портрет Петра Сагайдачного. Невідомий український художник-гравер зобразив запорозького гетьмана на коні, використавши стародавню традицію мистецтва — возвеличення людини засобом кінного портрета. Кінь був наче п'єдестал лицаря, хороброго і доблесного воїна. Кінь у творах мистецтва — це своєрідний символ. Людина на коні мовби підноситься над буденністю життя. Вершник, який гордо сидить у сідлі, уособлював героїзацію образу, у цьому випадку Сагайдачного, до чого і прагнув анонімний художник-гравер, йдучи за «Віршами» Саковича, подаючи монументальний образ видатного історичного діяча.

З другого боку, оскільки портрет Петра Сагайдачного — реалістичний, то в осанці гетьмана, що сидить на коні, відчувається літня вже людина, в його фігурі немає стрункости, він тут подібний до старого козака, і лише булава в руці та герб відзначають його високе становище. Спеціалісти вважають, що ця гравюра є повторенням мальованого, можливо домовинного, портрета гетьмана.

Третя гравюра присвячена битві за Кафу. «Здобуття Кафи» — це перше в українській книжковій графіці композиційне зображення батальної сцени — штурму турецької фортеці козаками на своїх чайках. На задньому плані гравюри — мури фортеці. Видно, наскільки могутніми були укріплення Кафи. На передньому — затока з козацькими човнами, що атакують турецькі галери. Бій зображено в той момент, коли козацькі чайки вже захопили ворожі кораблі, бачимо фігури турків, яких козаки скидають з галери. Показано, що запорожці почали висаджувати десант, дехто з козаків вже приставив до мурів драбини і піднімається вгору.

Українська книжка 1622 р. є першим історико-поетичним твором про Сагайдачного. Потім з'явилося чимало творів, у яких розповідається або згадується про нього. Після переможного закінчення Хотинської війни авторитет і слава запорозьких козаків і їх керманіча поширилась по всій Європі.

ІЗ «ВІРШІВ НА ЖАЛОСНИЙ ПОГРЕБ ЗАЦНОГО РИЦЕРА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО»

Несмертьелной славы достойный гетмане,
Твоя слава в мовчанню нікгда не зостане,
Поки Дніпр з Дністром многорибній плинути
Будуть, поти дільності теж твої слинути.
Не зайдеш в глибокое нікгда запоміння,
Ані тя літа пустять в довгое мовчіння.
Бо если вихваллет Кгреція Нестора,
Ахіллеса, Аякса, а Троя Гектора,
Атенчикове славять кроля Періклеса,
І славного оного з ним Темістоклеса,
Рим зась з смілости свого хвалить Курдіуша,
І з щасливих потичок славить Помпюша,
Теди теж і Росія Петра Сайдачного
Подасть людем, в пам'ятку віку потомного,
Аби його послуги крвавї всі знали
І пред народи годне його вспоминали,
Же то його в том долі тіло ест покрито
І на нагробку слова такїї вирито:
«Тут зложив запорозький гетман свої кості,
Петр Конашевич, ранний в войні, для вольности»

Отчизни. Кгди на нь турці моцно натирали
І пострілов смертельних кілька му задали,
Которими зранений, живота доконав,
Віри Богу, і кролю, і війську доховав,
І умер, боронячи мира ойчистого,
За що узич му, Творче, неба вічистого,
Як ревнителю віри благочестивої,
В котрой бил вихован з молодості своєї.
Року тисеча шесть сот двадесят второго,
Погребен в монастирі братства київського,
На котрий тисячій кілька офірував
А жеби там науки фундовано жадав».

*

О Запорозьком Войську хто письма читает,
Тот ім мензство і славу, хоть не рад, признает,
Бо завше в нем такіі рицери бивали,
Що менжне неприятелей ойчистих бивали,
І жадное рицерство в нас не ест так славно,
Як запорозькое, і неприятелюм страшно.
Скутком самим, ах Боже, не дай дознавати,
Без них, як многа войська легло, досить знати,
В Волошек, тими часи, за княжат і панов,
І за самих вельможних коронних гетьманов.
Многіі там рицери на пляцу зостали,
Серця поганом против християн додали.
Бо і в так рочної войні Бог вість, як би било,
Кгди би запорозькое войско не прибило,
Которое, з коронним войском обок ставши,
Менжне поган разило, в помоч Бога взявши.
Одтоль відаймо, чого згода доказует,
Доми, панства і царства вцале заховует.
Дай, Боже, згду межи всіми християни
І звитязство християнським царом над погани.

АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ

О 4 годині дня 18 червня 1637 р. злетів у повітря найнепохитніший мур турецької фортеці в Азові. Крізь цей пролом в укріплення ввірвалися запорозькі й донські козаки. Рукопашний бій був недовгий, але запеклий. Козаки оволоділи Азовом. І відтоді почалося п'ятирічне козацьке володіння цією султанською твердинею, яке закарбувала історія під назвою «Азовського сидіння».

Османська імперія 1471 р. перетворила старовинне слов'янське місто на свій військовий форпост для наступу на північний Кавказ, Поволжя та країни Сходу.

З часу виникнення донського козацтва й заснування Запорозької Січі між ними налагоджуються щільні зв'язки. Українські і російські козаки мали схожі соціально-економічний лад та військову організацію. І запорожці, й донці — це було вільне населення, що складалося з втікачів, які не хотіли далі терпіти феодально-кріпосницьке гноблення. Вони заселяли, освоювали та обживали південні землі України й Росії, спустошені татарськими наскоками. Загрозливе сусідство з хижими ордами, постійна потреба в обороні, захист рідного краю — все підносило козаків до нечуваного на той час рівня бойового мистецтва.

В цій боротьбі запорожці й донці підтримували незалежні самостійні дружні взаємини між собою, навіть коли Росія й Польща перебували в стані війни. Навіть тоді донське козацтво допомагало запорожцям у їхніх повстаннях. Водночас у всіх битвах російських козаків та селян із боярами, поміщиками та царем завзято виступали запорозькі козаки.

Звичайним явищем вважали перебування донців на Січі, а запорожців — на Дону. Тут не існувало будь-яких обмежень щодо тривалості й кількості. І запорожці, приходячи

на Дон, і донці — на Запорозжя, потрапляли в споріднене для себе середовище.

Майже в усі свої походи, особливо 20—40-х рр. XVII ст., запорозькі козаки вирушали разом з донцями із Запорозжя або з Дону. Їх збиралося від кількох десятків до багатьох тисяч чоловік. Відбувалися спільні морські рейди на Чорне й Азовське моря та походи до Криму сушею, Доном і морем. Нападу зазнавав і могутній Трапезунд (відомі об'єднані походи донців і запорожців 1615, 1623, 1626 та двічі 1631 р.), Синоп (донці й запорожці атакували його 1615, 1623, 1632 та інших років), Різа (походи донців і запорожців 1621, 1627 та наступних років). Не раз відчував на собі козацьку могуть Константинополь (Стамбул) — столиця Туреччини. Запорожці та донці загрожували Кафі, Старому Криму, Карасу-Базару, Балаклаві, Керчі та багатьом татарським улусам у Криму і в ногайських ордах.

У першій половині XVII ст. козаки панували між Босфором та Лиманом, а гарнізони султанських портів тремтіли від постійного страху перед запорожцями. Особливо турбували козаки оплот турецької сили на Дону — Азов; тому 1593 р. запорожці і донці зробили першу спробу спільно захопити цю фортецю. Майже рік за роком вони не припиняли свого наступу на це місто.

Навесні 1637 р. запорозькі й донські козаки розпочали нову боротьбу за Азов. «Повість про здобуття Азова» XVII ст., яка подає історично правдиву картину боїв за турецьку фортецю, повідомляє, що задум про цей похід виник ще раніше. Впродовж зими 1636—1637 рр. кілька разів збиралося військо на Монастирському острові й докладно обговорювало майбутній похід. У повісті підкреслено, що тут, у нарадах, брали участь і запорозькі козаки.

Уже в січні 1637 р. було надіслано листи в усі донські городки. Козаків запрошували виступити проти Азова. Навесні козацтво почало збиратися навесні. Разом з донцями до походу готувалися й запорожці, які перебували на Дону. Вони оселилися там після 1634 р., коли уряд Польщі, внаслідок підписання мирної угоди з Туреччиною, посилав утиски запорозького козацтва. А напередодні виступу, десь у середині квітня, на Великдень, вилася ще одна велика група запорожців воювати Азов. Усього виступило чотири тисячі запорожців, а також кілька тисяч яїцьких і терських козаків.

Спішили взяти приступом цю турецьку фортецю, яка на той час опинилася в певній ізоляції: ногайські татари віді-

йшли за Дніпро до Криму, а султанська Туреччина не могла тоді дати козакам відсіч, ведучи війну з Персією.

План штурму Азова був детально розроблений на Дону. Спершу здійснили глибоку розвідку: до фортеці надіслали загони для захоплення «язика». У боях біля міста взяли кілька полонених. Від них роздобули відомості про склад валог, скільки там гармат, які запаси пороху тощо.

На військовій раді, як заведено за традицією, «усе велике Донське військо» та запорозькі козаки відслужили молебень та обрали на отамана Михайла Татаринова. За ухвалу про здобуття Азова проголосували одностайно. «І з'їхалося все військо в єдине коло й задумали воднодум Азов узяти». Михайло Татаринов виступив із промовою: «Отамани й козаки і все велике Донське і Запорозьке Військо. Ідемо ми, отамани й козаки, під той град посеред дня, а не вночі крадькома, своєю славою великою не всоромимо лиця свої від безсовісних бусурманів».

21 квітня в супроводі молебного співу пішли донські і запорозькі козаки походом на Азов. Йшли двома шляхами: кіннота просувалась берегом, піхота на човнах та суднах пливла річкою.

Того ж дня кинулися козаки на Азов. Спроба взяти фортецю приступом не мала успіху. Це змусило взяти місто в облогу. Козацьке командування поділило своє військо на чотири полки. Кожен із них обрав собі полковника та осавула. Добре знаючи фортифікаційне мистецтво, козаки, а надто запорожці уміли будувати свої укріплення, вести облогу і штурмувати ворожі фортеці. Це вони показали під час облоги Азова. Впродовж трьох тижнів навколо фортеці були викопані рови, зроблені підкопи під фортечні мурі, виготовлені плетені тури й засипані землею. Під цим прикриттям козаки так близько підійшли до міста, що могли вже метати каміння до фортеці. Їм же у відповідь летів кам'яний град. Ця дуель тривала і вдень, і вночі й спричинилася до значних жертв з обох сторін. Під артилерійським та рушничним обстрілом козаки не залишали ні на мить роботи з підкопами.

Спочатку воїни турецького гарнізону глузували над козаками: «Стривайте, хоча б як ви хотіли, а міста не візьмете, скільки в мурах каменів, стільки ваших голів ляже під фортецею».

Козакам справді випала скрута. Турки закликали на підмогу орду. Тому довелося козакам, крім облоги фортеці, відбивати на Кагальнику наступ татар. Погіршало з продо-

вольством. Майже за два місяці облоги у козаків вичерпалися запаси харчів та гроші. Особливо бідували запорожці, які прибули здалеку. Донці ділилися останньою крихтою з бойовими побратимами — «запорозьким козакам, убогим людям, купуючи, давали». Тут наспіло й «царське жалування» — харчі й набої, які отримували донці від російського уряду. Ратні люди охороняли рятівний для козаків караван суден, який цього разу підвіз споживу.

Зрештою, наприкінці четвертого тижня, завершивши підкоп, козаки заклали під фортецю міну. Це випало на долю запорожців, які були вмілими мінерами. Своє мінерське мистецтво вони виказали і згодом під час оборони Азова.

Могутня стіна фортеці впала й накрила собою турків, що були поблизу. Серед ворогів зчинилося замішання. Козаки не дали ні на мить отямитись гарнізонові. Загін добірних воїнів на чолі з отаманом Татариновим блискавично вдерся крізь пролом до фортеці. Інші козаки видряпувалися на мурі по приставних драбинах під смертоносним шквалом куль і каміння, несли один одного на плечах. Фортеця стала полем бою. Наскільки навальний був цей натиск козаків, настільки шалено й несамовито оборонялися гарнізон і мешканці Азова. Артилерія припинила свій вогонь, вона не могла стріляти, коли на вулицях точилися бої. Виручали тільки піщали й рушниці. А потім і вони замовкли. Спалахнула сутичка врукопаш, коротка, але відчайдушна. Давеніли шаблі, виблискували кинджали й ножі.

Нарешті турецькі лави схитнулися й подалися тікати з Азова в степ. Михайло Татаринов наказав оточити фортецю й не дати відступити ворогові. Майже десять верст переслідували турків козаки, розігнавши рештки чотиритисячного азовського гарнізону.

Однак незначна частина зачинилась у замку і не хотіла здаватися. Три дні витримували турки атаки козаків. Кидали з мурів на голови козаків величезні камені, відбивали їхній наступ вогнем гармат і рушниць. Але й самі всі загинули.

Так фортеця Азов стала козацькою. Дві тисячі невільників-бранців, що поневірялись на рабській роботі у турків, втішилися волею.

Перемога козаків викликала лютю у султана. За його наказом кримський хан здійснив у вересні 1637 р. спустошливий і руйнівний напад своїх орд на землі Російської держави.

Царський уряд відмовився прийняти здобуте місто у своє підданство й надіслати туди постійний гарнізон, хоча козакі кілька разів зверталися зі своїм проханням до Москви. Але це означало б оголошення війни Туреччині. А Росія за тих міжнародних умов не могла зважитися на цей крок у своїй зовнішній політиці. Цар лицемірно доводив перед світом свою непричетність до захоплення Азова козаками, мовляв, вони зробили це зі своєї ініціативи, «без государевого повеління»,— відповідали урядовці послам Туреччини.

Насправді ж цар хотів, щоб козакі утримали захоплену фортецю у своїх руках як опорну базу для боротьби з татарськими ордами. Впродовж п'ятирічного «Азовського сидіння» російський уряд допомагав козакам. До Азова щоразу у збільшених розмірах надсилали «царське жалування». 1638 р. на Дон прибуло 200 четей житнього борошна, 150 четей крупи, 50 четей толокна, 150 відер вина, 300 пудів рушничного і гарматного пороху, 200 пудів свинцю для куль, грошове жалування — 500 карбованців,— як на той час, це були дуже великі гроші. Воеводи прикордонних міст вільно пропускали «торгових та охочих людей» із різними товарами та харчами.

В Азові розпочалася багатолюдна торгівля. Вона охопила Азовське і Чорне моря й поширювалася далі на схід. Припливали до Азова купецькі судна з Тамані, Темрюка, Керчі, Кафи, з далекої Персії. Якорилися навіть турецькі кораблі, навантажені одягом, сап'яном, чоботами, кинджалами та іншою зброєю, борошном, овочами тощо.

10 липня 1638 р. в Москві донський отаман Денис Парфеньєв доповідав, що припасів хліба, м'яса, риби у фортеці вистачить на цілий рік. Старшина Донського війська дбала про збільшення населення Азова. Сюди перебралися навіть жінки з дітьми донських козаків. У російські прикордоння та на Україну іздили люди, що кликали всіх селитися в цьому місті.

Увесь час «Азовського сидіння» зростала кількість запорозьких козаків в Азові. До запорожців, що належали до складу гарнізону, щорічно приєднувалися нові козакі. В кінці 1637 р. сюди прибуло «на життя» 700 запорожців. Наступного року отаман донців Михайло Татаринов хвалився в Москві, що українських козаків на Дону й в Азові 10 тисяч, стільки ж і донських, і що «запорозькі черкаси (козакі) ідуть до Азова безперестанку». Зокрема, він переповів про такий епізод: «Коли вони їхали до Москви, то на

Дінці Сіверському зустріли запорозьких черкас, чоловік із 50, ідуть вони рікою Дінцем стругами, а берегом п'ятеро чоловік гонять коней дванадцять, а сказали їм, що вони ідуть до них у Азов». Про збільшення числа запорожців в Азові в 1639 р. свідчив і донський отаман Сидір Алфімов. А згодом, у 1640 р., коли нависла загроза нападу турецьких військ на фортецю, туди на підмогу прибули півтисячі українських козаків. Напередодні облоги військо знову підсилили — з'явилося кілька тисяч запорожців.

Царський уряд навіть висловив побоювання про «засидля» запорозьких козаків. Донські отамани не розділяли цих острого. І справді, козакі спільно відновили фортифікаційні споруди Азова навесні наступного року після захоплення міста, хоч обсяг робіт був дуже великий, бо фортеця зазнала руйнації після двомісячної облоги та взяття приступом.

Козакі мали намір довго триматися в Азові, щоб стати незалежними від царського уряду, й переслідували ще й далекоюсяжну мету — відвоювати у ворога Темрюк, Керченську протоку і вийти в Чорне море. Султан прагнув будь-що повернути Азов і вже 1638 р. вирушив штурмом відбити фортецю в козаків. Був задум водночас ударити з суші й моря. Кримський хан мав зібрати не тільки свої, а й ногайські орди, а також залучити до бою гірських черкесів.

Спочатку направили флотилію із 60 каторг, щоб перекрити вихід у Чорне море й не допускати торгових людей до Азова. Майже місяць стояла флотилія між Керчю й Таманню. Проти турецьких суден вийшло сорок стругів із двотисячним військом. 14 липня сталася битва. Однак переважали ворожі сили. Козакі змушені були відступити в Обиханський лиман у гирлі річки Кубані. Турки стали їх переслідувати. Знову спалахнув морський бій. Крім турків, на козаків тиснули із суходолу татарські орди, які хан перекинув із Кримського півострова та ногайських степів на Північний Кавказ. Козакі зазнали тяжкої поразки.

«Повість про здобуття Азова» подає останній бій цієї морської трагедії. Коли козакі знеси́ли, вони, не кидаючи зброї, кинулися в очерети. Але їх переловили татари і захопили в полон багато поранених. Всіх було продано на чорторги. Лише одному козакові пощастило сховатися в Черкеських горах і звідти пробитися до Азова.

Саме тоді азовське командування довідалося, що на фортецю суне величезне ханське військо й 42 турецькі галери в супроводі безлічі дрібних суден. Треба було терміново

поповнювати козацьку залогу. Гукнули донців, які жили в своїх городках. Кінні посланці вирушили з військовою грамотою до «отаманів і молодців». Їх кликали «стати брат за брата», щоб «слави козацької не втратити». Просили їхати до фортеці спішно, не зупиняючись, «день і ніч».

Наприкінці липня 1638 р. вже підступили до Азова передові загони ворожих військ, а 1 серпня вони розпочали облогу фортеці. Місто трималося впродовж трьох місяців. Мешканці Азова билися героїчно й відігнали нападників. Виснажливі, кровопролитні бої не зломали духу захисників, однак у козаків були великі втрати в людях. Вичерпалися набої й харчі. Замість фортечних мурів залишилися руїни. Торішнє перекриття бойових веж попадало, завалилися мости між ними.

Відновлення фортеці потребувало великого напруження зусиль і ще більших коштів. А тим часом матеріальне становище в місті значно погіршало. Занепала торгівля. Султанський уряд, готуючись до нового наступу на Азов, зміцнив Темрюк, Керч, Тамань, Перекоп і вислав каторги до Керченської протоки. За наказом із Стамбула хан знову вирушив на Азов. Все це бентежило гарнізон, багато мешканців міста пішли геть. На початку 1641 р. у фортеці лишилося близько тисячі чоловік.

Донська старшина раз у раз просила царя взяти Азов до складу Російської держави, надіслати сюди своє військо, допомогти козакам «царським жалуванням». Інакше їм довелося б відступити. «А коли ти, государю, міста Азова у свою вотчину взяти не велиш і своїм царським жалуванням нас не пожалуєш, розбрестися нам, холопам, з голоду без одягу світ за очі».

Царський уряд не хотів втрачати Азов, хоча дипломатично приховував свої справжні наміри. Щоб утримати козаків у фортеці та збільшити її військо, цар вдався до надзвичайного з тодішнього погляду кроку. 15 січня 1640 р. підписав грамоту, яка дозволяла козакам без будь-яких перешкод вербувати «вольних охочих людей». А усним наказом дозволив не видавати боярських кріпаків, хоча досі уряд завжди вимагав від козаків повертати власникам втікачів.

У Москві прихильно зустрічали донські йськові станці — козацькі посольства. Враховуючи значення Азова для захисту Дону і взагалі південних кордонів Російської держави, цар вважав, що не слід шкодувати коштів на відбудову фортеці. Тому збільшував «царське жалування»: харчові запаси та боєприпаси в чотири рази, грошей спочат-

ку надіслано шість тисяч карбованців, а згодом — вісім тисяч. Частину цих грошей роздали старшині й козакам, донцям та запорожцям, решту ж використали на відновлення укріплень.

З відбудовою треба було квапитися. Туреччина, яка переможно завершила війну із Персією, готувалася кинути військові сили на Азов. Адже, оволодівши Багдадом, вона не могла мати, як здавалося султанові, особливих труднощів у захопленні фортеці на Азовському морі. Однак нагла смерть султана Мурада VI 1 березня 1640 р. і міжусобна боротьба придворних угруповань відстрочила на деякий час наступ Оттоманської Порти на Азов.

Щоправда, турецький уряд зробив спробу без зброї повернути собі Азов. Козакам запропонували величезну суму грошей і на додаток безвиплатне відпущення бранців. Цю пропозицію обговорювали на військовій раді в Азові, де запорозькі козаки мали рівне право з побратимами донцями. З почуттям гідності була висловлена одностайна відмова. «Буде вам, кримському й азовському царям, Азов місто потрібне, а ви його також добувайте, як і ми своїми головами та своєю кров'ю».

Наступного, 1641 р. влітку турецькі війська суходолом і морем підійшли до Азова та взяли його в облогу. Як завжди, перед наступом послалилися спустошливі наскоки ханських орд, які невдовзі приєдналися до султанських військ. Почалася безприкладна героїчна оборона шеститисячного козацького гарнізону, хоча турецькі полчища майже в 20 разів переважали число захисників Азова. Головнокомандуючим козацького війська під час облоги був донський військовий отаман Наум Васильєв.

У липні того ж року донський отаман Беляй Лук'янов, учасник «Азовського сидіння», розповідав у Москві, в Посольському приказі: «Отамани й козаки всі хочуть в облозі сидіти міцно, хоча б усім до одної людини вмерти, а Азовом не поступитися».

Перебіг подій, крім «Повісті про здобуття Азова» та свідчень козацьких посольств і гінців у Москві, розкривають відомості російських посланців, що приїздили до Азова, а також повідомлення Евлія-Ефенді, мандрівника по Європі, Африці й Азії, який супроводив султана в перському поході і був муедзином у головнокомандуючого турецькими силами під Азовом Делі-Хусейн-паші. Хоч Евлія-Ефенді і дістав прізвисько «гафіза» за те, що знав напам'ять Коран та був фанатичним мусульманином, що позначилось на його розпо-

віді про війну за Азов між козаками й турками, однак він доволі правдиво висвітлює бойові дії, достовірно показує військове мистецтво запорозьких та донських козаків, відзначає їхню видатну хоробрість, а також змальовує картину турецького табору.

Турецьке командування, використовуючи досвід успішних боїв за Багдад, спробувало насипати велетенський вал, вищий за мури фортеці, щоб обстрілювати з гармат внутрішні укріплення та придушувати козацьку артилерію у фортеці. Козаки робили по три—чотири підкопи, спрямовували на вал гармати і розбивали його. Коли хотів підкопатися ворог, то козаки застосовували якісь спеціальні прилади, які називали «слухами». Ходячи весь час уздовж рову, козацькі патрулі виявляли місця, де робилися підкопи, і знешкоджували їх підіривними роботами. Почалась справжня мінна війна. Під час облоги турки провели 241 підкоп, козаки — кілька десятків. Мінні підіривні роботи козаки здійснювали за умов облоги. Вони були великими майстрами у веденні мінної війни. Евлія-Ефенді підкреслював винахідливість запорожців, які вдавалися навіть до підводного мінування. «Будучи також вправними мінерами, вони не перестають навіть робити міни під річкою, з допомогою намащених смолою човнів». «За весь час облоги, — вів далі Евлія-Ефенді, — жодна з сімнадцяти спроб не вдалася. У відповідь на кожен наш підкоп невірні заглиблювалися під землю, і висадити їх у повітря міною було неможливо. Землю, яку копали для ретраншементів, вони кидали у воду».

Намарно султанські і ханські війська намагалися взяти Азов штурмом за допомогою драбин, які приставляли до фортечних мурів. Козаки, що весь час чатували на мурах, обстрілювали ворога, скидали на нього згори каміння, палаючи смолоскипи, заливали киплячою смолою, розхитували драбини і разом з воїнами штовхали додолу. Козаки не допускали й того, щоб ворог, обстрілюючи гарматними ядрами, пробивав фортечні мури. В тих місцях, куди влучав ворог, козаки ставили «коші» (так називали запорожці фортифікаційні споруди, в донців це — «ізби»), заповнені землею, і в них застрявали ядра.

Після першої невдачі поновити вал, який козаки зруйнували, турецькі паші наказали спорудити новий, мобілізувавши на це яничарів. Керували фортифікаційними роботами іноземні спеціалісти — італійці, французи, венеціанці, яких залучив турецький уряд.

«Спорудили вал яничари, — розповідається у «Повісті про здобуття Азова», — у висоту вище Азова-міста, а ширина — як кинути двома каменями». На цьому широкому валу турки розмістили артилерію і всю піхоту, близько 80 тисяч яничарів, а до них приєднали ще й ногайську орду, яку попередньо зсадили з коней.

Артилерійський обстріл не припинявся «ні на одну годину». Били по фортеці «безперестану вдень і вночі», «16 днів і ночей, — розповідають очевидці, — од гармат їхніх страшний грім стояв, і вогонь і дим ішов од них до неба».

Козацькі гармати не мовчали у відповідь. На сьомий день цієї стрілянини в проломи продецьки турки й поставили на стіні зелений прапор Османів. Помітивши це, козаки вмить кинулися на турків, поскидали їх зі стіни, причавивши їх ще й тяжкими кошами із землею. Однак деякі яничари втрималися на стіні, і в семи місцях майорили турецькі прапори.

Тож козаки знову зібралися із силами, та з криками: «Не бійся!», — розповідає Евлія-Ефенді, — скинули вниз мусульманських переможців».

У цей час на допомогу обложеному Азову надійшли чотирі тисячі запорозьких козаків на 40 чайках. Їх зустріли турки гарматним вогнем, створивши суцільну вогневу заслопу, яка не давала їм змоги навіть підійти близько до фортеці. У бою запорожці втратили понад тисячу чоловік, як твердить Евлія-Ефенді. І тут же переповідає про надзвичайну винахідливість запорожців, які знайшли спосіб, що допоміг пробратися до фортеці. «Неважаючи на велику пильність, — засвідчує Евлія-Ефенді, — багато невірних козаків зуміли проникнути до фортеці, стрибаючи, роздягнувшись, у Дон і пливучи під водою на спині з очеретиною в роті. Зброю й амуніцію вони складали у шкіряні мішки, які тягли за собою пливучи, і так підтримували фортецю». Коли турки побачили це, поставили в річці частокіл, перегородивши Дон так, що й риба не проникла б крізь нього.

На шістнадцятий день безперервний вогонь турецької артилерії зруйнував мури укріплень. «Всі наші азовські укріплення, — писав автор «Повісті про здобуття Азова», — стіни й вежі всі, і церква Предтечі, й палати, всі до єдиної, розбили в нас до самого підніжжя і снаряд наш гарматний переламали весь». Лише Никольська церква, яка стояла біля переламали моря під горою, частково збереглася.

Козаки ховалися за кошами в укріплених окопах. Під ворожим валом вони викопали «покій великий і двори собі»

потайні великі поробили». Звідти козаки підвели 28 підкопів під турецький табір. Коли спускалася ніч та загасали табірні вогнища і все закутувала темрява, козаки виходили із своїх підземних переходів, нападали на турецькі війська, і, за свідченням «Повісті про здобуття Азова», на турків нагнали великого страху та завдали великих втрат.

Турки хотіли використати досвід козаків («підкопні мудрощі, осадні промисли»), щоб і собі розгорнути підземну війну. Від свого табору вони провели 17 підкопів просто під фортецю, намагалися потай вдертися в окопи козаків і своїми численними силами розчавити їх. Однак дозорці знайшли за допомогою своїх «слухів» всі підкопи і у вузьких підземних проходах знищили тисячі яничарів.

Переконавшись, що змагатися з козаками в мінній війні неможливо, турки знову застосували артилерію. Тепер вогонь гармат вони спрямували на земляні укріплення, де засіли захисники. Летіли якісь особливі вогняні ядра, виготовлені німецькими спеціалістами. Гинуло багато захисників Азова. Але фортеця трималася.

Коли й цей обстріл шанців не зломив козаків, тоді турецькі паші кинули на штурм, який тривав чотирнадцять діб, загони, що атакували фортецю, загальною чисельністю близько 10 тисяч яничарів. Билися цілий день. Вночі вони відпочивали, а їм на заміну ставали нові загони з 10 тисяч яничарів, які воювали до світанку. «Ні на одну годину не дають нам спокою, щоб своєю невтомністю здолати нас», — скаржився автор «Повісті про здобуття Азова».

Справді, кілька тисяч козаків, які залишилися живими, не могли мати зміни. Їм доводилося захищатися і вдень, і вночі, без сну, без відпочинку. Той же автор доповнює: «Від тяжких ран своїх та від всіляких лютих осад, злигоднів та від смороду, від трупів людських їх обсіли хвороби люті. Уже наші ноги під нами підламуються, і руки наші вже не служать нас, од утоми уста наші мовчать, від безперестанної стрілянини очі наші випалило порохом, язик наш во успіху наших бусурманів закрити не ворухне, таке наше безсилля, не можемо в руках своєї зброї тримати, залишаємо себе ми мертво, замертво».

Чи думали запорозькі і донські козаки, що доведеться усім їм голови свої тут покласти? Тож і розпочали вони один з одним прощатися. «Почали вже ми, отамани й козаки, завзяті молодці, й усе велике Донське та Запорозьке люте Військо прощатися».

І все ж таки зважилися козаки на ще одну вилазку, і дово-

лі вдалу. Ця козацька надлюдська стійкість, безмежна хоробрість, надзвичайна завзятість викликала забобонний страх у турків. А тут ще чутка, нібито російський цар із 20-тисячним військом іде до Азова: хоча це й була неправда, але вона викликала переляк у ворога.

Командування турків зібрало розширену військову раду. Тут вперше було викладено думку, що здобуття цитаделі виявилось неможливим. Після тривалих нарад вирішили провести останній генеральний штурм фортеці.

А перед ним турки зробили ще одну спробу підкупити козаків. Випустили з луків стріли із «грамотою», в якій пропонували передати Азов за викуп. Розміри запропонованого викупу були дуже великі: по 300 талерів і 200 золотих червінців «на кожного молодця». Козаки відповіли, що вони нізащо не здадуть Азова. «Не добро нам ваше срібло й золото собаче, нахабне, бусурманське, в нас в Азові й на Дону золота й срібла свого много».

Вранці вишикувалося все турецьке військо. Прочитали перший розділ Корану, роздали зброю — 7 тисяч мечів, 2 тисячі щитів, 2 тисячі мушкетів, 5 тисяч луків, 40 тисяч стріл, 6 тисяч алебард, 5 тисяч гранат та багато іншої зброї, — і військо ринуло на штурм. Турки вдерлися до фортеці, проникли аж у самісінський центр, поставили свій прапор, виголосили «молитву ісламу»; впродовж семи з половинною годиною, — як розповідає Евлія-Ефенді, — «мусульмани лютували в замку, наче вовки серед овець, і були заплямовані кров'ю, як м'ясники».

Турецькі паші переконували мусульманське військо, що воно перемогло. Насправді ж це було не так. Козаки, які ховалися під землею, підірвали міни й «послали таким чином на той світ велику кількість нападаючих», — розповідає Евлія-Ефенді. Крім того, — повідомляє він, — козаки били з бійниць так, що «мусульман довели до крайньої скрути». І хоча за цей штурм було роздано багатьом челенги (відзнаки), займети (ленні маетки), тимери (земельні ділянки), грошові винагороди за кожен голову козака, ця величезного напруження атака зрештою захлинулася.

Облога тривала, але вже без одностайності й завзяття. Зруйнована і спустошена фортеця стояла нескорена. В тяжкому становищі опинився гарнізон, який зазнав великих втрат; разом із козаками та тими «торговими людьми» з Росії, які «сиділи» в Азові, загинуло три тисячі чоловік вбитими. Ледве перебивалися з харчами, спалахнули епідемічні хвороби.

Та й у турецькому таборі було нелегко. Довготривала облога знесила війська, які, за свідченням Евлія-Ефенді, втратили 70 тисяч під Азовом. Ще раз зібралася рада, остання в цьому таборі. «Вже ніхто не мав сумніву щодо неможливості оволодіти замком», — робить сумний висновок Евлія-Ефенді.

В ніч проти 27 вересня вся турецька армія почала відступати з-під Азова. Козаки знайшли ще в собі сили переслідувати її. 9 жовтня вони зав'язали бій із турками й навіть захопили в них великий військовий корабель.

Ще диміли руїни, не загоїлись рани у козаків, а вже у фортеці закипіли відбудовчі роботи. На військових радах більшість козаків наполягала на тому, щоб споруджувати земляні укріплення, які стійкіші перед гарматним обстрілом, аніж кам'яні: «Кам'яне місто попсує великий заряд».

Однак 18 червня 1642 р. козаки змушені були залишити Азов з наказу російського царя, який віддав його Туреччині, зважаючи на досить складну й гостру для Росії міжнародну обстановку.

Народна пісня «Ой що то за крячок» оспівує взяття в 1637 р. донськими та запорозькими козаками Азова. Це поетична розповідь про те, як козаки вдалися до хитроців, і, переодягнувшись чумаками, привезли до фортеці замість товару озброєних воїнів. Історії здобуття Азова присвячений давній рукопис «Гісторія о Азовском взятти и о осадном сидении от турецкого царя Абрагима донских казаков атамана Наума Васильева и есаула Ивана Зыбина с товарищами 1635 года». Тут викладено ті ж події, що і в пісні. Мабуть, ситуація цього часу в пісні перенесена на 1637 рік.

* *
*

Ой що то за крячок,
Що по морю літає?
Ой що то за бурлачок
Да молодців збирає?
Збирайтеся, братця,
Все народ майстеровий,
Зділаємо, братця.

Півтора ста возів.
Да накупимо ми, братця,
Півтора ста пар волів!
Посадимо ми, братця,
По семи молодців,
А по восьмому —
Поганяльничку,
По дев'ятому —
Кашоварничку,
А по десятому —
Для сторожності!
Поїдемо, братця,
У славний город у Азов
І станемо ми, братця,
У дванадцять рядів!
Виходять, братця,
Азовські купці:
Покажуть ви,
Славні чумаченьки,
Славний товар із возів.
«Ой есть у нас
Лисиці, кунці
Ще й чорні соболі,
Да до завтрого не покажем».
Ой купці пішли ночувать...
А вставайте, милі братця,
Потихесеньку,
Заряжайте ружья
Помалесеньку!
Да тоді трякнули
Да й узяли Азов!

Одна із найпопулярніших українських народних дум «Втеча трьох братів із города Азова з турецької неволі» (відомі понад 50 записів), що відзначається високою художністю, не пов'язана з конкретною історичною подією взяття Азова в 1637 р. донськими і запорозькими козаками. Однак дума нагадує про турецький Азов — невольницьке місто, звідки втікали «три брати азовські» — невольники, і розповідає про трагічні події на їхньому шляху.

* *
*

Ой у святую неділеньку
Рано-пораненьку
Не сизії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Коли три брати із города Азова,
З турецької, бусурменської
Великої неволі утікали.
Два ж то брати кінних,
А найменший — піший-піхотинець,
За кінними братами уганяє,
За стремена хапає,
По білому камінню,
По сирому корінню
Свої козацькі молодецькі ноги собиває,
Кров ю сліди заливає,
Піском рани засипає,
Між коні убігає,
За стремена хватає,
— До братів словами рече-промовляє:
«Браття мої рідненькі,
Як соколи ясненькі!
Станьте ви, браття, подождіте,
Свої козацькі молодецькі коні припиніте
І мене, пішого-піхотинця,
Між себе на коні возьміте,
Хоч мало-немного, версту місця, підвезіте,
У християнській городи підвезіте,
А ні — ви мені, браття,
У чистому полі
По своїй добрій волі
З пліч головоньку здійміте,
Козацькеє мое молодецькеє тіло
В сирю землю поховайте,
Звіру-птиці на поталу не давайте».
Середульший брат добре дбає,
До найстаршого брата словами
Промовляє:
«Брате мій рідненький,
Як соколе ясненький!

Станьмо ми, брате, надождімо,
Свої козацькіі молодецькіі коні припинімо,
Брата свого найменшого,
Пішого-піхотинця, надождімо,
Хоч мало-немного, версту місця, підвезімо,
У християнській городи підвезімо.
Лучче не ми йому, брате,
У чистому полі у своїй добрій волі
З пліч головоньку здіймімо,
Козацькеє його молодецькеє тіло
В землю сирю поховаймо,
Звіру-птиці на поталу не подаваймо.
Що мое ж серце не осмілиться,
Война моя рука не зніметься,
Булатная шабля не йме сікти-рубати.
Лучче було, брате,
У турецькій, бусурменській неволі
Усім трьом помирати,
Ніж нам свого брата,
Пішого-піхотинця,
У великій неволі покидати».
Найстарший брат худо дбає,
З плеча нагайкою крає,
Свому братові рече-промовляє:
«Що як будемо ми, брате,
Свого брата найменшого,
Пішого-піхотинця
Ждати-ожидати,
Козацькіі молодецькіі коні обіждати,
Буде за нами великая неволя,
Сильна погоня ганяти,
Будуть нас у плін,
У гіршу неволю завертати,
Будуть наше тіло
На три часті сікти-рубати.
То нум же ми, брате, тікати.
Лучче нашому брату найменшому,
Пішому-піхотинцю
У турецькій неволі
Самому помирати.
А ми ж будем, брате, тікати,
Безпечно лісами та байраками гуляти,
З клену-древа верхи ламати,
Свому братові найменшому,

Пішому-піхотинцю
На прикмету покидати».
Іхали ж ті брати не день, не два,
Не три й не чотири,
Стали ті брати до лісів,
До байраків поїжджати,
Став середульший брат
З клену-древа верхи ламати,
Свому братові найменшому,
Пішому-піхотинцю
На путі-дорозі покидати.
Став найменший брат доходити,
Гірко плакати і ридати,
Дрібні сльози проливати,
Своїх братів споминати:
«Невже ж моїх братів на світі немає?
Невже ж за ними турецька, бусурменська
Сильна погоня ганяла,
У плін, у гіршу неволю завертала,
Іхні тіла на три часті сікла-рубала?»
Стали ті брати за ліси,
За байраки виїжджати.
Стали вони до тихих вод доїжджати,
Средульший брат добре дбає,
До тихих вод доїжджає,
До свого брата словами промовляє:
«Брате мій рідненький,
Як соколе ясненький!
Що тут же, брате,
Трави зелені
І води холодні,
Станьмо ми, брате, надождімо,
Свої козацькі, молодецькі коні припинімо,
Свого ж брата найменшого,
Пішого-піхотинця
Хоч мало-немного подождімо,
Верству місця підвезімо,
У християнській городи підвезімо;
Або не ми ж йому, брате,
У чистому полі,
По своїй добрій волі,
З пліч головоньку здіймімо,
Козацьке його молодецьке тіло
У сирю землю поховаймо,

Звіру-птиці на поталу не подаваймо».
«Мое серце не осмілиться,
Война моя рука не здійметься.
Булатная шабля не йме сікти-рубати,
Лучче нашому брату найменшому,
Пішому-піхотинцю
У турецькій неволі
Самому помирати».
Стали ті два брати за ліси,
За байраки виїжджати,
Стали вони у вольнії степи виїжджати,
У вольнії степи виїжджати,
Нічого у себе не мати.
Средульший брат добре дбає,
На собі єдиний дорогий синій каптан має,
Та й той обриває,
Свому братові,
Пішому-піхотинцю
На путі-дорозі покидає.
Став найменший брат за ліси,
За байраки виходжати,
Став він дорогії вещи у вічі забачати,
Став він до їх доходити,
Дорогії прикмети по сирій землі забирати,
Ой, у свої руді брати,
К своему серцю принімати,
Гірко плакати-ридати,
Дрібні сльози проливати,
Своїх братів споминати:
«Невже ж моїх братів на світі немає,
Бо й не об чому їх дорогії вещи
По сирій землі валяються,
Невже ж за ними турецька, бусурменська
Велика неволя сильну погоню ганяла,
У плін, у гіршу неволю завертала,
Іхне тіло на три часті сікла-рубала.
А мене, найменшого,
Пішого-піхотинця
По лісах, по байраках,
На спочивках минала?»
Став найменший брат до Савур-могили доходити,
Став же буйний вітер повівати,
Із козацьких молодецьких його ніг валяти.
«Що перве горе — безвіддя,

Друге — безхліб'я,
Трете горе — братів не догнав.
Уже ж мені своїх братів не наганяти,
Уже ж мені в отцівському дворі не бувати,
Уже ж мені свого отця-неньку у вічі не видати.
Наслідував мені Господь
У турецькій, у бусурменській у великій неволі
На Савур-могілі смертю постраждати».
Стало ж сонце намеркати,
Стали сизокриллі орли налітати,
На козацький на молодецький
На чорний чуб наступати;
Стали вони з лоба очі винімати,
Християнською кров'ю запивати;
Туди звірі находжали,
Коло жовтої кості тіло оббирали,
По лісах, по байраках розношали,
У сирюю землю загібали,
На путі-дорозі не покидали.
Стали ті два брати
До християнських городів доїжджати,
Став середульший брат
Свого старшого брата
Правди-неправди питати:
«Що то ми будем, брате,
Свому отцю й неньці отвічати,
Що в одному ми городі бували,
Одні листи писали,
Що ми свого брата найменшого,
Пішого-піхотинця
У турецькій неволі покидали?»
Найстарший брат худо дбає,
З плеча нагайкою крає,
Свому брату слова неприємні рече-промовляє:
«Брате рідненький,
Як соколе сивенький!
Як маємо ми, брате,
Свого найменшого брата,
Пішого-піхотинця
Ждати-ожидати,
Буде за ними турецька, бусурменська велика неволя,
Сильна погоня уганяти,
Буде наше тіло на три часті сікти-рубати;
А ще худо, брате, отцеве імушество

На три часті розділяти,—
Лучче ж будемо, брате,
На дві часті паювати,
Свому отцю-неньці неправду казати:
Не в одному ми полку бували,
Не одному ми пану служили,
Що ми свого брата найменшого,
Пішого-піхотинця
Дев'ять літ у вічі не видали».
Стали ті два брати
До отцівського двору доїжджати,
Стали отець і матуся
Із хлібом і сіллю виходжати,
Стали вони свого найстаршого сина
За гостя приймати
І за стіл саджати,
Стали вони про найменшого сина
Усю правду питати.
Став же найстарший син за стіл сідати,
Свому отцю-неньці неправду казати:
«Не в одному ми полку бували,
Не одному ми пану служили,
Що ми свого брата найменшого
За дев'ять літ у вічі не видали».
Став середульший брат за стіл сідати,
Гірко плакати і ридати,
Дрібні сльози проливати,
Став він своему отцю-неньці
Усю правду казати:
«Що в одному ми полку бували
І одному ми пану служили —
У турецькій, бусурменській у тяжкій неволі,
У городі у Азові пробували,
Із города Азова умісті із пліну утікали,
Тільки ми свого брата найменшого,
Пішого-піхотинця
У турецькій, у бусурменській великій неволі
покидали».

Стали отець-мати
Обіди справляти,
Молебні наймати,
Стали найстаршого сина із двору зсилати,
Стали його обществом-народом
К розстрілу випроводжати.

Став найстарший брѣт
Гірко плакати-ридати,
Свого брата найменшого,
Пішого-піхотинця
Споминати:

«Лучче мені було тебе, брате,
У турецькій, у бусурменській великій неволі

доглядати,

А чим мені, брате,
Між своїм народом,
У своїм безрідді
Смертю постраждати».

СВІТОВА ВЕЛИЧ БОГДАНА

Так ось оде той Хмель, що його слава
та ім'я лунають по світу.

Павло Алепський,
арабський мандрівник XVII ст.

Жодний з історичних діячів давніх століть нашого народу не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю створених праць про нього. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується постать Богдана Хмельницького. Наукові монографії, статті, розвідки і документальні публікації, записки, мемуари и спогади... Народ у своїй творчості: історичних піснях, думах, легендах, переказах, прикладному мистецтві — приділяє особливу увагу славетному козацькому гетьманові. Про нього написано романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини і скульптури.

Коли б хто-небудь спробував зробити карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелося б включити до неї багато країн світу.

Цей загальнолюдський доробок свідчить про глобальний інтерес до нашого славного предка і визначається загальноєвропейським характером подій, у центрі яких він перебував.

Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілював прогресивні вимоги своєї доби в історичній обстановці існування України. Богдан Хмельницький належав до тих типових постатей доби, що дала світові в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами. Люди великих пристрастей і могутнього інтелекту, вони піднялися до найвищих щаблів тодішньої освіченості і виявляли себе водночас в кількох галузях і сферах людської діяльності (Ян Гус, Томас Мюнцер, Олівер Кромвель та інші).

На українському ґрунті така людина виявляла себе передусім у визвольній боротьбі, яку вів народ проти іноземного панування. Ця боротьба в XVI—XVII ст. набула значення найважливішої проблеми, від вирішення якої залежала доля усього народу. Постало питання: бути чи не бути українському народові? Турецько-татарські загарбники загрожували йому фізичним винищенням. Панування шляхетської Польщі, крім феодально-кріпосницького гноблення, загрожувало духовним знищенням.

Тому український народ в цей час мобілізував всі свої матеріальні і духовні сили, всі свої творчі можливості та історичні резерви. Козацтво разом з селянством стало провідною силою повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., що були національно-визвольними війнами і одночасно мали антифеодальний характер. Зрозуміло, чому саме на цьому історичному діячеві, немов у фокусі, зішлися прагнення, зусилля, інтереси усього українського суспільства XVII ст. Одночасно він сам був породженням цієї доби. Українське життя XVI—XVII ст. виховало його саме таким, яким він став, — вождем повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування.

Досі документально не встановлено, де саме народився Богдан Хмельницький. Існує кілька припущень. Але відомо, де пройшов перший період його життя. Ми знаємо, в яких умовах формувалася його індивідуальність.

Батько Богдана — Михайло Хмельницький — служив осадником у корсунсько-чигиринського старости, магната Яна Даниловича. Михайло Хмельницький заснував (осаджував) нові поселення на українських землях, що потрапили до рук польського феодала Даниловича за королівськими даруваннями. Михайло Хмельницький осадив містечко Чигирин, а пізніше, коли став чигиринським підстаростою, хутір Суботів, що став його родовим маєтком.

Чигиринщина тоді була степовим прикордонням, а поряд розкинулося Дике поле; де царювали хижі татарські орди. Тому поселенцями на Чигиринщині були переважно селяни-втікачі, які, рятуючись від феодально-кріпосницького гноблення, шукали вільного життя на незаселених, хоч і небезпечних землях. Щоб привабити таких поселенців, феодалі змушені були надавати їм пільги, звільняти від податків і повинностей на 10, 20 і більше років. Тому навіть тут, у феодальних маєтках, хоч і тимчасово, селяни відчували себе вільними від панського ярма.

Однак переважаючим населенням цих міст, як взагалі Черкащини і Канівщини, були козаки. Вільні виробники, вони не визнавали панської влади, мали своє самоврядування, свої закони.

Богдан Хмельницький з дитинства вбирав у себе це вільне повітря покозаченої України. Тим більше, що мати його — дружина Михайла Хмельницького — була козакою з Переяслава. Навіть фізично Богдан загартувався в небезпечних умовах життя степового прикордоння, де виживали, витримували найсміливіші, мужні, міцні люди. Ось і виріс з Богдана сильний юнак, подібний до справжнього козацького дуба. Тут також набрав Богдан першого військового досвіду. Все населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни.

Безперечно, козацьке оточення справило великий вплив на формування характеру майбутнього гетьмана, на збагачення його життєвого досвіду. Пройде недовгий час, і він, що був за походженням дрібним шляхтичем, повністю пов'язав своє життя з козацтвом.

Потім Богдан навчався в українській школі, де саме — невідомо, але на це вказує мова його листів — тогочасна українська літературна мова. Вчився Богдан і в єзуїтському колегіумі у Львові. Пройшов там класи граматики, поезики і риторики, добре засвоїв латинську мову, що була тоді міжнародною літературною мовою і мовою тогочасної дипломатії. Венеціанський посол Віміна, що приїздив до Чигирини в 1650 р., вже під час визвольної війни, доповідав, що переговори з ним Богдан Хмельницький вів латинською мовою. А ще раніше французький посол де Бріжі, що зустрівся з Хмельницьким у Варшаві в 1641 р., засвідчує добре його знання латинської мови і називає його «людиною освіченою, розумною».

Єзуїтські колегіуми на Україні створювалися польсько-шляхетським урядом для боротьби проти православ'я, проти української культури, з метою окатоличення і ополячення української молоді. Однак світ чужої віри не заповнив душу молодого Хмельницького; пізніше, в ході війни, вимагав закриття єзуїтських колегіумів на визволеній території України.

Молодий Хмельницький не тільки спостерігав неволю, гноблення і страждання. Він і на собі особисто відчув нещастя й горе, трагедію народу, його пекучі рани. Поневірявся Хмельницький в турецькому полоні. В бою під Цецорою, у Молдавії, в жовтні 1620 р., коли польське військо

гетьмана Жолкевського, а з ним і загін «охочих стрільців» з Чигиринщини було розбите турецько-татарськими військами, Богдана і його батька захопили в полон. Сам Богдан, потім розповідав, що він «лютої неволі два роки зазнав», перебуваючи в Константинополі — на одній з галер турецького флоту. Випкуплений запорожцями з неволі, Богдан повернувся додому, оволодівши турецькою і татарською мовами та сповнений ненависті до агресорів і свідомості близької нещадної боротьби з ними.

Справді, Богдан Хмельницький не раз візьме участь у козацьких походах на султанську Туреччину і Кримське ханство, виступаючи керівником деяких з цих походів. Козацькі війни з султанською Туреччиною і Кримським ханством були важливою ланкою загальноєвропейської боротьби з турецькою навалою. Козаки відвертали значні сили Туреччини, зокрема майже увесь її флот, од Європи і тим самим сковували її агресивну ініціативу.

Богдан зазнав також переслідування і свавілля польських панів. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський та його син Олександр руками своїх урядників грабують і спалюють хутір Суботів, забивають канчуками Богданового сина, а його самого переслідують, наче хижого звіра. Він відчув цілковиту безпорадність легальним шляхом добитися справедливості там, де панувало беззаконня магнатів.

Однак не особиста образа штовхнула Хмельницького на повстання проти польської шляхти. Визвольна боротьба українського народу стала для нього рідною справою ще в далекі роки юнацтва. По суті, майже півстолітній період життя Богдана Хмельницького до визвольної війни хронологічно вкладається в період козацько-селянських повстань, які почалися наприкінці XVI ст. і продовжувалися до 1638 р. Одне з перших з цих повстань, 1594—1596 рр., кероване Северином Наливайком, можна було б вважати своєрідним салютом на честь народження людини, якій судилося в майбутньому довести до найвищого злету боротьбу, що почалася в перший рік її життя. «Він був пособником Тараса», — свідчить сучасник — польський історик Коховський про участь Богдана Хмельницького в Переяславській битві 1630 р., в якій повсталі, керовані Тарасом Федоровичем (Трясилом), перемогли польсько-шляхетські війська, очолювані Конєцпольським. В повстаннях 1637—1638 рр. він відіграє керівну роль, займаючи видатне становище серед козацької старшини.

Участь у козацько-селянських війнах відіграла величезну

З його ім'ям пов'язане створення козацької кінноти як роду військ.

Артилерію повстанського війська, по суті, теж створив Хмельницький. Спочатку він володів тільки кількома гарматами, які дала повстанцям Запорозька Січ. В кінці війни артилерійський парк народно-визвольної армії нараховував уже понад 400 гармат. Хмельницький збільшив кількість гармат за рахунок організації і поширення їх виробництва в полках, а також за рахунок трофейних і присланих російським урядом. В результаті в ряді битв під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Охматовим козацька артилерія перевершувала польську. Хмельницький закріпив за кожною гарматою постійну обслугу з числа кращих стрільців і додав до кожної польової гармати упряжку коней, а дрібнокаліберні гармати поставив на двоколісні візки, що були прообразом тачанки часів громадянської війни 1918—1920 рр.

У визвольній війні 1648—1654 рр. Богдан Хмельницький продовжував основні напрямки стратегії і тактики козацько-селянських повстань і розвинув головні риси запорозького військового мистецтва, яке він добре засвоїв, вступивши до Запорозького Війська і перебуваючи на Запорозькій Січі, тодішній своєрідній українській військовій академії. Богдан Хмельницький поєднав це з досвідом російського військового мистецтва, яке добре знав, а також західноєвропейського, з яким він познайомився в період перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятирічної війни.

У війні 1618—1648 рр., що охопила значну частину країн Європи, діяли найвидатніші полководці багатьох народів. Тут застосовувалися різні напрямки стратегії і особливі засоби ведення бою, випробовувалися різні види зброї і перевірялися в дії різні системи організації військ. Полководець Богдан Хмельницький піднявся до найвищих щаблів тодішнього світового рівня військового мистецтва. З Ганнібалом та іншими полководцями античності, що вважались еталонами воєнного генія, порівнювали сучасники українського гетьмана. Військове мистецтво українського народу, підняте Богданом Хмельницьким, випередило західноєвропейське військово мистецтво в головних напрямках стратегії і тактики.

Український полководець вважав, що переможний кінець визвольної війни проти Речі Посполитої буде досягнутий тільки внаслідок знищення головного угруповання сил — польсько-шляхетського війська — на західному театрі вій-

ськових дій. Тому козацький стратег забезпечував його максимальною кількістю засобів і сил, зосереджуючи тут основні сили повстанської армії. На північний театр війни проти литовських військ він посилав невеликі загопи.

Хмельницький провадив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом. Палкий побірник наступальної стратегії, він шукав ворога і завдавав удару там, де вважав для себе корисним, першим починаючи битву, тримаючи в руках ініціативу, нав'язуючи свою волю противнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Одним з класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на невідгінній для польської кавалерії пересіченій місцевості — Горохова Діброва — під час спуску обозних возів і артилерії в глибокий яр. 6-тисячний резерв Кривоноса, що вдарив з тилу, із засідки, остаточно вирішив переможну для козаків долю другої битви війни.

Козацький полководець діяв всупереч стратегії і тактиці західноєвропейських армій. В них панувало прагнення до оборони і облоги фортець і ухиляння від битв, оскільки це завдавало великих втрат найманим військам, що дорого оплачувалися. Хмельницький не витрачав часу і не розпрошував сили на облогу фортець. Перемоги у війні він добивався польовими боями, йшов прямо до головної мети — зав'язати бій з основними силами противника і розгромити їх.

Влітку 1648 р. українська армія пішла в рішучий наступ проти польсько-шляхетського війська, хоча в тилу залишались ще в руках ворога фортеця Кодак і ряд замків на литовському кордоні. В той же час перемога під Пилявцями визволила Волинь і Поділля, і жодне укріплене місто вже не чинило опору козацькій армії. Після Пилявської битви Хмельницький не чекав наслідків облоги Кам'янця, Бродів та інших фортець, а продовжував похід, залишивши позаду та інші фортеці, а продовжував похід, залишивши позаду укріплені Львів і виступивши на Замостя. В травні 1655 р. Хмельницький писав головнокомандуючому українськими силами в Білорусії полковникові Іванові Золотаренку, вимагаючи, щоб він не витрачав сили і час на облогу окремих фортець і замків, а наступав на головне військо ворога. «Не баритися під курниками, як минулого року, а

треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі полки. Бо і минулого року багато доброго було зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей... Промишляй, ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше».

Гетьман розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він теж провадив з метою рішучого розгрому ворога, для чого застосовували складний тактичний маневр — охоплення ворога з флангів і вихід у його тил.

Вже в першій битві війни під Жовтими Водами повстанське військо за наказом свого гетьмана охопило військо Стефана Потоцького і Шемберга з флангів і вийшло у його тили.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. 2 серпня 1650 р. в своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: «Щоб ви, години не відкладаючи, до завтра з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватись за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не наші неприятелі». Під Пилявцями і під Зборовом вдалося йому до останньої хвилини приховувати свої сили і захопити ворога зненацька, несподіваним наступом.

Керівник визвольної війни також широко використовував не перевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків, які потім ще і в XVIII ст. вважалися найкращими розвідниками російської армії. До високої досконалості довів український гетьман козацьку майстерність в переслідуванні ворога.

Велике місце в ході битви відводив Хмельницький козацькому фортифікаційному мистецтву — спорудженню земляних укріплень, використанню індивідуального захисту від вогню ворога. Про козацький метод індивідуального окопування під час війни 1648—1654 рр. розповідає в своїх записках вже згадуваний Павло Алепський: «Кожний має свій окремих захист — яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє противник, ховаються в ямах, і жодна куля в них не влучить».

Активно застосовував Хмельницький табір — оригінальний і найпопулярніший у козаків особливий бойовий порядок. За наказом Хмельницького під Зборовом табір був побудований «у кількадесят рядів». Під Берестечком він простягнувся на сім верст у ширину і довжину. Під Білою

Церквою в 1651 р. табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Укріплення козаки могли будувати з надзвичайною швидкістю. 1649 р. під Лоевом 10 тис. козацьких кіннотників спішилися і за чверть години побудували у густому лісі могутній табір, укріпили його засіками і відбили атаку військ литовського гетьмана Радзівілла. «Наша литовська кіннота не могла його заступити», — пише учасник бою.

Табір набув такого розповсюдження під час визвольної війни 1648—1654 рр., що навіть невеликі селянські загони пересувалися під захистом своїх «таборників».

Успіх військової, політичної та державної діяльності Богдана Хмельницького, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що він зумів вібрати навколо себе сузір'я талантів, вихідців з козацтва, селянства і міщан, найкращих знавців військової справи, загартованих у попередніх повстаннях проти шляхетської Польщі, непримиренних ворогів магнатів, талановитих, мужніх, незламних військових керівників. Тоді народ взагалі щедро народжував таланти, як це буває завжди у вирішальні, переломні періоди. Визвольна війна висунула ряд видатних козацьких полководців та багато ватажків окремих повстанських загонів, які розвивали далі українське військо мистецтво: Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Степан Побадайло, Нестор Морозенко, Антон Жданович, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Прокіп Шумейко, Мартин Небаба, Іван Золотаренко, Филон Джалалій, Дем'ян Лисовець, Іван Кричевський.

Хмельницький вів активну і широку державну і політичну діяльність, очоливши процес складання української держави. На визволеній території України виник новий державний апарат. Прототипом його були установи, що існували на Запорозькій Січі.

Свої знання і досвід у сфері дипломатії Хмельницький як керівник української держави, що склалася в ході визвольної війни, використав у дипломатичних відносинах з багатьма країнами: Росією, Польщею, Молдавією, Валахією, Трансильванією, Швецією, Венецією, Бранденбургом та іншими державами. Зовнішні відносини, дипломатію він теж підпорядковував справі визволення українського народу від гніту шляхетської Польщі.

Зберігся уривок листа Олівера Кромвеля, в особі якого Англія, що переживала тоді буржуазну революцію, звертаючись до українського гетьмана, висловлювала до нього

велику пошану. Блискучий політичний і дипломатичний талант українського гетьмана ставив його в перший ряд керівників європейських держав.

Прекрасне розуміння міжнародної ситуації було одним із факторів, який обумовив рішення Богдана Хмельницького про входження України до складу Росії на правах автономії. Таке рішення визріло у Богдана Хмельницького передусім внаслідок розуміння історичної необхідності. В 30-і рр. XVII ст. особливо посилилися і зміцніли історичні зв'язки українського і російського народів. Царський уряд при загальному феодално-кріпосницькому напрямкові своєї соціально-економічної політики був зацікавлений у охороні південних кордонів, й тому з охотою приймав українських переселенців, надаючи їм ряд пільг, залишаючи козацький лад, козацьке самоврядування. Існувало також бойове єднання українського і російського козацтва. Запорожці і донці разом виступали проти спільного ворога — іноземних агресорів на захист Вітчизни та проти кріпосницького гноблення царизму, російських бояр, польських і українських феодалів.

Тому Богдан Хмельницький спрямовував розвиток українсько-російських відносин відповідно до їх історичних обставин, що й завершилися Переяславською радою 1654 р.

* *
*

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?..
Ой, той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой, той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду,—
Гей, не один лях лежить

Головою в воду.
«Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої Води,—
Іде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди».
«А я ляхів не боюся
І гадки не маю —
За собою великую
Потугу я знаю,
Іще й орду татарськую
За собою веду,—
А все тото, вражі ляхи,
На вашу біду».
Ой, втікали вражі ляхи —
Погубили шуби...
Гей, не один лях лежить,
Вищиривши зуби!
Становили собі ляхи
Дубові хати,—
Ой, прийдеться вже ляшенькам
В Польщу утікати.
Утікали вражі ляхи,
Де які повки,—
Іли ляхів собаки
І сірії вовки.
Гей, там поле,
А на полі цвіти —
Не по однім ляшку
Заплакали діти.
Гей, там річка,
Через річку глиця —
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

* *
*

Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом,
Оттоді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковник Максим Ольшанський,
Другий полковник Мартин Полтавський,
Третій полковник Іван Богун,
А четвертий Матвій Борохович.

Оттоді-то вони на славу Україну прибували,
Королівські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тоді-то у святий день,
У божественний у вівторок
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:
«Ей козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сну уставайте,
Руський «Отче наш» читайте,
На лядські табори наїжджайте,
Лядські табори на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не продайте!»
Оттоді-то ж козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сну уставали,
Руський «Отче наш» читали,
На лядські табори наїжджали,
Лядські табори на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської
У поругу вічні часи не подали.

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ
МАКСИМ КРИВОНІС

Одним з найталановитіших сподвижників Богдана Хмельницького, найвидатнішим після великого гетьмана керівником народних мас на початковому етапі визвольної війни українського народу був Максим Кривоніс.

Дбайливо зберігає і свято шанує український народ пам'ять про нього. До наших днів збереглося славне ім'я Максима Кривоноса в піснях і думах, хоч діяльність його у визвольній війні була дуже короткочасною — він загинув наприкінці 1648 р. Та й за ці кілька місяців першого року визвольної війни проявилась відчайдушна хоробрість, могутня енергія, блискучий військовий талант цього самородка-полководця, який не знав поразок, цієї незвичайної людини. Всього себе віддав він героїчно боровся. Навіть вороги мусили визнати відвагу і сміливість Кривоноса як воїна. Вони його згадували завжди слідом за Богданом Хмельницьким, визнаючи цим його місце і значення в козацькому війську. Іменуючи Кривоноса «гетьманом козацького наброду», вони немовби підкреслювали те, що він був виразником інтересів найбільшої частини козацтва й селянства.

Всі вірогідні й найбільш певні відомості про Кривоноса пов'язані тільки з подіями 1648 р. Дані про його життя до визвольної війни дуже бідні.

Максим Кривоніс — виходець з простого народу. Народився він на Подніпров'ї, в містечку Вільшані. Батько його був ремісник-кушнір. Час народження Максима Кривоноса невідомий. Знаємо тільки, що у визвольну війну вступив він уже немолодою, досвідченою, добре знайомою з військовою справою людиною. Цей досвід Кривоніс набув у боротьбі проти турецько-татарських нападників. У складі козаць-

ких загонів ходив він у далекі морські й сухопутні походи, разом з донцями відбивав наскоки татарських орд на міста і села України та Росії, визволяв бранців, що мучилися у тяжкій неволі в Криму і Туреччині. Є відомості, що під час козацьких походів Максим Кривоніс сягав аж до берегів Атлантичного океану. За цей час він пройшов добру бойову школу.

Далі ім'я цього народного героя пов'язується з самим початком визвольної війни, з подіями, які розгорнулися на Запорозжжі в січні — лютому 1648 р. Саме в цей час, рятуючись від переслідувань і репресій з боку польської шляхти, на Низ утік чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Разом з ним виїхало і кількості відданих йому людей.

Одна народна дума розповідає, що в складі цих прихильників Богдана Хмельницького перебували чотири полковники, а серед них і Максим Кривоніс. У різних варіантах цієї думи Кривоніс виступає то під ім'ям Перебийноса, то Максима Вільшанського.

У неприступних для польської шляхти плавнях Дніпра, в районі острова Буцького, куди прибув Богдан Хмельницький із своїми однодумцями, збиралися селяни, міщани, козаки, що повтікали від знущань польської шляхти. Тут же переховувалось багато колишніх учасників селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. З утікачів і склався перший загін повстанців. На чолі з Хмельницьким вони вибили із Запорозької Січі розміщений там урядовий польський гарнізон і звільнили територію, яка завжди була плацдармом для виступів запорожців проти військ шляхетської Польщі на Україні.

Із Запорозької Січі повстанські частини Хмельницького вийшли, маючи тільки три тисячі чоловік. В їх складі був і загін Максима Кривоноса.

Під урочищем Жовті Води (тепер це село Жовте П'ятихатського району Дніпропетровської області) відбулася перша битва визвольної війни, що закінчилася знищенням авангардних військ польсько-шляхетської армії.

Коли керівники цих військ — син коронного гетьмана Стефан Потоцький та комісар Шемберг — розпочали переговори з козаками, делегатом і заложником з боку козаків був призначений Максим Кривоніс разом з другим козаком Кривою. Польський жовнір із загону Стефана Потоцького в своїх спогадах записував, що Максим Кривоніс і Криво прийшли в польський табір в атласі, оксамиті і блискучих

панцирах. Перебування в польському таборі Кривоніс використав для агітації серед реєстрових козаків і драгунів, силоміць завербованих магнатами з кріпосних. Заготовані Кривоносом козаки і драгуни перейшли до повстанців; згодом і Кривоніс утік з польського табору.

Під Корсунем відбулася друга битва, в результаті якої були розгромлені основні польсько-шляхетські сили на Україні. Корсунська битва стала сигналом загального повстання по всій країні.

У цій битві Максим Кривоніс виконував відповідальне і складне завдання.

На світанку 16 травня польсько-шляхетське військо залишило свої позиції під Корсунем і почало відступати до Білої Церкви, розраховуючи об'єднатися з магнатськими загонами, зосередженими в цьому районі.

Про шлях відступу польського війська Богдан Хмельницький заздалегідь був оповіщений провідником польських частин козаком Самійлом Зарудним, який своєчасно передав гетьманові всі відомості про маршрут цього відступу.

Дорогу, якою рухалося польське військо, за кілька кілометрів від Корсуня перетинала вузька лісова долина — Горохова Діброва. Шлях проходив поміж двох круч, схили яких поросли високим густим дубняком.

Саме тут, в урочищі Горохова Діброва, Хмельницький вирішив дати бій численній польській армії. За його наказом урочище було сильно укріплене. Для цієї мети Хмельницький ще звечора, демонструючи готовність до переправи всіма силами через річку Рось, відправив непомітно в обхід польському табору загін козацької піхоти з артилерією. Командування цим загеном він поклав на Максима Кривоноса, який звелів перекопати шлях вздовж балки ровом, а на протилежному кінці балки з обох боків дороги в густому дубняку і в спеціально викопаних шанцях влаштував засідку.

Коли польське військо 16 травня вийшло з невеличкого переліску — то далі перед ним починався крутий спуск. Спочатку зійшли вниз піхота і кавалерія, за ними спустилися артилерію, за якою тягнувся обоз. Артилерія наблизилась до викопаного козаками рову, далі рухатися було неможливо. Тому, спинившись перед ровом, жовніри почали кричати, що треба затримати спуск возів. Але частина обозу вже рушила в долину, і коней стримати було неможливо. Вози, випереджаючи і наспакуючи один на одного, нестримно ко-

тилися вниз, перекидаючись разом з кінями і людьми, ламаючись і розбиваючись вщент.

Під час цього сум'яття й хаосу в польському таборі Кривоніс вивів козаків свого загону із засідки і повів їх в атаку. Одночасно за його наказом із засідки вдарили козацькі гармати. Незабаром вступили в бій і основні сили Хмельницького, які тиснули польське військо з тилу.

Командуючий польсько-шляхетською армією Микола Потоцький наказав кінним корогвам спішитися і взятися до мушкетів. Незвичні до пішого бою польські кіннотники не встигли навіть вишикуватися в потрібний бойовий порядок. Козаки вдарили на польський табір, захопили частину артилерії і незабаром, після впертої і рішучої битви, розгромили шляхетську армію, а обох польських гетьманів захопили в полон.

Чутка про захоплення в полон регіментарів (начальників) посилила панічний настрій польсько-шляхетського війська, яке й до того було цілком деморалізоване. Ніхто не слухав команди, почалася загальна втеча. Але тікати було нікуди. Втікачі поривалися вперед — їх розстрілювали з засідки гармати Кривоноса; назад — їх уражали шаблі, кинджали й рушниці козаків і татар, що були тимчасовими союзниками козаків; кидалися вбік — потрапляли в бічні шанці, їх нищили козаки того ж Кривоноса.

З польського табору врятувалося ледве що півтори тисячі чоловік, та й то, головним чином, різних прислужників шляхтичів і магнатів.

Втікачів переслідували кілька верст. Селяни навколишніх сіл улаштували заслони, допомагали ловити шляхтичів, що розбігалися з поля бою, і самі нищили їх. Обох польських гетьманів, ворогів і гнобителів українського народу, Хмельницький віддав татарам.

Після битви під Корсунем на Україні не залишилось значних польсько-шляхетських військових сил. Так зване коронне квартяне військо, тобто королівська польсько-шляхетська окупаційна армія на Україні, було знищене.

Після Корсуня повстання охопило не тільки Україну. Селяни Білорусії теж повстали проти гнобителів — польської шляхти, і в самій Польщі селяни почали виступати проти своїх феодалів, підтримуючи визвольну боротьбу українського народу.

Намагаючись урятуватись від караючої руки повстанців, шляхта тікала з України або ховалась в монастирях і замках. Земля горіла під ногами гнобителів і загарбників. Всюди

стихійно утворювались селянські загони, які вели героїчні бої з ворогами.

Рух народних мас, який дедалі розгортався після корсунської перемоги, потребував допомоги з боку організованої армії для боротьби з великими з'єднаннями магнатських загонів. Для цієї мети Богдан Хмельницький відряджав у райони повстань військові козацькі частини.

Для керівництва повстанням на Правобережжі Хмельницький надіслав свого першого соратника, полковника Черкаського полку Максима Кривоноса.

На нього покладалось важке і складне завдання. Йому належало ліквідувати польсько-шляхетську владу в замках і деяких укріплених містах, де зібралося багато шляхти, котра ховалася від справедливого гніву народу. Кривоніс повинен був організувати розрізнені повстанські загони й перетворити їх у єдине військо, здатне протистояти сильному, добре озброєному великому з'єднанню шляхетських сил під командуванням магната Ієремії Вишневецького, що орудував на Правобережжі.

Ієремія Вишневецький був одним із найбагатших магнатів шляхетської Польщі. Він мав кілька тисяч власного добірного вимуштруваного війська. Свій загін, як на той час чисельний і сильний, Вишневецький використовував для придушення заколотів серед своїх підданих, а також для нападу і загарбання суміжних міст і сіл, які належали іншим магнатам. З цим же військом Вишневецький прибував на сейм і диктував свою волю сейму і королю.

Ієремія Вишневецький, за походженням український православний князь, як і багато інших великих феодалів, що підтримували колонізаторсько-окупаційну політику шляхетської Польщі на Україні, прийняв католицизм.

В національних і релігійних переслідуваннях українського населення Вишневецький, як це й властиво ренегату, відзначався особливо жорстоким фанатизмом. В його величезних володіннях на Лівобережній і Правобережній Україні панувала найлютіша експлуатація. З безмежною жорстокістю розправлявся він з учасниками селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. Напередодні війни, дізнавшись про готування до нового повстання, Вишневецький обеззброїв багатьох своїх підданих, віднявши у них понад 40 000 самопалів та пищалей і велику кількість холодної зброї, але це не врятувало його. Перша ж іскра повстання підняла народні маси проти цього ката й визискувача.

Вишневецький намагався придушити повстання на Лівобережжі силами свого війська, що нараховувало в той час до 8000 чоловік. Але він неспроможний був справитися із зростаючим повстанням у своїх містах і селах і втік із своїх маєтків на Лівобережжі. Вишневецький мав намір приєднатися до коронного війська М. Потоцького. Не спромігшись пробитися до нього через охоплені повстанням райони, він, після одержання звістки про корсунський розгром, утік через Переяслав і Остер на північ. Слідом за ним гналися козаки. Тільки затримка козаків під Черніговом, у зв'язку з штурмом цього міста, врятувала Вишневецького, і він встиг перейти на Правобережжя.

Після втечі Вишневецького і захоплення повстанцями Чернігова, Новгород-Сіверського та інших міст польсько-шляхетська влада на Лівобережжі була ліквідована.

Об'єднавши навколо свого загону шляхту, Вишневецький з вогнем і мечем накинувся на населення Правобережної України. Де проходив з своїми посіпаками цей князь, там залишались пожарища, руїни, попіл, шибениці, гори трупів закатованих людей.

Люте винищення українського населення Вишневецький супроводив грабуванням майна.

Один офіцер з війська Вишневецького залишив такі записи про криваві розправи свого князя:

«Рух його милості князя Корибута Вишневецького обом. Під Погребищами; проходячи через Погребище, зрадникам відрубують руки, на палю саджають, рубають... Під Вахнами; тут стратили кілька десятків козаків; звідси його милість князь відправляє в роз'їзд у Немирів свій надвірний загін, чотири драгунські загони, корогву стану Барановського... Взавши штурмом Немирів, стяли кількох козаків і захопили багато здобичі... За Прилуками; тут перед костьолом руки повідрубували, на палю посадили і захопили багато здобичі».

Кривоніс у своїй відповіді магнатові Заславському з гнівом пише про масові розправи Вишневецького з населенням правобережних міст і сіл. Вишневецький, за словами Кривоноса, «немилосердне тиранство творив... Мучив людей, стинав голови і саджав на палю. Скрізь, у кожному місті серед ринку поставлено шибениці. Тепер стає явним, що посаджені були на палі невинні люди. Рідним братам моїм свердельцем вивертів очі».

Один із свідків розповідав, що в Немирові Вишневецький, забризканий кров'ю закатованих людей, особисто ке-

рував розправою і несамовито кричав: «Мучте їх так, щоб вони почували, що вмирають».

Вишневецький хотів спинити розвиток визвольної війни, придушити повстання на Правобережжі, потопити його в крові. Та повстання розгорілося ще більше.

Хмельницький в 1649 р. під Зборовом глузливо писав польському урядові, що Вишневецький своїми лютими розправами викликав до життя багато козацтва, тобто селян, що оголошували себе козаками і приєднувалися до повстанців.

З приходом загону Кривоноса на Правобережжя кривава зоря Вишневецького закотилася. Загін Кривоноса почав швидко зростати за рахунок повсталих селян і біднішого міського населення. За короткий час, менш ніж за місяць, Кривоніс об'єднав під своїм керівництвом розрізнені сили повсталих в організоване військо. На чолі окремих значних загонів війська Кривоноса стояли вихідці з народу, сміливі воїни і здібні командири — Капуста, Півторакожуха та ін.

Місто за містом, село за селом визволяло повстанське військо. В червні війська Кривоноса вже визволили Ладичин, Бершадь, Верхівку, Олександрівку, Тульчин, Вінницю, Умань, Брацлав, Немирів. Жителі міст скрізь подавали активну допомогу повстанським загонам, відкривали міські брами, давали козакам потрібні відомості про ворогів.

Жителі Немирова, що поховалися в лісах під час лютовань Вишневецького, повернувшись після його відходу, таємно переказали Кривоносові, що в місті залишився загін драгунів. 31 травня козаки несподіваним нападом знищили весь цей гарнізон. Врятувався один «недобиток», від якого Вишневецький і дізнався про події в Немирові. Розлютований князь послав проти непокірного міста півтори тисячі своїх кіннотників, наказавши їм вирізати всіх немирівців, незважаючи на те, хто винний, а хто ні. Але кіннотникам Вишневецького не довелося виконати кривавий наказ магната. Козаки, передбачаючи події, добре підготувалися і не дали ворогам навіть підступити до міста. «Загін цей, — записує до свого щоденника шляхтич із загону Вишневецького, — нічого не зробивши, з соромом змушений був ретируватись».

В середині липня повстанське військо на чолі з Кривоносом виступило на бій з усіма шляхетськими силами, керованими Вишневецьким.

Перша зустріч основних повстанських військ з силами Вишневецького сталася під містечком Махнівкою. Штурм

містечка і укріпленого замку за розпорядженням Кривоноса провадив з 5000 козаків білоцерківський полковник Гиря, якого Хмельницький прислав на допомогу повстанцям Правобережжя. Разом з Гирею діяв авангардний загін, очолюваний сином Кривоноса — Кривоносенком. Сам Кривоніс стояв з 1000 кіннотників у полі, готовий при першій же потребі прийти на допомогу. Козаки успішно атакували містечко і повністю розгромили його гарнізон. Визволивши Махнівку, козаки взялися штурмувати замок, де ховалися залишки надійного війська воєводи Тишкевича, що був власником Махнівки. Військо Вишневецького наблизилось до Махнівки тоді, коли козаки, зайнявши монастир, розпочали штурм замку. На очах у польського війська приступом був узятий і замок. Вишневецький хотів непомітно для козаків зайти їм у тил, оточити містечко і, стискаючи кільце оточення, знищити все козацьке військо. Але польські вояки, яким було доручено зайняти позиції на горі, що панувала над містом, демаскували себе і зазнали поразки.

Гиря вишикував увесь свій загін у табір — «рухоми фортецю» із возів у 12 рядів, — забрав із собою запаси продовольства, зброю й коштовності і вийшов із замку. Козаки розташувалися поблизу міста. Шляхетські війська кілька разів уночі намагались атакувати їх. Але контратаки козаків були настільки сильні, що вороги нічого не могли з ними вдіяти. На світанку Гиря відійшов у поле і з'єднався з Кривоносом.

Кривоніс з усіма силами вирушив назустріч Вишневецькому, але польсько-шляхетські війська ухилились від бою і похапцем відступили на захід, у напрямі на Збараж. Вишневецький послідував у Вишневець — центр своїх володінь на Правобережжі, піклуючись в першу чергу про збереження свого майна. Кривоніс з Гирею знов зайняли Махнівку і гарматним салютом відзначали свою перемогу над військом Вишневецького.

Козаки переслідували Вишневецького і гнали його до містечка П'ятки. Вишневецький був оточений, але йому вдалося втекти за річку Случ.

Вдруге Вишневецькому довелося зустрітися з повстанськими військами на чолі з Кривоносом під укріпленням містом Костянтиновим, де відбулися уперті бої. Тут зібрані об'єднані сили шляхти, очолювані Вишневецьким, Осинським і Тишкевичем. Сюди ж, з боку Новоколятинського, підійшло військо Кривоноса і розташувалось півмісяцем на гористій місцевості правого берега річки Случ. Козаки

зразу ж хотіли розпочати серйозний наступ, але загін польської піхоти, засівши біля переправи, перешкодив козакам форсувати ріку. Польські гармати вели безперервний обстріл козацького табору, а кінний загін, перейшовши вброд ріку, несподіваним сильним ударом змусив козаків потіснитися. Війська повстанців відступили в долину, де окопались табором. Наскоки шляхетських частин не могли завдати поразки козацькому табору.

Увечері на підкріплення шляхетським військам прийшла королівська гвардія. До Кривоноса прибув Чигиринський полк, присланий Богданом Хмельницьким на допомогу повстанським військам Правобережжя.

У козацькому таборі було ухвалено рішення першими виступити всіма силами і взяти ініціативу в свої руки. Значну допомогу козакам подавали косянтинівські міщани. «Радіючи прибуттю козаків, — пише шляхтич Машкевич, — міщани під покровом ночі потай від шляхти приставили у козацький табір порох, продукти, пиво, горілку». У шляхетському таборі дізналися про це. Вишневецький наказав стратити 40 чоловік міщан.

Вранці козацький табір просунувся до берега річки Случ. Залишивши біля переправи засідку із 1500 жовнірів королівської гвардії, Вишневецький все інше військо вишикував у бойовий порядок у полі. Почали бити польські гармати, їм відповіла козацька артилерія. Обоз Вишневецького виїшов з поля битви і спинився в Кульчині. Загін королівської гвардії чинив одчайдушний опір козацькому наступу, але військо, кероване Кривоносом, наполегливо і рішуче просувалося до ріки. Вишневецький змушений був віддати наказ гвардії відступити і йти слідом за обозом до Кульчина. Повстанське військо почало форсувати ріку. Ще й половина козаків не переправилась, як уже зав'язався бій. Шляхтичі були відкинуті. На зайнятій ділянці лівого берега Кривонос, переправивши все своє військо й гармати, окопався і почав артилерійський обстріл противника. Шляхетські загони кинулися в атаку на Кривоноса. Але козацький контрудар відкинув наступаючі війська, і вони відкотилися далі за свої попередні позиції. Козаки одразу ж просунулися вперед і підвели свої нові шанці ще ближче до польського табору. Тоді Вишневецький особисто повів в атаку своє військо. Селяни й козаки Кривоноса билися з небаченою мужністю і надзвичайною стійкістю. Шляхта наступала одчайдушно, їй пощастило навіть захопити частину козацької артилерії. Сучасник-літописець розповідає, що в ході

бою Максим Кривонос пробився до Вишневецького і тільки випадковість врятувала магната від занесеної над його головою шаблі Максима Кривоноса. Цілий день тривала битва. Закінчилась вона поразкою польсько-шляхетських військ, які відступили до Кульчина, а звідти спішним маршем рушили на Волинь.

Перемога під Костянтиновим була наслідком відваги, надзвичайної мужності і бойової майстерності повстанців та високого мистецтва полководця Максима Кривоноса.

Панічний страх перед козаками гнав далі на захід відступаючі, розбиті магнатські війська. Повстанське військо просувалося по Поділля і зайняло міста Полонне, Чуднів, Чорторій, Бердичів, Райгород, Острог, Заславль, Межиріч, Шаргород та інші, винищуючи в них шляхту та єзуїтів, католицьких ченців і польських жовнірів. Міське населення допомагало повстанцям, добровільно здаючи їм міста і само до них примикаючи.

Взяттям двох сильно укріплених фортець, Меджибожа і Бара, закінчилися бої війська Кривоноса на Правобережжі.

Меджибіж — захищена природними умовами і добре укріплена фортеця — був захоплений штурмом. За фортецю Бар повстанським військам довелось витримати уперті бої. Бар міцністю укріплень і своїм значенням стояв на одному з перших місць серед фортець, побудованих шляхетською Польщею на Україні. Тут була скупчена значна для того часу артилерія і заготовлені великі склади зброї та боеприпасів. Ріка Буг, штучно перегороджена в тих місцях, де вона омивала місто і замок, розлилася тут в широкі стави і озера, утруднюючи підступи до міста.

Штурм укріплень був розпочатий 25 липня. На чолі штурмуючих частин стояли полковники Кривоноса — Куш-Горбач, Бреславець, Стьопка та інші. Здобуття міста і замку відбувалося за планом Кривоноса і під його загальним командуванням. Місто брали з суші і з води. Для переправи через ріку штурмуючі частини поробили плоті. З суші козаки наступали на місто під захистом «московських гуляй-городинь» — велетенських щитів, поставлених на колусях. Загін, що діяв на суші, складався головним чином із селян, що приєдналися до повстанського війська. Гарнізон фортеці почав артилерійський обстріл цієї рухомої дерев'яної стіни; одночасно німецькі найманці відкрили вогонь із рушниць. Димова завіса від пострілів закрила наступаючі частини. Скориставшись з цього, козаки й селя-

ни підступили до самих міських воріт, уже відчинених міщанами. Незабаром барський гарнізон був знищений.

Після взяття міста почалася облога замку. Гарнізон його на чолі з Павлом Потоцьким уперто захищався. На допомогу повстанським військам знову прийшли міщани: вони відчинили ворота замку і спустили мости. Замок був захоплений. Потоцького козаки зв'язали і повезли до Кривоноса. Переможцям дістались також тисячі мушкетів, значні запаси олова, пороху, багато полонених.

Здобуття Бара, цієї твердині польсько-шляхетського панування на Поділлі, ще більше посилювало паніку серед шляхти. Менш ніж за півтора місяця повстанське військо пройшло переможним маршем по Брацлавщині, Волині й Поділля. І не тільки розбити, а навіть затримати його навальний рух вперед шляхта була неспроможна. Вишневецький боязко тікав перед натиском воєнних сил повстало-го народу. Значні території Правобережної України були цілком очищені від противника. Тільки на південному кордоні Поділля трималась ще польська шляхта у Кам'янець-Подільській фортеці.

Кривоніс дуже старанно готувався до облоги й штурму цієї фортеці, сама назва якої говорила про її кам'яні укріплення. Вона підносилась на прямовисних скелях і при її будівництві були використані всі досягнення тодішньої оборонно-будівельної техніки. Кривоніс віз із собою велику артилерію, яку поповнив гарматами з Барського замку, а також «апарат для висаджування скель» — пристрої для підриву кам'яних укріплень. Кам'янецька шляхта, дізнавшись про наближення Кривоноса, з розпачем зверталася у Варшаву і Львів про допомогу. Подільський суддя Лука М'ясковський писав до свого брата у Львів: «Благаємо про врятування і підкріплення нас людьми і істивними припасами... Залишилось тільки троє сіл, які постачають нам рекрутів... Місто повне зради... піхоту складає здавна підступна русь».

Але бої за Кам'янець-Подільський не були розпочаті Кривоносом. Його відкликав разом з військом Богдан Хмельницький до головної армії, яка вирушила назустріч польсько-шляхетському ополченню.

З поверненням Кривоноса до головної армії розвиток повстання не припинився. На всьому Правобережжі діяли селянські повстанські загони, частина яких не входила в козацьку армію Богдана Хмельницького і самостійно розправлялась із своїми панами.

Під кінець літа 1648 р. шляхетська Польша мобілізувала величезні для того часу сили і кинула їх на Україну, намагаючись знову встановити тут свою владу.

32 000 шляхтичів, зібраних внаслідок загального ополчення і 8000 німецьких ландскнехтів виставила панська Польша проти армії українського народу.

Польсько-шляхетська армія, добре озброєна, із значною артилерією, складалася в своїй основній масі з кінноти, бойова виучка якої високо цінилась у Західній Європі. Крім шляхетських і найманих солдат, при польській армії була обозна обслуга і шляхетські слуги. Вони теж мали зброю і за своєю кількістю перевищували основну армію мало не в три рази.

Сейм після тривалих дебатів доручив командування армією трьом магнатам: Заславському, Остророгу і Конець-польському.

Але жоден з них не відзначався ні воєнними здібностями, ні іншими талантами. Шляхта обрала їх внаслідок компромісу між тими магнатськими угрупованнями, які неодмінно хотіли мати свого представника в командуванні, звичайно, зовсім не дбаючи про те, в якій мірі такий представник був придатний для керування операціями.

До трьох верховних головнокомандуючих сейм призначив ще 32 радники з титулами «військових комісарів» і з невизначеними повноваженнями; серед цих радників був і Ієремія Вишневецький. 35 командуючих було цілком додано, щоб програти не одну, а всі 35 битв, — іронізували самі з себе шляхтичі пізніше, вже після пилявецького розгрому. Жоден з 7 воевод, 5 каштелянів, 16 старост, що були у війську, не хотіли визнавати нічної влади, а свою намагались поширити на всю армію. Жовніри повітових шляхетських корогів не корилися наказам головнокомандуючих і слухали тільки своїх полковників.

Існували також різкі суперечності і велися інтриги між командуючими і Вишневецьким, який прагнув домогтися військової диктаторської влади.

У тодішній польській армії, як у дзеркалі, відбилася політична децентралізація і анархія шляхетської республіки.

В польській армії недооцінювали свого противника. Корсунські уроки нічого не навчили гонористу шляхту. Зневажливо говорили самовпевнені пани, що їм навіть шкода орудувати зброєю, бо щоб розбити «хлопів», вистачить «кату-ків і нагаїв».

На війну шляхтичі і магнати йшли, як на військовий парад або як на святкову прогулянку.

Вони виїжджали в каретах, обтягнених пурпуром і обвитих золотими шнурами, коштовними килимами, розкішними тканинами для напинання наметів, з кришталевим, срібним і золотим посудом для бучних і веселих учт, кожен намагався затьмарити іншого багатим, гаптованим золотом убранням, оздобленим дорогоцінними каменями, страусовими перами і золотими панцирами. «Золотом блищали їх щити, султани, бунчуки, палаші й мечі,— пише сучасник,— від срібла ломились намети, шафи, столи». Інший додає: «Пішли на війну не так із залізом, як із золотом та сріблом. Можна було подумати, що посуд звезено з цілого королівства».

Розтягшись на кілька кілометрів, рухалося це пишне військо по українській землі і, як сарана, пустошило все на своєму шляху, грабуючи населення, захоплюючи у нього всі запаси.

Назустріч польсько-шляхетському війську вів українську армію Богдан Хмельницький — через Гончариху і Остропіль на Старокостянтинів. Дізнавшись про виступ польського війська, Хмельницький за короткий строк мобілізував бойові сили України і сформував 35 козацьких полків та кілька селянських загонів.

Близько 70 000 селян, міщан і козаків об'єднав під своєю булавою український гетьман.

В авангарді військ Богдана Хмельницького назустріч польському війську йшов із своїм прославленим полком Максим Кривоніс. Армія повсталого українського народу значно поступалась перед поляками якістю озброєння і кількістю кінноти, але бойовим духом, своєю організацією, командним складом армія Богдана Хмельницького незмірно підносилась над шляхетською.

Козацька армія стояла у зручній для неї місці, далеко від ріки — на рівнині. Щоб зблизитися з нею, противник повинен був пройти берегом Пиляви, що розлилася від осінніх дощів. Нерівна, горбкувата місцевість, порізана струмками й озерами, вкрита осінньою багнюкою, неминуче повинна була утрудняти як просування і зосередження військ, так і встановлення табору та спорудження земляних укріплень. Коли ж згадати, що одною з переваг польської армії була її кіннота, то стане ясно, що в подібних топографічних умовах використати повною мірою свою перевагу шляхетська армія не могла.

Підступити до селянсько-козацької армії шляхетське військо могло тільки через земляну греблю, що з'єднувала обидва береги ріки. Хмельницький наказав викопати шанці на греблі і доручив її оборону полку Максима Кривоноса. Цей полк повинен був зустріти перший удар ворожого війська.

Майже наосліп рухалось польсько-шляхетське військо. Командування його не мало інформації ні про сили та стан українського війська, ні про плани і задуми Богдана Хмельницького. Польські роз'їзди, як і в попередніх боях, не могли дістати «язика» або зібрати будь-які відомості у місцевому населенні. Народ не хотів постачати інформацію ворожій армії.

На протилежність цьому розвідка у повстанському війську була чудово налагоджена. В організації розвідки особливо прославився Максим Кривоніс. В умінні організувати розвідку він не мав собі рівних. Його розвідники доходили до самого Кракова.

9 вересня польська армія підійшла до Пиляви. Два дні закладався просторий табір на незручній місцевості — пересіченій заболоченій території.

Потім почалася атака греблі, бій за яку тривав цілий день. Тричі польська піхота захоплювала греблю і редут на ній, і щоразу козаки Максима Кривоноса вибивали її звідти. Тоді польські регіментарі кинули у бій кінноту, яка комбінованим ударом з фронту і в обхід через болото витиснула козаків з греблі і мусила їх відступити в укріпленій табір.

13 вересня козаки вирушили проти польського табору. Йшли вони двома колонами, одну з яких очолював Хмельницький, другу — Кривоніс.

Військо Хмельницького, ведучи бій з польською кіннотою, одночасно атакувало і польську піхоту, що засіла в шанцях на березі. Атаку підтримувала з табору козацька артилерія; козацькі гармати безнастанно обстрілювали греблю, перешкоджаючи переправі польських підкріплень з протилежного берега. Після першого штурму Мазовецький полк, що перебував у цьому редуті, утік, але Сандомирський полк уперто захищався. Однак він не витримав натиску козаків і мусив був залишити редут. Увесь цей полк був розсіяний. За першим редутом козаки захопили другий, витиснувши звідти кінноту й піхотні частини та захопивши артилерію. Дезорганізація у польському війську досягла крайньої межі. Накази командуючих не мали ніякої сили. Начальники корогів під тим чи іншим приводом відмовля-

лися вести в бій свої загони. Польські війська відступили в напрямі Старокостянтинова.

Козаки продовжували свій переможний наступ і вночі. Це викликало паніку в польсько-шляхетському війську, воєначальники якого вирішили залишити табір, кинути обоз і відступити на конях. Почався не відступ, а нестримна панічна втеча. Першими, потай від війська, втекли головнокомандуючі, за ними кинулись комісари і начальники корогів. Помітивши втечу начальників, кинулася тікати кіннота, залишаючи зброю і припаси. Кинуто було все: прапори, гармати, вози, яких нараховувалось кілька десятків тисяч, багате майно. «Страх і жах перед козацьким військом гнав утікачів», — говорить один польський шляхтич. Деякі зупинилися тільки біля самої Вісли.

За ухвалою, прийнятою на загальновійськовій раді, українська повстанська армія продовжувала свій наступ на Львів через Збараж, Зборов, Глиняни. 20 вересня головні козацькі сили були вже під Львовом. Католицько-польська частина населення міста і шляхта кілька днів готувались до оборони. Вишневецький втік з-під Плявців у Львів, де став керівником оборони. Йому було довірено велику суму грошей і коштовностей. Але при наближенні українських військ Вишневецький, захопивши ці коштовності й гроші, втік до Замостя. Облога тривала з 26 вересня по 16 жовтня. І знову вирішальна роль при облозі Львова припала на загін Максима Кривоноса. Ще раз, але вже востаннє, показав Кривоніс свою блискучу майстерність полководця. Незважаючи на тяжке поранення, яке він дістав ще в боях на Правобережжі, Кривоніс сам керував штурмом укріпленого замку на високій горі, що панувала над містом (Високий замок). Здобуття Високого замку допомогло козакам. Міщани з Краківського передмістя по-втікали до Хмельницького. Львівський уряд і польський гарнізон капітулювали.

Після облоги Замостя, переможно закінчивши похід у Галичину, українські повстанські війська, залишивши гарнізони на Поділлі і на Волині, поверталися на Подніпров'я. Але не було вже з ними Максима Кривоноса. Чума, що лютувала в країні, поклала в мотилу видатного українського народного полководця.

Внаслідок перемог, здобутих у 1648 р., більша частина української землі була вивільнена від польсько-шляхетського панування.

Велика заслуга у здійсненні цієї загальнонародної справи належить Максиму Кривоносу, і вдячний український народ склав пісню, ушляхетивши свого великого сина.

* *
*

Не дивуйтеся, добрі люди,
Що на Україні повстало:
Ой за Дашевом, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!
Перебийніс водить немого —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей
А решту топить водою.
«Ой пийте, ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотняні,
А що пивали по тій Україні
Меди та вина ситнії».
Зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара, на Віслі;
Лядську славу загнав під лаву,
Сам, бравий козак, гуляє.
«Нуте, козаки, у скоки,
Заберімося під боки,
Заженім ляшка, вражого сина,
Аж за той Дунай глибокий».
Дивують ляхи, вражії сини,
Що ті козаки вживають,
Вживають вони шуку-рибаху,
Ще й соломаху з водою.
Ой чи бач, ляше, як козак пляше,
На сивім коню горою:
Мушкетом бере, аж серце в'яне,
А лях від страху вмирає.
Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костяну могилу:
Як не схотіли, забунтували
Та й утерjali Україну.
Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На Жовтім Піску підбився,

Від нас, козаки, від нас, юнаки,
Ні один ляшок не скрився.
Нуте ж, козаки, у скоки,
Заберімося в боки.
Загнали ляхів за річку Віслу,
Що не вернуться і в три роки!

* *
*

Ой чи чули, чи бачили ви,
Що на Україні постало,
Що під Даховом, під Сороковом
Много ляшеньків пропало.
Перебийніс каже: «Немного,
Трьох козаченьків пропало».
Рубає, січе головку з плечей,
А решту топлять водою.
В скоки, козаки, та в скоки,
Та й поберітеся в боки,
Гей, не допустіте ляшка в Україну,
Гей, заженіте за Віслу.
За Віслу, ляшки, за Віслу!
Ляшки з-за Вісли,
Як чорний ворон на вишні.
Гей, не допустіте ляшка в Україну,
Гей, заженіте за Віслу.
Чим козак ситий? Наївся ріпи.
Та й саламахи з водою,
З муштука грає, аж серце в'яне,
А лях зо страху умирає.
Сидить сорока та й край риштока,
Та й криче,
Сидить коменда край вокенечка
Та й плаче:
— Чи бачите ви, як пан Хмельницький
На сивім коні підбився?
З семи козаки добрії пуляки,
Ще й за Віслою не вкрився.

КОЗАЦЬКИЙ ЛИЦАР ІВАН БОГУН

Одним з найвидатніших військових діячів українського народу періоду боротьби проти шляхетської Польщі був козацький лицар, кальницький полковник Іван Богун — безмежної відваги воїн, талановитий полководець, блискучий майстер польових боїв і захисту міст, які він перетворював на неприступні фортеці.

Зовсім мало збереглося відомостей про той період життя Богуну, який передував 1648 р. — початку великої битви українського народу за своє соціальне і національне визволення.

На початку визвольної війни гетьман призначив Івана Богуну полковником Вінницького полку, який повинен був обороняти західні кордони визволеної території України. Полк Богуну мав прийняти на себе один з перших ударів ворога, який наступав, і затримати, таким чином, просування польсько-шляхетських військ по Україні. Це завдання козаки Вінницького полку під проводом Івана Богуну блискуче виконали, незважаючи на те, що ворожі сили набагато переважали їх своєю кількістю.

28 лютого польсько-шляхетське військо, кероване Калиновським, підійшло до Вінниці, яка весною 1651 р. була на кордоні з польськими військами. Тут були незначні, порівняно з польсько-шляхетським військом, козацькі сили. Богун вирішив затримати польське військо до приходу допомоги від Богдана Хмельницького. У цей же день відбувся перший бій під Вінницею. Залишивши частину козаків свого полку в місті, Богун з кінним загonom виступив проти ворожих сил — кінних авангардних частин на чолі з Лянцкоронським. При зближенні з козаками польські кіннотники, що розташувались півмісяцем, намагались оточити козаків. Козаки, прорвавши ліве крило, почали поспішно відходити,

щоб перейти Буг по кризі і вийти до монастиря, що був на протилежному березі. Польські кіннотники кинулись їм напереріз і вийшли на кригу. Але тут їх чекала загибель. Відступ Богуну був маневром, військовою хитрістю. Він заманив їх на ту частину річки, де козаки навмисно прорубали лід і притрусили його снігом і сіном. Налетівши на ці проруби, значна частина польської кінноти пішла під кригу. Розлючений Калиновський, підійшовши з основною частиною війська до Вінниці, обложив місто і замок. Облога тривала до 11 березня. Козаки і мешканці стійко трималися, мужньо відбиваючи атаки. Богун був у перших рядах захисників замку.

На третій день облоги Богун, виїхавши особисто на розвідку на чолі загону з 300 козаків, вступив у бій з польськими охоронними загонами. Польські жовніри і шляхта, пізнавши Богуну, кинулись на нього. Один ударив Богуну древком прапора по голові, інші схопили його за руки й ноги. Відзначаючись надзвичайною фізичною силою, Богун одним рухом скинув повислих на ньому ворогів, вирвався і, відбиваючись шаблею, погнав коня через річку. Кінь Богуну потрапив в ополонку, але швидко вискочив з води і щасливо доніс вершника до монастиря. Наступного дня Богун знову бився з ворогом.

Два тижні Вінницький полк героїчно відбивав атаки противника. Коли ж до Вінниці підійшли надіслані на допомогу Богуну полки уманського полковника Йосипа Глуха і птавського — Мартина Пушкаря, польське військо в паниці відступило до Кам'янець-Подільського. Цю фортецю Богун штурмував зі своїм полком у складі корпусу Д. Лисовця в кінці квітня 1651 р. Під час облоги і штурму цього оплоту панування шляхетської Польщі на Поділлі Іван Богун показав високі зразки відваги і військової майстерності. А в червні 1651 р. він врятував українську армію від знищення у найтрагічніший момент визвольної війни — під час битви під Берестечком.

Тут відбувся один з найбільших боїв визвольної війни. Проти українського війська, очолюваного Богданом Хмельницьким, шляхетська Польща виставила майже всі свої збройні сили (150 тисяч чоловік, включаючи й озброєних слуг). На чолі їх стояв король Ян Казимир.

Бой перших двох днів закінчився успішно для козаків. 19 (29) червня в результаті двогодинного запеклого бою багато шляхти полягло під ударами козаків. В день вирішальної битви (20 червня) польські війська після невдахи

спроб збити козаків, які стійко трималися і успішно відбивали атаки, направили всю силу вогню своєї артилерії на лівий фланг армії Богдана Хмельницького, де стояли татари. Татари зрадили і залишили поле бою. Як зауважує один з сучасників, «хан втік ганебно». Богдан Хмельницький передав командування кропивенському полковнику Філому Джалалію, а сам кинувся слідом за татарами, щоб змусити їх повернутися. Хан не тільки не повернувся до свого військом на поле бою, а звелів затримати Хмельницького; він випустив Хмельницького тільки тоді, коли одержав великий викуп з Чигирини. Але повернутися до свого війська Хмельницький не міг: воно було оточене польською армією. Татари пішли в Крим. По дорозі в Крим вони грабували Україну, брали в полон українське населення. Народ із зброєю в руках боровся проти грабіжників.

Після втечі хана польські війська зайняли місце, де стояли татарські орди, і таким чином відрізали шлях козакам для виходу з-під Берестечка.

Козаки в порядку відступили до свого табору і там окопалися. Ворожа армія з трьох боків обступила козацький табір, з четвертого боку були непрохідні болота. Десять днів мужньо оборонялося обложене українське військо.

26 червня поляки почали з артилерії обстрілювати козацький табір. Козацька артилерія відповідала. Обидві сторони несли великі втрати. Почалися переговори. Польсько-шляхетське командування вимагало від козаків видачі полковників, прапорів і гармат. Богун, якого козаки обрали наказним гетьманом, вирішив не здаватися. Він поширив у польському таборі чутку, ніби хан з Хмельницьким повернулися і вночі нападуть на поляків. Щоб ворог упевнився в правдивості цієї чутки, Богун наказав козакам грати в сурми, бити в литаври. Ворог повірив і послав за річку великий корпус. Козаки під командуванням Богуна напали на поляків, що засіли в найближчих окопах, вибили їх звідти і розгромили. 30 червня козакам стало відомо, що шляхетське командування збирається обійти обложений табір з тилу і, збудувавши греблі на річці Пляшовій, підняти в ній воду і затопити табір козаків. Іван Богун організував вихід козаків з лещат облоги. Цей єдиний шлях відходу лежав тільки через болото. За одну ніч загатили болото одягом, бочками, мішками, сідлами, возами і попонами. Так була зроблена переправа, по якій вийшла більша частина козаків. Але втрати козацького війська були ве-

ликі. Майже третина війська не вийшла з оточення, козаки втратили обоз і артилерію.

Козаки, що не встигли вийти з оточення, хоробро бились, вважаючи за краще загинути, ніж здатись в полон. 300 козаків влаштували засіки на острові, що утворився з одного боку злиттям рік Стиру і Пляшевої, а з другого — грузьким болотом, і мужньо захищались, намагаючись прикрити відступ своїх і затримати ворога. Польська піхота пішла в атаку, але козаки відійшли і продовжували захищатися. Козакам пропонували помилування, якщо вони складуть зброю. З презирством вони відкинули умови ворога і загинули всі до одного в нерівному бою смертю героїв. Останній з них, вскочивши в човен, довго відбивався косою, доки не був заколотий списом.

І все ж завдяки холонокровності, залізній волі і енергії Івана Богуна основна частина збройних українських сил була врятована.

В результаті енергійної діяльності Богдана Хмельницького і його найближчих соратників згодом було відновлено і колишній кількісний склад козацького війська, що знову поповнилося за рахунок широких мас повсталого українського народу. Богун привів до Богдана Хмельницького десятитисячний корпус козаків, створений ним з населення Потисся, піднятого Богуном на боротьбу з польською шляхтою.

Незабаром, у 1652 р., козацьке військо здобуло нову перемогу під Батогом.

Батозька битва була зразком мужності і воєнного мистецтва повсталих народних мас, а також вершиною воєнного таланту і полководської майстерності Богдана Хмельницького. Перемогу на Батозькому полі сучасники порівнювали з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами (216 р. до н. е.). У цю перемогу вклав чималу частку й Іван Богун.

А в березні 1653 р. польський король Ян Казимир знову кинув на Україну відбірні війська. Командування ними він доручив Стефану Чернецькому, відомому своєю нелюдською жорстокістю.

Війська Чернецького вдерлися в Брацлавщину. Скрізь, де проходив ворог, він залишав за собою пустелю, повну руїн і згарищ. Однак винахідливий і кмітливий Богун, маючи значно менші сили, ніж Чернецький, зумів заманити його під Монастирище (на Поділлі, тепер — районний центр Вінницької області), де 21 березня відбувся вирішальний

бій. Польське військо розгорнутим фронтом пішло на козацькі укріплення.

Богун розпочав контрнаступ. Одночасно з'явився непомітно вивів з фортеці найкращі частини своєї кінноти і вдарив у тил ворога. Не витримавши подвійного удару, шляхетське військо кинулося врозтіч. Сам Чернецький був тяжко поранений.

Після боїв під Монастирищем на протязі всього року Іван Богун із своїм Вінницьким полком бере участь в усіх найважливіших подіях і боях. У травні він був у складі частин Тимоша Хмельницького в Молдавії, очолюючи дванадцятитисячний загін, а в листопаді 1653 р. полк Богун у складі військ, очолюваних Богданом Хмельницьким, бере в оточення під Жванцем наймані війська Речі Посполитої. Але знову від повного розгрому польську армію врятувало зрадництво кримського хана, який пішов на сепаратну угоду з польським королем Яном Казимиром.

Іван Богун уславився також безмежною мужністю, високим військовим мистецтвом і в боях з татарами, які після Жванецької битви дістали від польського короля дозвіл, повертаючись до Криму, забирати в полон українських людей.

Літописець Величко описує, як Богун на чолі десятитисячного козацького війська розгромив ханську орду, яка розсипалася чамбулами (загонами) по Україні для захоплення ясиру.

Величко повідомляє, що з чамбула, який складався з чотирьох з половиною тисяч чоловік, до коша «приволоклося» ледве 500 татар. Втрати татар обчислювалися у вісім тисяч чоловік. Понад дві тисячі татар було взято в полон. Богун став справжньою грозою для татар.

Польсько-шляхетський уряд не раз робив спробу перетягти на свій бік легендарного героя українського народу, пропонуючи йому всі блага феодального суспільства, але Богун залишився вірним сином українського народу і відкинув усі пропозиції польської шляхти.

Тоді польсько-шляхетське командування пробує фізично знищити Богун. Робиться спеціальний напад на Брацлавщину з метою розгрому Вінницького полку і захоплення Богун. Але полковник був насторожі. Вороги не змогли досягти своїх цілей.

Під час підготовки і проведення Переяславської ради Іван Богун очолював козацькі загоони, що охороняли кордони України.

Після смерті Богдана Хмельницького розпочалася боротьба за гетьманство. Гетьманську булаву захопив прихильник шляхетської Польщі Іван Виговський. Іван Богун разом із славетним Іваном Сірком очолили народне повстання проти гетьмана, який відновив на Україні гніт польської шляхти. Зазнавши поразки, Виговський почав переговори про прийняття України в підданство Туреччини і закликав на допомогу кримських татар, але Іван Богун та Іван Сірко розбили татар і рушили на гетьманську столицю Чигирин; Виговський втік у Польщу.

Перебуваючи пізніше, 1660 р., на Правобережжі як полковник Павлоцький, Богун готує повстання проти польсько-шляхетських загарбників, які знову окупували Правобережну Україну. І там 1662 р. він був заарештований шляхтою і ув'язнений в Марієнбурзькій фортеці. Та через рік король Ян Казимир, готуючись до нового походу, для завоювання Лівобережної України, знову намагається використати популярне серед народних мас ім'я Богун. Король змушений був звільнити Богун і повернути його на Україну, де він став наказним гетьманом.

Приймаючи це призначення — наказного гетьмана військ польського помічника Тетері, — Богун мав на думці скористатися походом для того, щоб силами своїх козаків, лівобережних частин і російського війська завдати нищівного удару полякам, визволити від них Україну.

Проте зрадник козак, що мав передати російському командуючому Ромодановському один з листів Богун, віддав його польському королю. 17 лютого 1663 р. Іван Богун був заарештований і через кілька днів розстріляний під Новгород-Сіверським.

Український народ зберіг світлу пам'ять про свого героя. Ім'я Івана Богун звучить в українських народних піснях і думах. Про його подвиги складено багато легенд. Дума «Іван Богун» змальовує оборону богунцями Вінниці, де Богун чекав допомоги Хмельницького на річці. Бул і особливо вславився хоробрістю і кмітливістю.

* * *

У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою —
Там стояв Іван Богун: вільницький.

Під обителем-монастирем кальницьким.
Під кальницькою обителлю
Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулевськими ляхами,
Калмицькими князями
Богун воював!
Силу він ляхів-турків стріляв
І шабельками рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утопляв.
А лядський круль
І турецький коноід-паша,
Нехрещена душа,
Силу війська збирали,
Івана Богуну і його військо
Хмарою бусурманською обступали.
Веселились ляхи-турки,
Круль і князь раділи,
Що обложили Богуну
На довгі неділі.
Обступили ляхи-турки,
Кругом обложили,
Козаченьків Богунових голодом морили.
Три тяжкі неділі
Богун з військом
У тяжкій облозі бував...
Од свого ума білими руками
Хмельницькому листа писав,
Богун у Хмельницького батьківської поради питав
Та собі підмоги з Чигрина прохав:
«Просю Бога й тебе,
Дай помочі, порадь і повесели нас!..
Бо вже нас ляхи й турки обступають,
Кругом знаменами своїми обкидають,
І кругом нас облягають,
І дуже сильно побіждають».
Як Хмельницький це зачуває,
До Вінниці за штири доби прибуває,
Його військо гетьманське морем нахлинає,
Турецько-польське крульське військо зничтожає,
Богуну з козаками з неволі визволяє,
А сам Хмельницький
До Богуну під'їжджає

І словами промовляє:
«Не сам Бог вас спасав —
І я не менше помагав!»
Іван Богун відмовляє:
«Слава Богу і хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»
Все козацтво
І вояцтво
У ряди ставало,
На всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!

* *

*

Ой з-за гори чорна хмара, мов хвиля, іде.
То ж не хмара — запорожців Богуну веде.

Доганяли вражих турків коло трьох могил,—
Уже по тих яниченьках та пугач завив.

Серед ночі в Дикім полі рушниці ревіли,
А в Очакові туркені та від страху мліли.

Ой в середу ізвечора турків обступали,
А в п'ятницю до полудня всіх упень рубали.

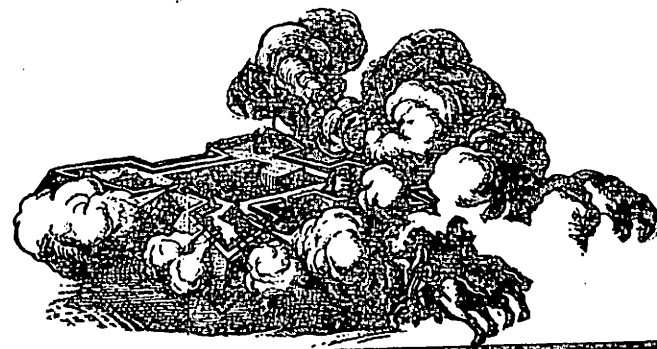
Ой наточив Іван Богун невірам вина,—
Та було ж їх сорок тисяч, а тепер нема.

* *

*

Розлилися круті бережечки,
Гей, гей, по роздоллі;
Пожурилися славні козаченьки,
Гей, гей, у неволі.
Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці!

Гей, гей, не журіться,—
Посідлайте коні вороніі,
Гей, гей, садовіться!
Та поїдем у чистеє поле,
Гей, гей, у Варшаву
Та наберем червоної китайки,
Гей, гей, та на славу!
Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей, не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава,
Гей, гей, не пропала!
Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава,
Гей, гей, не змарніла!
Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася;
Чогось наша славна Україна
Гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину,
Гей, гей, та піднімемо;
А ми ж свою славну Україну
Гей, гей, та розвеселимо!

СЛАВЕТНИЙ КОШОВИЙ
ОТАМАН
ІВАН СІРКО

Загудів степ запорозький,
Як Чорне море,—
Понеслися запорожці
Облавою в поле...
Ой не вітер в полі грає,
Не орел літає —
Ото ж Сірко з товариством
По степу гуляє!

З народної пісні

Вісім разів Запорозька Січ обирала Івана Дмитровича Сірка кошовим отаманом. За все понад кількасотрічне існування Січі жоден кошовий отаман не зажив такої любові й шани серед січового товариства. Україна — Лівобережна, Правобережна, Слобожанщина — в 60—70-і рр. XVII ст. не знала людини, яка б могла зрівнятися популярністю з Іваном Сірком. Загальне визнання і безмежну вдячність сучасників набула тоді очолена Іваном Сірком безперервна героїчна боротьба козацтва проти турецько-татарських агресорів, що загрожували геноцидом українському народові. Запорозький витязь вважав найпершою і найголовнішою метою кожного походу врятування бранців з полону, визволення невільників, що конали в тяжкому рабстві у султанській Туреччині та Кримському ханстві. Великий талант полководця, особиста хоробрість, мужність і відвага поєднувалися в ньому з безмежною відданістю народній справі.

Відзначаючи ці якості, треба б наголосити і на суто людських рисах характеру Івана Дмитровича: розважливий і мудрий, демократичний, він був до аскетизму скромний у побуті і глибоко віруючий. На Січі жив у курені, їв разом з козаками з одного казана, носив, як і всі, простий одяг. Історики вважали, що за своїми спартанськими звичками нагадував кошовий київського князя Святослава.

Ще за життя Івана Сірка про нього ходили легенди, про

його подвиги звучали думи й пісні. Знаменитий лист-пародія запорозьких козаків султанові Оттоманської Порти, невідомо коли і ким створений (маємо його варіанти ще з початку XVII ст.), народна пам'ять пов'язала саме з цим легендарним кошовим. На всесвітньовідомій картині Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» відтворено образ Сірка, хоч про портретну подібність говорити важко — адже до нас не дійшла іконографія героя.

Але й у сьогодення, віддалене трьома століттями від тих бурхливих часів, коли діяв Іван Сірко, він приходиться героєм історичних романів і поем, легенд і переказів...

Народився Іван Сірко на Поділлі, походив з родини дрібної православної української шляхти. Час його народження, ймовірно, припадає десь на початок XVII ст.

Уже на схилі віку він згадує в листі до російського царя Олексія Михайловича, що наприкінці двадцятих років йому разом з Богданом Хмельницьким випало бути в морському поході запорозьких козаків проти турецької фортеці Трапезунд. З українським гетьманом також перебував 1646 р. у Франції, а потім спільно з армією принца Конде воював під Дюнкерком.

В історичних документах зафіксована участь Івана Сірка у визвольній війні українського народу проти панування шляхетської Польщі, зокрема у битві під Жванцем 1653 р.

Два з половиною десятиріччя Сірко боронив рідну землю від ханських орд і ніколи не знав поразки. (Явище у світовій історії унікальне). Він провів близько ста походів козаків у Крим і ногайські улуси, давав відсіч ордам, що вдиралися на територію України, намагався перешкодити грабницьким нападам.

Запорожці під його орудою вели розвідку в степу та пониззі Дніпра, влаштовували засідки біля переправ та обіч шляхів, чатували на «морських» розливах, громили орди, які поверталися у Крим з полоненими і здобиччю.

Коли після смерті Богдана Хмельницького між старшиною спалахнула жорстока боротьба за булаву, Іван Сірко, якого ніколи не вабили гетьманські клейноди і який не прагнув використати свою величезну популярність і любов народу для захоплення влади, не втручався у ці чвари, а залишався на боці простого люду.

Тяжко переживаючи страждання України, що виникли внаслідок внутрішніх міжусобиць, добре розумів ті приховані мотиви, якими керувалися гетьмани в боротьбі за владу.

Згодом, у 1674 р., він говорив: «Тепер у нас чотири гетьмани: Самойлович, Суховій, Ханенко, Дорошенко, та ні від кого нічого доброго нема; вдома сидять і тільки християнську кров проливають за гетьманство, за маєтності, за млини».

Кошовий отаман Іван Сірко рішуче виступав проти тих гетьманів, які йшли на угоду з іноземними зайдами заради утвердження своєї особистої влади, запрошували на рідну землю татарські і турецькі війська, що несли спустошення й неволю. Так, разом з легендарним полковником Іваном Богуном він виступив на чолі козацько-селянського повстання проти Івана Виговського, який 8 вересня 1658 р. уклав у Гадячі ганебну угоду з польськими панами. Не маючи підтримки серед народу, Виговський покликав на допомогу ординців. Іван Сірко тоді ж спрямував козаків проти спільників Виговського. Здійснюючи походи в Крим і ногайські улуси, змушував хана пришвидшувати повернення його військ з України до Криму або виділяти частину орди для боротьби з козаками і дробити таким чином власні сили.

Під час народного повстання, воєнних дій 1658—1659 рр., якими він керував разом з Іваном Богуном, Івана Сірка обрали кальницьким полковником.

Очолений ним похід запорозького загону до Чигирини — гетьманської столиці — визначив остаточне падіння Виговського.

На початку 60-х рр. Річ Посполита відновила війну з Росією і рушила на Україну величезним військом, заздалегідь уклавши угоду з кримським ханом, який привів на нашу землю свої орди.

Іван Сірко з волості, а також із самої Січі, з якою, навіть будучи кальницьким полковником, не поривав зв'язків, організував походи проти турецько-татарських нападників наприкінці 50-х — початку 60-х рр., що відзначалися своєю масштабністю. Навесні 1660 р. із Січі вийшло два козацьких загони. Перший спустився по Дніпру до того місця, де обабіч ріки стояли турецькі фортеці, чатувала засада. Другий попрямував до Очакова, поблизу якого зосередилися турецькі й татарські війська. Ці загони завдали водночас два удари по фортецях Аслам-Кермень та Очаків. Загін, діями якого керував Іван Сірко, за свідченням ігумена Трахтемирівського монастиря Іосафа, «в Очакове посад высек и полон... поймал». Запорожці обох загонів благополучно повернулися на Січ, привели багато полонених татар для обміну на бранців.

У 1663 р. Сірко разом з командиром російського гарнізо-

ну на Запорожжі Григорієм Косаговым здійснив два великих походи об'єднаних запорозьких і російських військ на Перекопські укріплення. Це паралізувало головні орди кримського хана і унеможливило його вихід з півострова та об'єднання з польським військом. 8 січня 1664 р. Іван Дмитрович, здавши своє кошове отаманство Пилипчаті, повів загін запорожців до Дністра, на Тягин, навколо якого стояли турецькі поселення, щоб зруйнувати їхні укріплення.

Король Ян Казимир, який очолив шляхетське військо, що вдерлося на Лівобережну Україну, марно чекав увесь грудень свого спільника — кримського хана.

Докладаючи зусиль, аби привернути на свій бік козацького ватажка, популярність якого дедалі зростала, король навіть послав йому з Шаргорода 300 золотих червінців і золотий ланцюг. Кошовий отаман, звичайно, не спокусився на це.

Польське військо з великими труднощами просувалося по Лівобережній Україні, вельми послаблене й тим, що в його тилу — на Правобережжі — ширилося повстання народних мас проти панування Речі Посполитої та влади її прислужника й ставленика — правобережного гетьмана Тетері.

Основна бойова сила цього повстання — селянство, козаків, міське населення. А його душею став Іван Сірко, чий відозови до народу також зробили свою справу. Козаки і селяни до приходу запорожців самі створювали загони і нищили шляхту. Одне за одним повставали українські міста і села, відмовлялися визнавати владу польської шляхти. До запорозьких загонів Івана Сірка, що билися то під Тягином, то на Брацлавщині й Уманщині, вливалися нові сили, на які мушили зважати не тільки Польща, а й Туреччина, і Крим. Вже 1 березня 1664 р. на території від Дністра до Дніпра владу Речі Посполитої було ліквідовано. Похід королівських військ на Лівобережну Україну закінчився цілковитим провалом.

У наступні роки Іван Сірко здійснював походи на володіння кримського хана. Один з найбільших відбувся восени 1667 р., коли Іван Сірко та кошовий Іван Ріг, який замінив його на отаманстві, повели із Січі кількатисячне військо на Кримське ханство. Козаки пройшли через увесь півострів і перебували там понад тиждень. Полонені татари Єнакій-Атеманш, Чинасек та інші розповідали, що Сірко повів козаків від Кафи до Ширинбаївських улусів, тобто до володінь найвпливовіших феодалів-мурз. З підходом свіжих сил хана, що стояв у Перекопі, готовий вирушити на Україну, по-

чалася велика битва, що тривала три дні й дві ночі. Козаки зазнали значних втрат, а ще більших — ханські орди. Літописець Самовидець записав про наслідки цього походу так: «Козаки орду зламали, і мусив хан уступати». Запорожці тоді визволили майже дві тисячі бранців, серед них — українців, росіян, білорусів, силоміць повернутих у рабство. Півтори тисячі невільників пішли на Запорожжя. Дізнавшись про розгром ханських володінь, татарські війська одразу повернули до Криму.

1667 р. був трагічним для України. Царська Росія та шляхетська Польща на тринадцять з половиною літ уклали перемир'я в містечку Андрусові. У 1686 р. воно з деякими змінами було підтверджене так званим Вічним миром. За Андрусівським перемир'ям Україну розтинали по живому навіл. Лівобережна частина залишалася за Росією, а Правобережна знову перейшла до шляхетської Польщі. В особливо складне становище потрапила Запорозька Січ, над якою встановилося двовладдя Польщі і Росії. Історичним нонсенсом було те, що від неї вимагали служити Речі Посполитій, проти якої український народ вів запеклу боротьбу.

18 жовтня 1672 р. Річ Посполита уклала з султанською Туреччиною Бучацький мир, за яким польська шляхта віддавала значну частину Правобережжя у володіння зятятого ворога українського народу — турецького султана.

Після Андрусівського перемир'я на Україні спалахнула громадянська війна, посилилася турецько-татарська агресія. Правобережні гетьмани, які змінювали один одного, а іноді діяли й одночасно, то визнавали владу Речі Посполитої, то вдавалися до васалітету султанської Туреччини або Кримського ханства. А ті надсилали свої війська, грабували, руйнували міста і села, гнали величезний ясир. Цей період народ назвав «Руїною».

Іван Сірко вирушив на Слобожанщину, де зиму 1667—1668 рр. провів з родиною у слободі Артемівці (поблизу Мерефи); тут жила його дружина Софія з синами Петром та Романом і двома дочками. У слободі й застала його звістка про народне повстання. Він одразу ж укомплектує невеликий загін, з яким іде на об'єднання з повстанцями.

Заклик козацького ватажка підтримали міста Цареборисів, Маячки, Зміїв, Валки і Мерефа. Українське населення і російські солдати — ратні люди — нищили представників царської воеводської влади і, захопивши боеприпаси гарнізонів, приєднувалися до повсталих, а Сірка обрали харківським полковником. Під час цих дій він заручився підтрим

кою козаків із Дону, а з Степаном Разіним мав особисті дружні стосунки.

У березні того ж року харківський полковник привів свій загін, який налічував уже три тисячі чоловік, до Харкова. У місті одразу ж вибухає повстання. Але царський гарнізон виявився сильним, добре оснащеним артилерією. Повстанці змушені були відступити, а під Охтиркою зазнали тяжкої поразки.

Іван Сірко перейшов на Запорожжя, де продовжив боротьбу з турецько-татарськими загарбниками. Маємо дані про чотири походи у Крим протягом 1668 р. Під час третього було знищено три тисячі ординців, а півтисячі захоплено в полон. Четвертий же знаменний тим, що запорожці разом з донськими козаками та калмиками дійшли до Бахчисарая, напали на ханську столицю.

Тим часом на Січі сталися деякі зміни: тут владу тимчасово захопив татарський ставленник Петро Суховій. Сіркові довелося з ним та його спільниками вести боротьбу, в якій його підтримав гетьман Петро Дорошенко, котрий згодом прийняв турецький васалітет. Проте особу Дорошенка, як і деяких інших діячів того винятково складного, суперечливого часу, не можна оцінювати однозначно. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко 1674 р. відрікся від васалітету султана, присягнув Росії, визнав гетьмана Самойловича і був відкликаний до Москви. В Росії став воеводою, одержав земельні володіння, вдруге одружився. До речі, Наталя Миколаївна Гончарова, дружина О. С. Пушкіна, була по прямій лінії правнучкою українського козацького гетьмана Дорошенка.

Непереможний лицар... Той, кого не могли схопити турки, татари, шляхта... Зате це вдалося зробити своїм: у квітні 1672 р. Івана Сірка підступно схопив, заарештував і видав царським властям полтавський полковник Федір Жученко, який з кількома генеральними старшинами висунув брехливі звинувачення проти уславленого запорозького полководця.

Мотив цього віроломства відомий — боротьба старшинських угруповань за владу. Федір Жученко та його однопіддані, змістивши з гетьманства Дем'яна Многогрішного, хотіли настановити на його місце Івана Самойловича. Тому вони не бажали допустити на виборчу раду ні широких мас козацтва, ні тим паче запорожців, очолених Сірком, які мали величезний авторитет і могли рішуче вплинути на перебіг ради в небажаному для цієї старшини напрямку. Саме

з намови Самойловича, який дуже боявся, аби замість нього гетьманом не обрали Івана Дмитровича, царський уряд без суду й слідства заслав «державного злочинця» Сірка до Сибіру, в Тобольськ. Уряд не забув колишніх зв'язків видатного ватажка зі Степаном Разіним.

Для запорозьких козаків арешт і заслання улюбленого полководця були тяжким ударом. Січ одразу ж почала клопотатися про повернення свого отамана — спеціальне посольство відбуло до Москви.

«Полевой наш вождь добрый и правитель, бусурмана страшный воин должен быть отпущен,— писали у своїй чолобитній запорожці,— для того, что у нас второго такого полевого воина и бусурмана гонителя нет». Запорожці повідомляли: коли в Криму дізналися, що «страшного в Криму промышленника и счастливого победителя, который их всех поражал и побивал и христиан из неволи освобождал», знаменитого Сірка забрали з України, то татарські мурзи дедалі частіше стали нападати на Січ.

Втрутився у цю справу коронний гетьман, а згодом польський король Ян Собеський, який наполягав на звільненні Івана Сірка, вказуючи царю на зрослу загрозу Росії та Польщі з боку Османської імперії.

Повернувшись із заслання, Іван Дмитрович очолив перший похід запорозьких козаків проти турецької фортеці на Дніпрі — Аслам-Кермень, а потім — проти турецької фортеці Очаків. Він не знав перепочинку: ледь завершивши один похід, виступав в інший.

Оточений ореолом непереможності, славетний кошовий викликав у ворогів страх. Існує легенда, що султан видав спеціальний фірман, у якому розпорядився молитися в мечетях за загибель Сірка, а татари, налякані Сірковою хоробрістю, називали його «шайтаном».

Та вік брав своє. Похилі літа й старі рани давалися взнаки.

До того ж в одному з боїв під час походу в Крим 1673 р. загинув син Івана Сірка — Петро. Народна дума («Дума про вдову Сірчиху») розповідає про загибель Петра Сірка під Тором.

1675 р. кошовий надіслав цареві прохання про свою відставку. Він написав: «Много время, не щадя головы своей, промышленяя я над неприятелем, а тепер я устарел, от великих волокит, от частых походов и ран изувечен, жена моя и дети в украинском городке Мерехве скитаются без приюта, от татар лошадыми и животиною разорился, а мне, Ивану, те-

перь полевая служба стала невмочь, присмотреть за стариком и успокоить его некому. Милосердный государь. Вели мне, холопу своему, с женишкою и детишками в домишке пожить, чтобы, живучи порознь, вконец не розориться и при старости бесприютно не умереть; вели мне дать свою грамоту, чтобы мне, живучи в домишке своем, утеснения ни от кого не было».

Не повинен дивувати невластивий узагалі для Сірка прилизаний тон листа. За канонами тодішніх російських урядових канцелярій звернення до царя допускалися лише з такою лексикою і фразеологією.

Але досвідчений воїн потрібен був для царської служби. Йому «височайше» відмовили. У своїй грамоті цар запевняв: коли «воинские дела станут приходить в успокоение», тоді лише, мовляв, «мы тебя пожалуем, в доме жить позволим».

І Сірко продовжував виконувати високу життєву місію, висловивши своє кредо: «И ныне, при старости моей будучи, не о воинстве, только одна мысль — до остатних дней моих против того неприятеля нашего древнего противность чинити и доставати готовым».

Навесні 1675 р. козацький отаман вирушив зі своїм військом проти ханських орд та турецьких яничарів Ібрагіма-паші, що вдерлися на українські землі. Нападники зазнали нищівного удару від об'єднаних сил запорожців, донських козаків та калмиків. А в наступні роки — ще кілька блискучих операцій, які зупинили похід Оттоманської Порти на Чигирин.

У 1679 р. султанський уряд планував новий широкий наступ на Україну і Росію, при цьому, зокрема, 25-тисячне військо мало виступити проти Запорозької Січі. Саме з цим турецьким походом історична традиція пов'язує знамениту відповідь запорожців та їхнього кошового отамана Івана Сірка турецькому султану.

Остання військова акція, пов'язана з іменем уславленого кошового, — похід 1680 р. Напередодні Іван Сірко надіслав спеціальне звернення донському козацтву, запрошуючи побратимів до спільного походу на Кримське ханство.

Це був останній документ славетного лицаря. Невдовзі він тяжко занедужав і поїхав із Січі за десять верств на пасіку в село Грушівку. Там 1 серпня 1680 р. бойовий батько козаків одійшов на вічний спочинок.

Запорожці перепроводили водою на Січ тіло свого улюбленого ватажка. Наступного дня могилу викопали в полі за

Січчю і з військовими почестями поховали його «усім Військом низовим Запорозьким...». «Похований він знаменито 2 серпня з численною гарматною стрільбою», — записав козацький літописець Самійло Величко.

Про сумну подію сповістили народ козацькі кобзарі. «А на Запорожжю кошовий Сірко, ватаг сильний, помер», — занотував для пам'яті поколінь Самовидець.

Смерть Івана Сірка викликала «великий жаль» не тільки на Запорожжі, а й по всій Україні. У народі з покоління в покоління передавалися легенди про славетного кошового отамана.

Говорили, що запорожці п'ять років не ховали Івана Сірка, а возили його за собою в походи, і це їм забезпечувало перемогу. Розповідали, що нібито у мертвого Івана Сірка козаки відрізали праву руку — у критичну хвилину вони виставляли її перед собою, що й вирішувало результат бою на користь запорожців. Тільки, казали, після ліквідації Січі побратими поховали правцю витязя.

У численних піснях і думках, які народ склав про Сірка, він виступає народним героєм, запорозьким вождем, козацьким полководцем.

* * *

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остринищина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.

Т. Г. Шевченко

За тих далеких героїчних і трагічних часів на Україні залишались тільки дві святині — поховання козацького гетьмана, геніального Петра Конашевича-Сагайдачного і найславетнішого кошового отамана Івана Сірка. Жахливо, по-варварськи обійшлися з ними невдячні нащадки. Як тут не згадати відомі слова: «...славних прадідів великих правнуки погані!»?

На високій могилі, насипаній у степу на січовому цвинтарі, стояв «сірий камінь з іменем Сірка, накреслений правцею безсмертя», як сказав Максим Рильський. Спочатку поставили хрест, який було знищено при зруйнуванні Чортомлицької Запорозької Січі за наказом Петра І. Згодом

встановили кам'яну плиту з викарбуваним написом: «Року Божого 1680 місяця августа 1 дня преставився Раб Божій Іоан Сірко Дмитрович атаман кошовий Войска Запорозького его імператорского величества Феодора Алексеєвича и память праведного со похвалы».

Дмитро Яворницький відвідав наприкінці ХІХ ст. місця колишніх Запорозьких Січей, зокрема і село Капулівку (нині Нікопольський район Дніпропетровської області), розташоване там, де колись була Чортомлицька Січ. Тоді, писав учений, могила Івана Сірка з пам'ятником знаходилась посеред городу селянина Миколи Олексійовича Мазая, який дбайливо доглядав її.

У радянський час місцева влада упродовж десятиліть з цілковитою байдужістю і недбалістю ставилася до збереження могили. Ще до війни намагалися щось зробити археологи, які неодноразово клопоталися щодо впорядкування цього пам'ятного місця. Та безрезультатно.

1951 р. експедиція, очолювана науковим співробітником Інституту археології АН УРСР Б. Б. Копиловим, у якій брала участь і автор цих рядків, провела розкопки Чортомлицької Січі, дослідила залишки інших Січей, котрим вимала, як і знаменитим тамтешнім плавням, сумна доля — бути затопленими водами майбутнього Каховського моря. Наше звернення до райкому партії, райвиконкому про необхідність дбайливішого догляду за Сірковим похованням викликало різко негативну реакцію. Богдан Борисович Копилов згадував, що й у 1939 р. тодішній голова Нікопольського райвиконкому відреагував приблизно таким же чином, заявивши, що Сірко — «петлюрівець», ну і, зрозуміло, до його поховання мусить бути й відповідне ставлення.

Після створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на обеліску з'явилася чавунна плита з написом про те, що могила перебуває під охороною держави. Але це нічого не змінило. Все залишилося таким же заведбанним. А потім надгробок було пошкоджено. Якийсь невіглас зіштовхнув його — пам'ятник Сіркові впав і розколовся. Його якимось скріпили.

У середині 60-х р. постала небезпека повного зруйнування славетної могили. «Рукотворне море» підмивало берег, з'явилось кілька яруг, глиниста земля легко сповзала...

Громадськість, науковці закликали врятувати поховання. Дніпропетровська обласна газета «Зоря» 17 травня 1967 р. видрукувала статтю «Збережемо для прийдешніх поколінь», у якій зазначалося: «Про далеку минувшину нагадає

нам і могила славнозвісного кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка, що в селі Капулівці, біля самого Каховського моря. На потрісаному від сонця обеліску чавунна плита з написом: «Пам'ятник історії. Охороняється державою. Пошкодження карається законом». Та ось лихо: могила Сірка занедбана. Територія її не впорядкована, засмічена, навколо бур'яни. Прикро про це говорити, але ж і мовчати не можна..

Хвилі Каховського моря б'ють об кручу, підмивають берег. Вода все ближче підкрадається до могили. Кілька метрів лишилось до історичного пам'ятника. А потім що? Святиню треба негайно рятувати, доки не пізно!»

Протягом двох років листувалися, вели переговори Міністерство культури УРСР, Інститут історії АН УРСР з обласними і міськими організаціями. Нарешті, прийшли до спільної думки про необхідність термінового перенесення праху народного ватажка в інше місце. Ним мав стати острів Хортиця, де створювався історико-меморіальний музей-заповідник відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 р. (№ 911) «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією Запорозького козацтва». Передбачалося (і на це була санкція Ради Міністрів республіки) до меморіального комплексу включити пантеон кошових отаманів. Для цього планувалося перенести на Хортицю прах Івана Сірка та останнього кошового отамана останньої Нової (Підпіленської) Запорозької Січі Петра Калнишевського, котрого разом з іншою старшиною репресував царський уряд: його заслани у Соловецький монастир, де створили для нього режим найсуворішої ізоляції — «під неослабною і посиленою вартою солдатів»

Передбачалося також перенести на Хортицю останки кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Гладкого, котрому належить заслуга щодо виведення колишніх запорожців з Туреччини та повернення на батьківщину. Йшлося про перенесення сюди і праху гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, похованого в Ярополчі, неподалік Москви

Прах кошового отамана Івана Сірка, як велить наука, мали транспортувати в моноліті, тобто з вирізаною частиною ґрунту, в центрі якого залишалася непорушною труна і зберігався необхідний для неї температурний режим. Коли заступник голови Запорозького обласвиконкому Микола Петрович Киценко — ініціатор, керівник і душа створення Хортицького заповідника — готувався відрядити бригаду

спеціалістів і машину в Капулівку, до Запоріжжя надійшла звістка про злочин і наругу над могилою нашого національного героя.

Сталося таке. Керівники Нікопольського району, маючи підтримку начальства з області, вирішили «кістками лягти, а Сірка не віддавати» і самочинно переховати його останки на кургані поблизу Капулівки, який у народі називали Бабиною могилою (мабуть, тому, що там колись стояла кам'яна скульптура «баби»). У цьому археологічно не вивченому кургані не знати якого часу — бронзового чи скіфського — невідомо хто був захоронений. Про свій намір дніпропетровські і нікопольські представники влади не повідомили ні Міністерство культури республіки, ні Академію наук УРСР, ані Товариство охорони пам'яток історії та культури.

З обласного центру спішно прибула недавня випускниця університету Л. Крилова, що дістала посаду археолога в Дніпропетровському історико-краєзнавчому музеї. Разом з нею до комісії, яку очолив заступник голови райвиконкому, входили лікар, інженер і керівники колгоспу. Глупої ночі з 23-го на 24 листопада 1967 р. археолог почала розкривати могилу-пам'ятник, що охороняється державою. Стояла негода. Мокрий сніг переходив у дощ. Вперше у світовій археологічній практиці розкопки велися потужним бульдозером при світлі фар.

Були порушені елементарні правила розкопок і вимоги щодо перенесення поховань. Бульдозер шматував могилу, аж поки не зачепив в'єтху труну.

Вириті кістки, колись накриті червоною китайкою, Л. Крилова зсипала у мішок (це засвідчують зроблені каплулівськими вчителями фотографії), череп загорнула окремо в хустину й поклала до сумки. Потім у затишній кімнаті приступила до «дослідження».

Коли мішанина кісток була розкладена за конфігурацією скелета, виявилось багато пошкоджень, не вистачало колінних чашечок, фалангів пальців. Отже, розкопки було зроблено недбало, антинауково, з порушенням елементарних правил, — можна сказати, злочинно.

З гнівом, боєм спостерігала громадськість села наругу над останками народного героя, але перешкодити не могла.

Після цього згадана комісія виїхала, залишивши на святому місці неоквирилу купу землі, кілька вирваних з корінням дерев, розбитий постамент, на якому 1957 р. встановле-

но погруддя Сірка, відлите робітниками Дніпропетровського металургійного заводу.

З черепом Івана Сірка сталося багато незрозумілого. На вченій раді Інституту археології АН УРСР Л. Крилова відповідала на запитання з цього приводу плутано і невпевнено. А дніпропетровські представники влади офіційно повідомили, нібито череп героя передано 27 листопада 1967 р. до Інституту етнографії імені Міклухо-Маклая Академії наук СРСР, де в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції працював професор М. М. Герасимов. Але вчений помер. Підвал, в якому розміщувалася лабораторія, був якийсь час затоплений. Постраждали й фонди. Отже, немає впевненості, що відтворене обличчя належить саме Іванові Сірку, яке реконструювала учениця М. М. Герасимова Г. Лебединська.

5 березня 1968 р. в «Літературній Україні» ми з професором, доктором історичних наук Костем Григоровичем Гуслистом, учнем Дмитра Івановича Яворницького, і з журналістом Вадимом Пепою виступили зі статтею «Поховати з усіма почестями!». У публікації висловлювалося переконання істориків і широкої громадськості щодо необхідності перезахоронення праху Івана Сірка на визначеному урядом республіки місці.

Всім було очевидно: Дніпропетровський облвиконком не мав права самочинно вирішувати долю могили. Історичне значення постаті Івана Сірка виходить далеко за межі України. Талановитий запорозький полководець визволяв з турецько-татарської неволі українців і росіян, білорусів і поляків, болгар і сербів. Його поховання — реліквія загальнослов'янського значення. Тож вирішувати питання про це на вкрай низькому науково-громадському рівні — неприпустимо.

Оформили Бабину могилу з останками Івана Сірка не найкращим чином. Зверху поставили бюст, відлитий ще 1957 р. з постаментом, а на середині бетонних східців — пам'ятник Сіркові, встановлений ще запорожцями. На постаменті залишили дошку з написом: «Тут була Запорозька Січ», хоча Бабина могила не входила до території Січі. Біля підніжжя спорудили гранітну стіну і прикріпили ще одну дошку з написом: «Тут похований кошовий отаман війська Запорозького Іван Сірко».

У квітні цього року в Дніпропетровську відбулася перша обласна краєзнавча конференція. У виступах багато говорилося про Запорозьку Січ, Дмитра Івановича Яворницького,

козацтво, Івана Сірка... І це природно. Адже з восьми Запорозьких Січей — шість містилися на території Дніпропетровщини. З тутешнім музеєм була пов'язана кількадесятирічна подвижницька праця його директора Д. І. Яворницького щодо пошуків, збирання, збереження і популяризації пам'яток козацтва, вивчення його історії.

Це нині. А ще недавно, у застійні роки, було накладено табу на козацьку тематику. В Дніпропетровському історико-краєзнавчому музеї запорозьке козацтво майже не було представлено в експозиції, яка й тепер вимагає більш кваліфікованої організації матеріалу та його наукового опису. Всесвітньовідому колекцію запорозьких старожитностей Д. І. Яворницького, в основу якої було покладено зібрання Поля, розгублено, втрачено, у фондах — жалюгідні залишки.

Краєзнавці з міста Нікополя і села Кафулівки розповіли на конференції про те, що чинилося з похованням Сірка в останнє десятиріччя.

Виявилось, неподобства тривають. У 1980 р. скинули з п'єдесталу бюст Івана Сірка, виготовлений 1957 р., який, щоправда, не був скульптурним портретом отамана, оскільки ще й досі не знайдено опису його зовнішності, але автори прагнули зобразити узагальнені риси мужніх, героїчних козаків і зробили це в репінських традиціях. Замість цієї скульптури поставили нову, відлиту на основі реконструкції Г. Лебединської. Дрібні, невиразні риси обличчя, в яких — невпевненість, легкодухість, що зовсім не пасують до образу запорозького полководця.

Крім того, планувалося створити цілий комплекс споруд навколо могили. Встигли тільки перенести вітряк. Однак поспішили викарбувати на рукаві нового бюста напис, що його створив скульптор Шконда, а співавторами «комплексу» є М. В. Кіхоть (той, який очолював комісію, що чинила розбій над могилою кошового отамана восени 1967 р.) та М. П. Галайда (голова згаданого колгоспу в 1980 р.).

Три роки оббивав пороги районного начальства вчитель історії капулівської школи Л. Ф. Бурда (він з учнями врятував бюст 1957 р., що півроку лежав край дороги), аби дозволило поставити його біля школи. Одержавши, нарешті, дозвіл, учні на зароблені на суботнику гроші купили матеріал, виготовили постамент, який і стоїть тепер з бюстом біля будинку школи.

Два роки тому запорозький пам'ятник з колишньої моги-

ли Сірка вмістили у герметичний футляр зі скла, назвавши його чомусь «саркофагом». Камінь мокріє і руйнується. Останнім часом відбуваються події, пов'язані з установленням пам'ятника Іванові Сіркові у місті Мерефі. Але на них кидає похмуру тінь те, що сталося двадцять років тому і про що ми розповіли. Ще у 1979—1980 рр. громадськість Харківщини виявила ініціативу (а мерехлянські та харківські державні органи її підтримали) щодо увічнення пам'яті запорозького кошового і харківського полковника Івана Сірка. В місці, поблизу якого була розташована його слобода Артемівка, де він жив зі своєю родиною, провели добровільний збір коштів. Відлили чавунне погруддя на основі сумнівної «реконструкції», здійсненої Г. Лебединською, — адже немає ніякої певності, що вона зроблена саме з черепа Івана Сірка. Комісія ж Харківського облвиконкому визнала, що бюст виконано непрофесійно. Проте тривають домагання щодо його встановлення. Київський антрополог Сергій Сегеда у статті «Документальний портрет» подає «візуальні обстеження черепа», як він вважає, Івана Сірка. І, до речі, пише, що «за обмірами... поєднання брахікранії та значної ширини вилиць дало підстави припустити, що серед предків відважного лицаря були носії степового (кочівницького) антропологічного компонента». А далі С. Сегеда повідомляє, що він забрав цей череп з Інституту етнографії АН СРСР. «Понад два десятиріччя, — зазначає С. Сегеда, — череп Івана Сірка зберігався у фондах лабораторії пластичної реконструкції: організатори перенесення могили чомусь не потурбувалися про його повернення на Україну». А далі говорить, що череп він привіз з Москви до Києва, до редакції «Пам'яток України». Його подальшу долю вирішить авторитетна комісія».

Закінчивши свою розповідь, можна тільки сказати услід за Тарасом Шевченком: серце болить, а розповідати треба. І в Мерефі, і в інших місцях доконечне необхідно встановити пам'ятники видатному синові українського народу, але пам'ятники, які були б гідні цієї постаті, такі, щоб в усій повноті відтворили велич ушавленого лицаря Івана Дмитровича Сірка.

ЦЕРКВА НА ЗАПОРОЖЖІ

Запорозькі козаки були глибоко віруючими людьми, вони дотримувалися християнської православної віри. На Запорозькій Січі рятувалися від кріпацтва й переслідування люди різних націй. Утікачі мусили хреститися в православну віру.

У добу феодалізму весь світ був віруючим, релігія була єдиною панівною формою ідеології. Атеїстичні погляди теж існували, але становили виняток. Навіть богоборчі ідеї нерідко вдягалися в релігійні шати.

Релігія в ті часи супроводжувала людину на кожному кроці. Церква освячувала всі найважливіші етапи її життя і діяльності. Народження — хрещення, весілля — вінчання, помирає людина — причащається у священника, а потім — церковна відправа поховання. Молебнем освячувалися початок чи кінець трудових процесів, визначні політичні події, виступ козаків на війну. Першими букварями були часослови та інші релігійні книжки. Відвідуючи щоденно церкву, людина одержувала моральні настанови, задовольняла свої естетичні та духовні потреби. А релігійні свята — як-от Різдво Христове чи свято над святами Великдень — супроводжувалися чудовими обрядами, духовним очищенням.

Релігія давала людині моральний кодекс. Залишмо поки осторонь ті викривлення і зловживання, бузувірства й неподобства, яких чимало знає історія церкви. В ідеалі християнська релігія, головними постулатами якої є любов до ближнього і милосердя, безперечно, гуманізувала людину в ті жорстокі часи кривавих війн.

Отже, релігією був перейнятий увесь внутрішній і зовнішній світ людини минулих століть. Мистецтво базувалося на релігійних ідеях і темах. І це були загальнолюдські цін-

ності. Найвеличнішими витворами архітектури були храми. А давньоруське мистецтво, український та російський іконопис — це народне мистецтво, яке не поступалося найкращим зразкам західного Ренесансу.

У добу феодалізму в усьому світі всі соціальні зіткнення, станові конфлікти, національно-визвольні рухи, політична боротьба набували релігійного характеру і форми, релігійні шати прикривали історичні процеси й події, класову боротьбу.

Україна не була винятком з цього загального правила. Визвольний рух, який розгорнувся на Україні з особливою силою після прийняття Брестської церковної унії у 1596 р., козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. та й визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. серед головних закликів мали гасло «боротьби за віру». Гасло «За віру!» було підняте й на козацькій знамені.

Збройну боротьбу проти ворогів Вітчизни козацтво поєднувало з активною позицією в політичному житті українського суспільства. Оскільки політика теж розвивалася переважно у релігійних, церковних формах, то й козацтво втягувалося у церковні справи, виступало на захист православної віри, а отже — нації, протистояло польсько-шляхетській окупації, католицькій церкві.

В кінці XVI ст. польсько-шляхетський уряд, намагаючись використати частину козаків для захисту кордонів, а решту повернути в кріпацтво, узяв на службу кілька сот козаків і склав на них реєстр. Цим реєстровим козакам віддали містечко Трахтемирів, де вони й збудували свою церкву, яка стала першою парафією українського козацтва. Потім, у період козацько-селянських повстань, вона занепадала. Замість Трахтемирівської церкви парафією для запорожців став Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом, — аж до трагічного кінця Запорозької Січі.

До середини XVII ст. Запорозька Січ, її духовництво, її церква підлягали київському митрополиту і через нього визнавали верховне главенство вселенського єрусалимського патріарха.

У другій половині XVII ст., коли Україна ввійшла до складу Росії на правах автономії з владою виборного гетьмана на чолі, Запорозька Січ користувалась автономією навіть по відношенню й до гетьманського уряду.

Важливими рисами запорозької церкви були автономність і демократичність: автономність від царизму, який намагав-

ся наступати на автономію України загалом і Січі зокрема автономність від вищої російської церковної ієрархії. Запорозьке духовенство в середині XVII ст. не підлягало київському митрополиту. З цієї причини запорожцям дуже милий був Межигірський Спасо-Преображенський монастир. Після спустошення Трахтемирівського монастиря запорозька церква стала вважатися духовно залежною від Межигірського. А в 1688 р. патріарх Іоаким видав грамоту на ім'я межигірського ігумена Феодосія, за якою запорозькій церкві підтверджувалася парафія цього монастиря. Монастир мав право ставропігії, тобто перебував у безпосередній залежності від патріарха, був вилучений з відомства синоду та київського митрополита. Це давало змогу Запорозькій Січі зробити свою церкву незалежною від митрополії, а оскільки патріарх був далеко, то незалежною взагалі.

Київські митрополити не раз замірялися підкорити запорозьку церкву своїй кафедрі. Запорозька Січ разом з ігуменом Межигірського монастиря боролися проти цих спроб: «Не буде церква божія запорозька відлучена від монастиря Межигірського общежительного, поки буде текти вода в Дніпрі і стояти Військо Запорозьке на землі».

Підлягаючи московському патріарху номінально, запорозька церква була в безумовному віданні лише одного запорозького коша, уряду Січі, котрий поставив на її чолі «начальника запорозьких храмів» Володимира Сокальського. Становище запорозької церкви засвідчують наявні в архіві численні документи: копії з актів Межигірського монастиря на автономію запорозької церкви, угоди коша з монастирем, їх систематичне листування.

Парафіяльність монастиря виявлялася в тому, що він давав на Січ священників. Питали з них на Січі дуже суворо, відсилаючи негайно до монастиря за найменше порушення встановлених приписів. Наприклад, у документах зафіксовано випадок, коли священник, на прізвище Кошман, був повернутий до монастиря за те тільки, що без дозволу коша поїхав до Києва.

А основні вимоги були такі: щоб проповіді читати не з папірця, і лише українською мовою. Неодмінною умовою були красномовність, гарний голос — особливо для дяконів, тверезість. Начальник запорозьких церков мусив кожного недільного й святкового дня читати проповіді напам'ять широкою українською мовою. А взагалі богослужіння в запорозьких козаків виконувались щодня і неодмінно.

Усе духовенство, що посилалось із Межигірського мона-

стиря на Запорожжя (крім ченців, що посилалися до Самарського монастиря), могло залишатися там тільки рік — з вересня по вересень. Козаки не хотіли, щоб ті пускали корені на Січі. Виняток робився лише з «військової ласки» — тобто коли священник дуже вже полюбиться запорожцям. Духовні особи не мали урядової влади, не наважувалися втручатися у «мирські справи» — за винятком заступництва при публічних покараннях за незначні провини. Вони були зобов'язані приносити присягу на вірність кошу. В Січ, як правило, надсилали нежонатих священників, хоч у паланках — областях Запорозької Січі — були й жонаті.

Останнє слово у вирішенні важливих церковних справ було за кошем, а найважливіші справи вирішували на раді. Рішення коша і ради ставилося вище за розпорядження київського митрополита і права межигірського архимандрита.

На раді обирали й священників від запорозьких громад, а також затверджували священників, надісланих з монастиря. Питання про будівництво церкви на Запорожжі розв'язувалося також на загальновійськовій раді. Так було на знаменитій Чортомлицькій Січі, яка існувала найдовше (більше півстоліття, 1652—1709). Рада тоді зібралася біля Романківської могили вище порогів (тепер село Романкове), козаки присудили побудувати церкву Покрови, і вона була закінчена до храмового свята — першого жовтня.

З 1760 р. в запорозькому місті Самарчику було запроваджено Старо-Козацьке намісницьке духовне правління, першим головним священником обрали на раді запорозького військового старшину — Григорія Івановича Порохню.

Таким чином, з Межигірським монастирем козаків зв'язувала лише моральна залежність. Хоча козацька прихильність до нього виявлялася й цілком уречевлено.

Козаки на свій кошт утримували там шпиталь і притулок для найстаріших козаків. Вони вважали навіть обов'язком авічі побувати у Межигірському Спасі й зробити великі грошові внески, подарувати дорогоцінне начиння й прикраси — чаші, хрести, евангелія, розкішні облачення. Запорозьці споруджували на власний кошт церкви та інші будівлі в монастирі й поза його межами, посилали в монастир воли, риби, солі, хутра, вина, худобу, породистих коней.

Деякі запорожці після бурхливого життя, військових походів і пригод закінчували свої дні в стінах монастиря. Царський уряд прагнув позбавити Запорожжя церковної автономії. Запорозька Січ чинила опір наступові царизму.

У 1769 р. на противагу наказу Румянцева запорозька коша старшина не захотіла поставити запорозьких ієромонахів, що були в поході, у залежність від російських обер-священників усієї діючої армії. Козаки зі своїми традиціями демократизму навіть у цьому намагалися себе відстоювати.

В цьому ж році велике занепокоєння церковної митрополії в Києві і синоду у Петербурзі викликало перебування в Січі за проханням коша єпископа Анатолія з Афонської гори. Він приїхав для збору милостині для афонських монастирів, а також як уповноважений від поневолених турками слов'ян, які бажали переселитися. На Україні Анатолій при богослужінні в Січі не згадував імен російських ієрархів. З остраху перед можливістю утворення автономного єпископату на Запорозькій Січі імператриця Єлизавета 27 жовтня 1759 р. видала спеціальний указ про заборону Анатолієві служити на Січі.

Найтяжчим періодом для запорозької церкви були 1709—1734 рр. У 1709 р. за наказом Петра I разом із Чортмилицькою Січчю була зруйнована й церква. Козаки захопили з собою похідні церкви, спустилися нижче Дніпром і заснували Кам'янську Січ, але й звідти царські власті їх вигнали. Запорожці пішли ще нижче й отаборилися в Олешках, але то було тоді володіння кримського хана, і козакам, змушеним терпіти ворога, велося там дуже тяжко.

Та попри все запорожці й тут встановили зв'язок із афонським духовенством і царградським (константинопольським) патріархом, знайшли можливість обмінюватися подарунками, одержували звідти священників, приймали в дар золототкані ризи й чудової роботи аналой з арабського дерева з інкрустаціями (за переказами, цей аналой раніше належав знаменитому проповіднику IV ст. Іоанну Златоусту). Після зруйнування Січі він зберігався у Нікопольській церкві; зараз відомостей про аналой немає.

Посилений розвиток церков на Запорожжі пов'язаний із останньою, так званою Новою, або Підпільненською Січчю, яка існувала в 1734—1775 рр.

З відновленням запорозької столиці Січі в 1734 р. під керівництвом ієромонаха Павла Маркевича, колишнього архімандрита Києво-Межигірського монастиря, січові майстри возвели церкву Покрови у Січі й упорядкували величезний Самарський монастир, що відіграв визначну роль. Окрім усього, він був фортецею, мав кам'яну дзвіницю з амбразурами. При церквах відкрили школи.

Після ради 1766 р. і до кінця існування Запорозької Січі

в межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалось 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити, одна молитовна ікона — у 53 поселеннях та урочищах.

Церкви на Запорожжі були дерев'яні. Збиралися з часом дерев'яні церкви замінити на кам'яні, хотіли спорудити храм із мармуру й тесаного каміння, зібраного на руїнах мечетей у татарських містах. Зруйнування Січі в 1775 р. перешкодило здійсненню цих планів.

Була ще одна особливість на Січі — похідні церкви. Робилися вони з грубого полотна та шерсти й нагадували намети. Запорожці возили їх із собою в походи, встановлювали поблизу сторожових постів — «бекетів». Наприклад, Михайлівську похідну церкву влаштували в Старому Кодаку для берегової сторожі запорожців, які водночас були і лоцманами. Встановлювали їх у тих місцях, де займалися промислами, де отаборювалися більш-менш численні групи козаків. Саме в похідній церкві на Микитиному Розі, між іншим, відслужили молебні, коли Богдана Хмельницького обрали гетьманом на раді в Січі і коли він на чолі загону вийшов на першу визвольну битву українського народу під Жовтими Водами. Після перемоги Хмельницький надіслав у січову церкву 300 талерів.

Церковний інтер'єр, внутрішнє оздоблення храмів відбивали ставлення запорожців до церкви. Січова церква відзначалася дорогою ризницею, щонайкоштовнішим церковним начинням. Вся Російська імперія не мала багатшого храму. Царські врата в церкві останньої Січі були вишиті з чистого срібла, ікони горіли золотим оздобленням, вони були писані кращими візантійськими та українськими художниками, ризи були ковани щирим золотом, книги обкладені масивним сріблом із коштовним камінням; розкішне церковне начиння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, кипарисові з різьбою, а також срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон; прикрашали інтер'єр церкви багато низок перлин, коралів, вироби з бурштину і сотні золотих червінців і полотняних, гаптованих золотом і сріблом напрестольних уборів, «воздухи», аналойні покривні, священницькі шати з парчі, штофу та інших цінних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного та олов'яного посуду.

Старшина й найбільш поважні діди розміщувались у храмі в особливих місцях — за різьбленими бокунами, або ж стасидіями, чудової роботи, пофарбованими яскраво-зеленою фарбою. Вони стояли з обох боків біля стіни.

Богослужіння в запорозьких церквах, передусім у січовій, відправлялися щодня. Утримували хор півчих старшого і молодшого віку.

Імена вбитих козаків заносились у синодик або вписувались на особливій табличці у вигляді довгастої лопатки; диякон її тримав перед собою, зачитуючи по ній перед престолом імена.

Найшанованіші святі і свята у козаків були свої. Храмовим святом на Запорозькій Січі було свято Покрови — 1 жовтня (новий стиль — 14 жовтня). На всіх Січах була церква Покрови, і вона вважалась головною. Під покровом Богоматері запорожці не боялись ні ворожого вогню, ні грізної стихії, ні морської бурі.

Користувались популярністю церкви Миколая, захисника всіх тих, хто плаває, мандрує, небесного воїна Михаїла, а також Андрія Первозванного, як першого вістителя у придніпровських краях християнської віри.

Запорозька Січ добре забезпечувала своїх священників і монахів.

Начальник січових церков Володимир Сокальський одержував 300 карбованців щорічно. На той час це були великі гроші.

Цікава деталь: насельники Самарського монастиря мали рясни, пошиті із сукна, яке виробляли в козацьких зимівниках, вовною їх постачав кіш.

Запорозьке духовенство діставало утримання почасти з військового жалування, яке Січ одержувала від царського уряду, від торгівлі церковними свічками, від усяких ловель, крамниць, питейних доходів (шоста діжка вина чи горілки, що привозились на Січ), а також від щедрих подавань, духовних заповітів, військової здобичі, яку завжди ділили на три частини, віддаючи одну з них «від усякого меча і весла» на свою церкву і храми в чужих краях. Кобзарі співали козацьку думу:

Срібло, злото на три частини паювали:
Першу часть брали, на церкви покладали,
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святую січову Покрову давали,—
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, вставаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали,
А другу часть поміж собою паювали,
А третю часть брали,

Очеретами сідали,
Пили та гуляли.

Духовенству дозволялося брати нагороду за відправу так званих таїнств і різних треб. Але робити це можна було тільки за встановленою мірою: від копійки до одного-чотирьох карбованців. Зловживанням рішуче клався край, здирства переслідувалися.

У 1766 р. на загальновійськовій раді була узаконена певна платня за відправу священнодійств і виконання різного роду треб, визначено було видавати «роковщину» або «ругу» на благоустрій церков і утримання духовенства.

На раді вирішено було завести при січовій, Самарській та усіх парафіяльних запорозьких церквах школи для навчання грамоти, письма, закону божого, школу церковного співу і вокальної музики і влаштувати шпиталі для старих, убогих, калік, жебраків.

Запорозжя мало свої благодійні традиції. Архіви свідчать, наскільки кіш сприяв цьому. Багато ченців приїздило на Січ збирати милостиню. А запорожці справді славилися щедрістю.

На Січі старшина будувала багато церков. Церква того часу була не просто культовим закладом, а духовним центром для всіх людей, церква збирала навколо себе й бідноту. Услід за козацькою старшиною, зібравши кошти, будували церкви й міщани, й селяни, жертвуючи їх і сущим, і прийдешнім поколінням. Таке будівництво вєлося й далеко за межами Січі. Калнишевський збудував кам'яну церкву в Межигірському монастирі, дві дерев'яні церкви в Ромні, а також у Пустовійтівці, де народився, і в своєму зимівнику — Петриківці.

Церква святої Покрови, побудована на замовлення і під наглядом останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, була найвизначнішою спорудою Полтавщини (30 метрів заввишки). Над головними дверима церкви був вирізаний напис: «Сооружен храм сей во имя Покрова Богоматері коштом з старанням військ запорозьких кошового благородного господина Петра Калнишевского, Давида Чорного». Цю церкву будували шість років (1764—1770) майстри теслярського цеху містечка Смілого, священником церкви якого був брат Петра Калнишевського — Семен.

Будівництво у Пустовійтівці дерев'яної церкви святої Трійці зафіксовано в документах 1773-го і пізніших років:

«Війська Запорозького пан кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський в селі відомства протопопії Роменської Пустовійтівці, в якому він, пан кошовий, народився, від свого кошту власного знову дерев'яну в ім'я пресвятої Трійці церкви на місті вольному збудували... Будувалася всім коштом до єдиної останньої потреби цього села Пустовійтівки, уродженця Січі кошового отамана Петра Калниша і збудована вже до самих верхів».

Військовий суддя Василь Тимофійович збудував на власний кошт і утримував церкву Пантелеймона в Києві, на Подолі. Така традиція була масовою: численні пожертвування, дарунки з коштовними речами, книгами складали запорозькі козаки. Не тільки в церкві на Запорожжі, а й направлялися в Межигірський монастир. Робилося це й у далекому Афоні, і в Єрусалимі — відвідуючи ці місця, запорозькі козаки теж будували й потім утримували храми.

ВДАРИЛИ ПО СТРУНАХ КОБЗАРІ

Українська усна народна поезія вже давно здобула загальне визнання у всьому світі. «Найбуїніша і найароматніша гілка на дереві світової творчості», — сказав про неї Луначарський. Справді, не можна не захоплюватися витонченою художньою формою і багатим змістом української народної пісні, її ідейною та емоційною насиченістю, високими і благородними ідеалами, що втілюються в ній. Видатною рисою усної поезії українського народу є також її історизм.

Взагалі історизм притаманний епосові кожного народу. Епос — це історія, художньо викладена самим народом. «Ні в чому іншому народи не відображають себе так просто, ясно, як у своєму національному епосі», — зазначав вірменський поет Туманян. «Часом історик вводить в оману, але пісня народна звучить у серцях людей», — так великий англійський поет Байрон підкреслював вірність народної творчості історичній правді.

Внаслідок специфіки історичного буття українського народу історизм його усної поезії виступає особливо виразно.

Мабуть, ніхто краще за Гоголя не сказав про історизм української народної пісні. «Це народна історія, — писав він, — жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу... Весь запал, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони — намогильний пам'ятник минулого, більше, ніж намогильний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом ніщо проти цього живого літопису, який говорить, співає про минуле!»

Головна суть, душа історизму української народної поезії геніально висловлена Тарасом Шевченком:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава Україні!

Українські народні пісні є своєрідним історичним джерелом. Достовірність, певна точність поєднуються в них з душевною схвильованістю. Часом відчувається, що деякі пісні склали безпосередні учасники подій, бо їх автори ніколи не виступають як байдужі, пасивні реєстратори подій. Вони завжди дають їм оцінку, висловлюють своє ставлення до них, свої почуття й думки. Епічність і ліризм тісно, нерозривно переплітаються. Взагалі ліричний струмінь відрізняє українську народну історичну поезію від епосу інших народів.

Українські історичні пісні можуть служити багатющим матеріалом, неоціненним джерелом для вивчення суспільно-політичної народної думки, історичних поглядів селянства, найбідніших верств козацтва та міського населення. Вони дають нам змогу скласти уявлення про філософію історії українських народних мас.

Відомо, що В. І. Ленін підкреслював величезне значення народної творчості для вивчення ідеології народних мас. За свідченням Бонч-Бруєвича, Ленін казав: «Який цікавий матеріал... Я побіжно переглянув ці книжки (йдеться про фольклорні збірники. — О. А.), але бачу, що не вистачає, очевидно, часу, рук або бажання все це узагальнити, все це переглянути під соціально-політичним кутом зору, адже на цьому матеріалі можна було б написати прекрасне дослідження... про бажання і сподівання народні».

Звернімось до історичної української пісні XVIII ст., яка продовжувала героїчні волелюбні традиції лірико-епічної народної творчості попередніх століть. На всі тодішні найважливіші події та явища громадського і політичного життя країни народ відгукувався пісню, проявляючи в пісні історичну активність і мудрість.

Природно, що найбільше в тих піснях розповідається про тяжкий гніт, про панщину, про страждання. Але водночас багато пісень присвячено показові таких політичних подій, як російсько-турецькі війни і участь в них козацтва, зруйнування Запорозької Січі, поділи Польщі та ін. Не обминули історичні пісні й таких суспільних явищ, як чумацтво, рекрутчина. Але найулюбленішою темою історичної пісенної творчості XVIII ст. стала визвольна боротьба — народ-

ні рухи й повстання. Цілі цикли пісень присвятив народ рухові опришків, Турбаївському повстанню, виступам правобережного козацтва під керівництвом Палія. З особливою любов'ю народ оспівав гайдамацький рух і Коліївщину, що нерозривно були зв'язані з Запорозькою Січчю.

В гайдамацькому пісенному циклі з надзвичайною силою проявляється конкретна історичність, притаманна й іншим пісням XVIII ст. У гайдамацьких піснях діють цілком конкретні історичні особи. Майже про всіх видатних керівників повстання — Гонту, Залізняка, вихідців з Запорозької Січі, Швачку, Бондаренка та інших — складено пісні. В них настільки достовірно реєструється місце, час і хід подій, що розповідь інколи підіймається до рівня своєрідної протокольної точності.

Конкретні місця — осередки гайдамацького руху, що були притулком для численних гайдамацьких загонів, — ліс Лебедин і ліс Чута — неодноразово згадуються в піснях:

Збиралися сумні бурлаки
Та й у той ліс Лебедин.

В поезії «Виїхав Гонта та із Умані» точно визначені історичні місця: село Вербівка, де відбувалися бої, і шлях через місто Летичів, яким шляхта тікала в Польщу. Майже протокольно вказується день тижня і навіть година дня, коли відбулася подія:

Та вдарили з семи гармат
У середу вранці.
В неділеньку пораненьку,
Як сонечко сходить.

Окремі героїчні епізоди народної боротьби передано досить детально в гайдамацьких піснях, з тією ж хронологічною й географічною конкретністю. Наприклад, за гайдамацьким твором «Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати» можна відтворити картину битви між повстанцями і польсько-шляхетським військом.

Ой в Деберці, в густім лісі, ляхи ся змішали,
А козаки вдень і вночі за ними вганяли.
А нагнавши під Городок, там ся потикали,
В великое озерище там їх повганяли.

В гайдамацьких поезіях описуються не тільки переможні бої. З гіркотою, але відверто, неприховано розповідає пісня

«Ідуть ляхи на Україну, все собі думають» про поразку повстанців. Це був кінець 1734-го — початок 1735 рр., коли після розгрому повстання частина гайдамаків пішла на Запорозжя, частина втекла до Молдавії. Жорстока розправа панів з повстанцями показана в трагічних картинах:

По нещасній Україні слинула новина —
Не одного смерть спіткала
Козацького сина.

Описується й нещасливий бій:

Нещасна та баталія
Лиха наробила,
В Солобківцях із ляхів
Висока могила!
Нещасна та баталія
Під Солобківцями,
Лежать ляхи з козаками
Та все купоньками.

Однак невірно було б собі уявляти, що конкретну достовірність можна знайти в кожній гайдамацькій історичній пісні. Дуже часто там зустрічаються неточності, вільне зближення далеких за часом подій, що може бути якоюсь мірою наслідком переробок, додатків, змін, внесених у наступні часи різними виконавцями. Адже ж гайдамацькі пісні були поширені по всій Україні, вони живуть і в наші дні. Історик, який захоче вивчати гайдамацький рух, його розвиток, не може покладатися тільки на історичну поезію. Він обов'язково звернеться до архівних джерел. Але щоб відтворити настрої повстанців, їхні погляди на окремі події, на загальний розвиток гайдамаччини, дослідник повинен вдатися до народної творчості.

Які ж найбільш характерні ідеї можна виявити в історичних піснях гайдамацького циклу?

Народність, демократизм, патріотизм — такі ідеали проповідуює гайдамацький епос, як і вся усна історична поезія українського народу. Народний характер її визначається не тільки тим, що вона створена народними співцями, а й тими благородними демократичними та визвольними ідеями, які підіймаються і стверджуються в піснях.

Демократизм і патріотизм української народної поезії високо цінував російський революціонер-демократ М. О. Добролюбов. Про це красномовно свідчать такі його слова: «В пісні вилилася вся минула доля, весь справжній характер

України; пісня й дума становлять там народну святиню, краще надбання українського життя... В них горить любов до вітчизни, виблискує слава минулих подвигів; у них дихає й чисте ніжне почуття жіночої любові, особливо любові материнської».

Гайдамацькі пісні виразно, неприкрито спрямовані проти феодално-кріпосницьких порядків, проти національно-релігійних утисків.

Гайдамаків — борців проти гніту, месників за народну кривду — народна поетична муза оспівує й підіймає на недосяжну висоту громадянського подвигу. В піснях про героїв Коліївщини, її керівників народ проводить думку, що славу вони собі здобули саме у боротьбі з феодалами.

Отак Максим Залізняк
Із панами бився,
І за те він слави
Гарной залучився.

Народ показує керівників повстання в ореолі духовної і навіть зовнішньої краси.

Максим Залізняк у період Коліївщини не був уже зовсім молодю людиною. Але який художній образ знаходить пісня для його характеристики!

Максим козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як поїхав на Україну,
Як пишная рожа!

Це порівняння з квіткою, яке частіше застосовують щодо вродливих жінок, пісня використовує для того, щоб якнайбільше опоетизувати народного героя, гайдамацького ватажка. Цікаво, що такий образ повторюється в кількох пісенних варіантах. І це дуже знаменно. З розвитком окремої історичної пісні вона змінюється, шліфується, кожен виконавець вносить бодай трішки чогось свого, відкидаючи те, що йому не до вподоби. А образ «пишная рожа» для Максима Залізняка зберігається у всіх варіантах. Заміняється тільки епітет — «як у городі рожа», «як повная рожа», «як славная рожа».

Високо одіноє народ ще одного свого ватажка — Гонту, тісний зв'язок якого з Залізником підкреслюється в піснях.

Як крикне Гонта, гей, до Залізняка:
«Анумо, брате Максиме,—
Бери свячений та вкropи ляхів,
Хай вражая шляхта гине!»

Не тільки окремі герої, керівники повстань, а вся маса повстанців виступає як художній позитивний образ. Соціальні низи взагалі виступають як основна рушійна сила.

Зібрав Максим, зібрав бурлак
І всю Україну збунтував.
Тисячу сіромах, тисячу гайдамак
Ватажку собі на вербував.

Про людяність, гуманність своєї боротьби говорять у піснях самі гайдамаки. Ми не вбивці, твердять вони, ми месники народні.

Та й не тоті гайдамаки,
Що людей вбивають,
Лиш і тоті гайдамаки,
Що панів карають.

У гайдамацьких піснях виразно звучить думка про те, що ворогами українського козацтва й селянства були не лише іноземні пани, а й власні багатії. Тому гайдамаки й спрямовували свій гнів як проти одних, так і проти других.

Що ляхків-панів драли,
Де мужик багатий,
То й того не минали.

Патріотизм у гайдамацькому епосі набирає форм дійової любові до батьківщини і виявляється у збройній боротьбі проти окупантів, агресорів, поневолювачів. Цей патріотизм має демократичну основу, що характерно взагалі для української народної поезії. Перечитавши всі 300 000 пісень і дум, ніхто не зможе знайти в них проповіді людиноненависницьких ідей, закликів загарбати чужі землі, поневолити інші народи. «Іх (українців) патріотизм, — писав російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський, — чистий від помислів про поневолення інших, вони бажають лише того, щоб їм самим було легше жити на вільному світі».

Визволення правобережних українських земель від польсько-шляхетського панування і возз'єднання їх з Лівобережною Україною — цей лозунг гайдамацького руху ввійшов у

народні пісні як одна з головних ідей. Незважаючи на багатовікове панування польської шляхти, народ завжди усвідомлював, що правобережні землі — українські і захоплені їх іноземцями — історична несправедливість.

Гей, од Вісли до Києва пробиті шляхи,
Завладіли неправдиво краєм нашим ляхи.

Як логічне продовження такої думки, в пісні висловлюються сподівання на неминучий кінець панування польської шляхти на Україні внаслідок повстання.

Демократичний патріотизм гайдамаків поєднується з їх інтернаціоналізмом. Російські селяни, солдати брали участь у гайдамацькому русі. Українські повстанці з солідарністю, зі співчуттям ставляться до польських селян.

Дуже характерною рисою історичних пісень про гайдамацький рух є їх оптимізм. Світлий оптимізм взагалі пронизує усю поезію нашого народу. Навіть в піснях про тяжке життя народу, про «обшарпану кріпацьку долю» відчувається віддалений гуркіт повстання, в них проводиться ідея неминучості народної розправи над гнобителями:

Ой не думай, економе,
Що ми не бадьорі,
Як повстанем проти царів —
Перевернем гори!

Безіменні автори цієї пісні загрожують не тільки своїм безпосереднім експлуататорам, але й цареві. Український селянин у своїй основній масі був не дуже схильний до царистських ілюзій, які, на думку деяких істориків, фатально й органічно обов'язкові для суспільно-політичних поглядів селянських мас кожної країни. Насправді український селянин не вважав царську владу божественною, вічною і не вірив у доброту царя. Вирішальний вплив на формування поглядів українських селян щодо державного устрою справила Запорозька Січ з її демократичними традиціями, виборністю властей, радою, гласністю ухвал тощо. Тому, коли була ліквідована Запорозька Січ в 1775 р., народні маси відповіли на це цілим циклом історичних пісень, в яких вони з обуренням засуджували царицю Катерину II, за наказом якої було зруйноване «славне Запорожжя».

Таким чином, навіть у другій половині XVIII ст., в період розгулу кріпосницького свавілля, поширення феодальної ідеології, український селянин не замикався в рамки безпросвітної безвихідності, покірливості долі, страху перед

жорстокою державною машиною і суспільною пірамідою, яку увінчав клас феодалів. У своїх піснях про тяжку працю та безправність селянство України висловлює переконаність, що цей несправедливий суспільний порядок буде змений народним повстанням. Ці пісні поет Максим Рильський справедливо назвав «документами великого народного гніву».

Таким напрямком у своїй ідеології українське селянство значною мірою було зобов'язане козацтву. Вільне від кріпосницької залежності, навіть в останні часи свого існування козацтво користувалося, нехай більш формально, низкою прав і привілеїв. Незважаючи на те, що суспільно-економічне становище козацтва весь час погіршувалося, на Україні це був свого роду соціальний зразок, до якого прагнуло покріпачене селянство. В XVI—XVII ст. цей селянський рух називали «покозаченням». У XVIII ст. таких селян називали «шукачами козацтва».

Все це вплинуло на ідеологію гайдамацького руху і знайшло відображення в гайдамацькій усній поезії. Мабуть, не можна говорити про окреслену, чітко визначену програму гайдамацького руху та його найвищого прояву — Коліївщини. Проте учасники повстання добре знали, чого вони хочуть, за що борються. Повстання мало свої заклики, мету й завдання. Коли йти за образним визначенням пісні, то завдання повсталих формулюється так: гайдамаки прагнули «заяти козацької волі». Вони хотіли встановити «козацькі порядки», тобто ліквідувати феодальне землеволодіння, утвердити і поширити козацтво, створити вільне життя, без закріпачення та іноземців, з виборністю старшин, а також з традиціями вирішення питань на загальнонародній раді тощо.

Тому після першої перемоги повстанців на чолі із Залізником у Коліївщині — захоплення Жаботина, — «розлилася козацька слава по всій Україні», — каже пісня. В ній ставиться майже знак рівняння між гайдамаками й козаками; повстанське військо називається «козацьким військом». «Розпустив військо козацьке по Україні Максим Залізник», «ім'я якого в пісні постійно зв'язується з епітетом «козацький», «запорозький», «козацький батько Залізник».

Максим козак Залізник
З славного Запорожжя і т. д.

Пісня ототожнює Запорозьку Січ і центр гайдамацького руху — ліс Чуту.

У славній Січі у Чуті,
Там козаки проживали.

Наявність запорозької тематики, запорозьких епітетів і виразів у гайдамацьких піснях свідчить і підтверджує той історичний факт, що запорожці брали найактивнішу участь у гайдамацькому русі та Коліївщині. Красномовно говорять і архівні документи про те, що запорозька сірома, золота була активною, бойовою силою у визвольному гайдамацькому русі і в Коліївському повстанні 1768 р. Запорозькі степи й луки давали притулок повстанцям. Запорозькі козаки постачали добре озброєні, військово досвідчені кадри і керівників для гайдамацьких загонів. Видатний проводир Коліївщини — Максим Залізняк — вийшов з середовища запорозької сіроми.

Питання про участь козаків у гайдамацькому русі майже не вивчене в історичній науці. А в той же час вирішення цієї проблеми допомогло б остаточно позбутися однієї застарілої тези, яку можна іноді почути ще й тепер. Йдеться про твердження, нібито всі селянські антифеодальні виступи були приречені на поразку. Цей фаталізм обґрунтовувався тим, що селянські маси були неорганізовані, не мали зброї, військових досвіду, щоб протистояти військовій машині панівних сил. Запорозьке козацтво, яке разом з селянством було рушійною силою повстань, вносило якраз і військову організованість, і досвід. А щодо військового мистецтва, то Запорозьке Військо могло позмагатися з найкращими арміями. Визвольна боротьба козаків і селян України велась на тодішньому військовому рівні. Козацько-селянські повстання були війнами, в яких антифеодальна боротьба поєднувалася з боротьбою проти національного гніту. Антифеодальні повстання в Росії під проводом Болотникова, Разіна, Пугачова, в яких поруч з російськими селянами і козаками самовіддано билися українські селяни й запорозькі козаки, справедливо називаються селянськими війнами. Тому й гайдамацький рух, і повстання під проводом Залізняка і Гонти, що були спрямовані проти феодального і національно-релігійного гноблення, за возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною, були, по суті, визвольною війною.

Отже, в гайдамацьких піснях багато розповідається про боротьбу за «козацьку волю», що визначило великою мірою їхній оптимізм.

Природним був оптимізм у піснях про перемоги гайдамаків. З яким піднесенням, бойовим настроєм, радістю та енту-

зізмом говориться в пісні про виступ гайдамаків: «Ой гук, мати, гук». З неї дізнаємось також про соціальний склад повстанського війська. Основна маса гайдамаків — це найбільш знедолені верстви українського народу.

Ой гук, мати, гук,
Де бурлаки йдуть,
І веселая та доріженька,
Куди вони йдуть.

А далі неприхована радість з приводу перемоги над нами:

Та куди ж вони йдуть,—
Там бори гудуть,
Поперед себе та вражих панів.
Облавою пруть.

Подібний мотив звучить і в іншій пісні:

Вийшло військо козацьке та з міста Свинкова,
А летіли пани-ляхи з коней, як солома.

Але ж оптимізм відчувається і в піснях про розгром Коліївщини та жорстоку розправу з її учасниками. І там бринить нота віри в перемогу, якщо не цього, то майбутнього повстання. Пісні розповідають, як нещадно мстилися пани. Кілька днів вони знущалися з керівника повстання Гонти.

Пани тее зрозуміли, згоду учинили,
Підкинувшись під Умань, Гонту ізловили.
Вони його насамперед барзо привітали,
Через сім днів з його кожу по пояс здирали,
І голову облупили, сілаю насолити,
Потім йому як чесному назад положили.

В пісні висловлюється розуміння, що такою нелюдською розправою пани намагаються ще й залякати народ. Тому панові рейментару приписуються такі слова: «Дивіться, люди, хто ся тільки збунтував, то всім тее буде».

На противагу цьому у пісні «Літай, літай, сивий орле, по глибокій долині», висловлюється думка, що ніяка кривава розправа не може залякати українські народні маси, які сповнені гніву, падають вогнем протесту і твердо вірять в наступну перемогу. Розповідаючи про розправу з повстанцями в П'ятигорах («Повішено в П'ятигорах козацькі») —

много»), в традиційній для народних пісень формі звертання до Бога висловлена надія на нове повстання, на новий виступ «за козацьку волю».

Визволь же нас, милий Боже, та з тої неволі.
Та дай ще раз засіяти козацької волі.

Пісня закінчується закликком до тих, хто залишився живим, відплатити за страчених повстанців.

Ей, которі козаченьки будуть в світі жити,
Не забудьте козацької смерті відомстити!

Гайдамацький пісенний цикл поруч з ідейною насиченістю відзначається багатством тематичного змісту. Здається, що творці цього циклу прагнули всебічно відтворити історію народної боротьби — гайдамаччину й Коліївщину.

В піснях порушується тема про масовий перехід надвірних козаків з магнатських військ на бік повстання.

Борейкова дивізія
в той час ся змішала
та в лядькому всьому війську
шкики поламала.

В них же можемо знайти свідчення тісного зв'язку гайдамацького руху на Правобережній Україні з виступами опришків у Галичині та Закарпатті. В ряді пісень гайдамаки й опришки ототожнюються.

Тема опору насильницькому нав'язуванню унії українському населенню Правобережної України польською шляхтою підіймається в пісні «Збунтовалась Україна, попи і дяки».

О Боже мій несконченний, що ся тепер стало:
Як то віра, так то віра, а милості мало!
О Боже мій несконченний, дивитися горе,
Ще тепера, на сім світі, віра віру бере.

Ряд гайдамацьких пісень розроблено досить детально з сюжетного боку, в них історична достовірність поєднана з художнім домислом.

В цьому аспекті дуже цікава пісня «У селі Грузькому жила вдова Бондариха». В ній розповідається про життя, починаючи з дитячих років, одного з ватажків гайдамаць-

ких загонів, Івана Бондаренка, конфлікт якого з старшиною-осавулом Якименком є провідною сюжетною лінією. В пісні добре показано, як тяжкий гніт, нестерпні умови життя, знущання, репресії, нелюдська жорстокість панів викликали протест, гнів, непримиренність.

Гонта забирає Бондаренка до себе і виховує його до 22 років. Цей епізод несе певне ідейне і змістове навантаження. Життя у майбутнього видатного ватажка народної повстання не могло пройти безслідно для Бондаренка, чий погляд, безумовно, повинні були сформуватися під впливом Гонти.

Бондаренко просить Гонту відпустити його до рідних місць. Гонта висловлює побоювання, що дуже ще молодий і недосвідчений його вихованець:

Жалко ж мені тебе пускати,
Бо ти молодий ще, Бондаренко,
Тебе ізпокусять прокляті пани.

Однак Гонта визнає справедливим і законним бажання помсти і вважає, що не має права перешкоджати юнакові в цьому:

Але вволю твою волю.

Далі досить точно малюється шлях гайдамацького загону Бондаренка, який разом із Швачкою облягав Білу Церкву й діяв у Фастові:

Іде Бондаренко гуляти,
Проклятим папам одімцати;
Пішов же Бондаренко
В Фастів, Кушійовку,
Держить путь на Бишів
Та на Пашкійовку.
Де пройшов Бондаренко —
Один слід з панів остався!

В пісні показана розправа гайдамацького ватажка з своїм колишнім гнобителем — осавулом Якименком.

Крім політичних та соціальних ідей, великі моральні проблеми підіймаються в гайдамацьких піснях. Серед них особливої актуальності набула тема зрадництва народних інтересів. В часи напруженої, драматичної боротьби, коли народ мобілізував усі свої сили, зрадництво завдавало особливої

шкоди. Тому пісня суворо й беззастережно таврує його. Безіменні автори хочуть довести, що це є громадянський злочин і моральне падіння, носії яких повинні зазнати справедливого й обов'язкового покарання. Так був покараний Сава Чалий, що перекинувся в панський табір. Цей покруч перевершив навіть польських панів у запеклості й жорстокості, в фанатизмом ренегата переслідуючи і розправляючись зі своїми колишніми спільниками та товаришами.

Не скотів же та той Сава
Козакам служити,
Відклонився до дяшенків
В Польщу паном жити;
Та скотів же та той Сава
Слави залучити,
Став козаків-запорожців
По степах левити.

Щоб переконливо показати моральний розклад Сави Чалого, пісня висвітлює мотиви, які штовхнули його на зраду своїх товаришів.

Громадянське значення гайдамацьких пісень проявлялося і в іншій формі. Вони служили матеріалом для митців при створенні літературно-професійних творів і немов переживали друге життя. Слід відзначити благотворний вплив народної пісні, наприклад, на Т. Шевченка. Геніальний український поет, прилучившись до чистого джерела народної поезії, сприйняв світогляд народних мас через гайдамацькі пісні. Він створив поему «Гайдамаки», де вперше в історіографії була дана вірна наукова історична оцінка гайдамацького руху з революційно-демократичних позицій.

На тему пісні про Саву Чалого створив драму класик української драматургії Карпенко-Карий. Письменник запозичив у народних пісень не тільки сюжет, а й образи, окремі ситуації, ідеї та оцінку подій, принципи художньої обробки, загальну історичну концепцію.

* *
*

На татарських полях
Та на козацьких шляхах
То ж не вовки-сіроманці.

Квилять та проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клебчуть,—
Попід небесами літають,—
То ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандуру грає-виграває,
Голосно, жалібно співає.
Гей, і кінь же біля його
Постріляний та порубаний,
І ратища поламані,
І в ладівниці — ні днесенького набою,
І піхви — без шаблі булатної,
Тільки осталася козакові бандура порожня,
Та в глибокій кишені тютюну півпапушки,
Та люлька-бурулька.
Гей, сидить же кобзар на могилі,
І люлечку потягає,
І на бандурі грає-виграває,
І голосно, жалібно співає:
«Гей, панове-молодці,
Козаки-запорожці!
Ой де ж то ви пробуваєте,
Чи до Січі-матері приїжджаєте,
Чи ляхів-ворогів киями покладаєте,
Чи татар-бусурман
Малахаями, як череду, в плін завертаєте?
Гей, коли б же мені Бог поміг
Старі ноги розправляти
Та й за вами поспішати,
Хоч би я наостанку віку вам заіграв
Та голосно, жалібно заспівав.
Гей, уже ж, видно, мені без бандури пропадати,
Уже не здужаю по степах я чвалати;
Будуть мене вовки-сіроманці зустрічати
І дідом за обідом коня мого заїдати...»
Сидить козак на могилі,
На кобзі грає-виграває,
Жалібно співає:
«Гей, кобзо моя,
Дружино моя,
Бандуро моя мальована!
Де ж мені тебе діти:
А чи в чистому степу спалити,

А попільць на вітер пустити,
А чи на могилі положити?
А будуть буйні вітри по степу пролітати,
Твої струни зачіпати
І жалібно вигравати,
І будуть козаци подорожні проїжджати,
І твій голос зачувати,
І до могили будуть привертати...»

ПЕРЕДУМОВИ І НАСЛІДКИ
СКАСУВАННЯ
ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Влітку 1775 р., 215 років тому, за наказом Катерини II Запорозька Січ була зайнята і зруйнована царськими військами. Згодом вийшов маніфест імператриці про ліквідацію цього останнього оплоту автономії на Україні, оплоту волі, демократизму і національної незалежності, притулку для втікачів з усієї Російської імперії від кріпацтва, місця розвинутої економіки і прогресивних фермерських форм господарства, цього вогнища свободолобства, героїзму, блискучого військового мистецтва.

Найтрагічнішій події історії України кінця XVIII ст. передував довгий шлях наступу царизму на автономію України, який розпочався вже в 60-х рр. XVII ст., хоч українська держава — Гетьманщина, що складалася в ході війни українського народу 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, увійшла до складу Російської держави на договірних умовах, які визначали автономне політичне, правове, фінансове і військове становище України. Згідно цього державного договору зберігалися військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом, свої збройні сили — козацтво.

Особливо посилювався наступ на автономію України у період царювання Петра I, який нищив усталені форми її управління, обмежував старшинське самоврядування, встановив контроль через своїх резидентів за економічною, фінансовою, зовнішньополітичною діяльністю гетьманського уряду, передав козацьке військо у безпосередню компетенцію царського командування. 1722 р. Петро I запровадив як центральний орган державного управління Україною так звану Малоросійську колегію, що складалася з шести російських офіцерів — командирів розташованих на Україні царських полків. Пізніше самодержець імператор взагалі

заборонив гетьманські вибори. З Петром I почався наступ і на українську мову. Він видав указ про вилучення з церков українських книг і заборонив книгодрукування на Україні.

Відновлена після смерті Петра I гетьманська влада в особі Данила Апостола була вже дуже обмеженою і перебувала під контролем царських радників. Після смерті Данила Апостола цариця Анна Іоаннівна знову заборонила гетьманські вибори, а зграя авантюристів-протисвітлів — німців за походженням, які осіли при її дворі, грабувала і розоряла Україну.

Тимчасове відновлення гетьманства у 1750 р. імператрицею Єлизаветою Петрівною, яка ставилась прихильно до України, було остаточно знищено, скасовано Катериною II в результаті її брутальної колоніально-гнобительської та імперсько-русифікаторської політики.

За часів царювання Катерини II феодально-кріпосницькі відносини в Російській імперії досягли найвищого ступеня розвитку. Насамперед це виявилось у дальшому зростанні дворянського землеволодіння, посиленні процесу закріпачення селян. Сама імператриця «подарувала» великим феодалам близько 400 тис. селян, роздала сановникам великі земельні володіння. Спеціальним указом 1765 р. селяни позбавлялися будь-яких прав, натомість їх власникам дозволялось засилати кріпаків на каторжні роботи до Сибіру без суду і слідства. Під загрозою жорстоких покарань селянам заборонялося скаржитися на поміщиків.

Нові, прогресивні для того часу буржуазні відносини, які розвивалися на Запорозькій Січі, пробивали собі шлях в Російській імперії з величезними труднощами і перешкодами. Їм активно протидіяли соціально-економічні та політичні сили, що виступали на захист феодально-кріпосницької системи. На Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. ці сили репрезентувалися російськими та українськими феодалами, зокрема більшістю козацької старшини, котра вже не виступала, як раніше, за збереження автономії України, а вимагала надання собі прав та привілеїв російського дворянства.

Ось чому в 60-х рр. XVIII ст., особливо після остаточного скасування царизму у 1764 р. Гетьманщини, у вищих урядових колах царської Росії утвердилася соціально-політична концепція про те, що Запорожжя стоїть на перешкоді зростанню і зміцненню дворянської імперії. Саме державне буття Січі з її вольностями, демократизмом та антикріпосницькою суттю суперечило основним напрямкам колоніаль-

ної феодально-кріпосницької внутрішньої і зовнішньої політики абсолютистського уряду Катерини II.

Запорожжя й у XVIII ст. було осередком соціального протесту пригнобленого люду, залишалося в очах мільйонів селян Російської імперії привабливим місцем волі. Самий факт його існування по-революційному впливав на характер соціально-економічних відносин на Україні, а також в усій Російській імперії, підривав підвалини поміщицько-кріпосницького господарства. Дедалі частіші втечі на Січ не тільки українських, але й російських селян позбавляли поміщицькі маєтки необхідних робочих рук.

У XVIII ст. зберігали свою силу автономія і українська державність Запорозької Січі, що значною мірою базувалися на давніх традиціях і мали коріння в історичному минулому українського народу. Запорозька Січ — козацька республіка — вже у другій половині XVI ст. посідала видатне місце в історії українського народу і відіграла провідну роль у його визвольній боротьбі. Після Переяславської ради і створення української держави — Гетьманщини — Запорозька Січ зберігала в її межах автономію, підлягала безпосередньо царському уряду, хоч і була частиною України, а також залишалась носієм державності. Запорозька Січ протягом кількох десятиріч впливала на суспільно-політичне життя всієї України.

Політична автономія, самобутній республіканський лад Січі, з його демократичними порядками — частим проведенням рад, на яких вирішувалися найголовніші козацькі справи, виборністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом, — усе це було історичною антитезою російському самодержавству, абсолютній монархії. Проводячи політику ліквідації автономії України, імперський уряд, зрозуміло, не міг обминути і Запорожжя. Йому він також виніс смертний вирок. Однак зовнішньополітичні та військові інтереси протягом деякого часу не дозволяли царизму здійснити цей вирок. Царизм скасував Січ через 15 років після ліквідації Гетьманщини.

Однак актові остаточного знищення Січі передували ряд заходів, спрямованих на обмеження і поступове скасування її автономії. Насамперед це проявилось в активному наступі на територію Запорозької Січі — «Вольності Війська Запорозького», які займали великий простір на південь від річок Тясмина і Орелі в межах сучасних Запорозької, Дніпропетровської, Донецької, Кіровоградської, Луганської, Херсонської та Миколаївської областей. Назва

«Вольності Війська Запорозького» певною мірою відбивала історичну ситуацію. Санкціонуючи подібне визначення для володінь Запорозької Січі після входження останньої разом з усією Україною до складу Російської держави, царський уряд тим самим визнавав своєрідність, самостійність її адміністративно-політичного та соціально-економічного ладу, а також автономію. Але, обравши курс на поступове скасування Січі, імперський уряд активізував спорудження фортець і впровадження поселень на її території, що відмежовували Запорожжя від Лівобережної та Правобережної України. Ці поселення залюднювалися здебільшого іноземцями. Ще 1687 р. за рахунок запорозьких рибництв, пасік та мисливських місць на річці Самарі збудовано Богородицьку фортецю. 1736 р. її було відновлено під назвою Самарського ретраншементу. На лівому березі Дніпра 1699 р. у Кам'яному Затоні зведено фортецю, на яку покладалася функція контролю над Січчю. 1735 р. за два кілометри від Січі для утримання козаків «в надлежащем порядке» було збудовано Новосіченський ретраншемент, командант якого підлягав київському генерал-губернатору. Він очолював гарнізон з шести рот піхотинців, артилерійської команди при 6 гарматах. Частина запорозьких земель увійшла до складу створеної у 1754 р. Єлизаветградської провінції, а на збудовану ще раніше фортецю св. Єлизавети покладалося завдання по річках Самоткань та Верблюжій перехоплювати селян-втікачів та гайдамаків.

1767 р. Січ у своєму Наказі до Комісії по складанню нового Уложенія виклала своєрідну історію наступу на запорозькі володіння. В ньому говорилося про «розорення, образи, смертоубивства», що їх чинили загоны царських військ, а також про поселення Новослобідського полку при фортеці св. Єлизавети та слободи Нової Сербії, під які «вширину і вдовж немало землі, з лісами і рибними ловлями зайнято». Козаків Бугогардівської і Кодацької паланок, що господарювали на цих землях, вигнали з зимівників. Великих збитків зазнали запорожці при розмежуванні російсько-турецьких кордонів, коли 1746 р. від їх володінь відрізали понад 300 верст степу і Приазовського узбережжя. Тоді ж частину запорозьких земель віддали Донському війську.

Із створенням у 1754 р. між Запорожжям і укріпленою Українською лінією нової системи військових поселень, так званої Словоносербії, Військо Запорозьке, за образним висловом військового писаря Романовського, було «все в

мішок убрато». Утверджуючи свої позиції в українських південних степах, царський уряд заснував 1767 р. Новоросійську губернію на базі Нової Сербії, Слов'яносербії, поселень Слобідського та півтора десятка сотень Миргородського, Полтавського та інших лівобережних полків і запорозьких земель по річці Інгул.

Російський уряд наклав свою руку і на Прогної з соляними озерами, якими користувалися запорожці, а також на перевози, що лежали на водних шляхах до Чорного моря і належали Січі. Спершу царські власті віддали їх під нагляд своїх урядовців, а згодом почали відбирати у коша всі прибутки, що надходили з перевозів.

1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги, що починалася біля острова Хортиця, йшла вздовж кордону Запорожжя і Кримського ханства до гирла річки Берди біля Азовського моря. Військові інженери-фортифікатори й коменданти гарнізонів по-хижацькому знищували ліси, байраки, розбирали в зимівниках будівлі. На фортштадтах нових фортець поселяли однодворців, пікінерів, зайдів. Під час будівництва царські офіцери засновували на запорозьких землях, крім військових поселень, свої власні слободи з селянами, виступаючи як поміщичі-кріпосники.

Імперський урядовий наступ на «Вольності Війська Запорозького» супроводжувався загарбанням козацьких земель українськими і російськими поміщиками, представниками лівобережної та слобідської старшини, монастирями.

Боротьба запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, українських та російських феодалів, за збереження своїх прав і володінь досягла апогею в останнє десятиріччя існування Січі. Один з дослідників, А. Шиманов у 1888 р. назвав її «передсмертною поземельною боротьбою Запорожжя», яка спрямовувалась проти кріпосництва, оскільки запорозьке козацтво мало, за твердженням цього дослідника, «більш справедливий суспільний і громадський лад, ніж самодержавна монархія».

Опір козаків наступу царизму на їх права і землі проявлявся у різних формах. Часто за негласними розпорядженнями коша, а іноді й після відкритих рішень запорозької січової ради, заселялися зимівниками спірні кордони, військові команди, окремі запорожці вступали в сутички з гарнізонами фортець, розкидали будівлі, розганяли пости, спалювали оселі. Очевидець тих подій О. Рігельман у своїй

«Літописній оповіді про Малу Росію» описав, як запорожці протидіяли намаганням Молдавського гусарського полку оселитися згідно з указом сенату між річками Бугом, Дніпром і Самарою. Збройний характер мали також сутички між запорозькими козаками і слобідськими та лівобережними поміщиками, які намагалися заснувати маєтки на землях Січі.

Запорозькі козаки не тільки вдавалися до зброї, але й намагалися здебільшого урегулювати спірні питання мирним шляхом, політичними засобами. Багато разів звертався кошовий уряд із скаргами і протестами до царських властей. Писали козаки і малоросійському генерал-губернаторові, військовому командуванню під час війни. Безпосередньо зверталися до імператриці Єлизавети Петрівни, до Катерини II. Депутати з Запорожжя, що їхали за традиційним регулярним щорічним «жалуванням» Війську Запорозькому до столиці імперії (грошове та хлібне утримання, порох та олово для виробництва куль, гармати), під час аудієнції у царіці та вищих сановників завжди скаржилися на захоплення своїх володінь.

За царювання Єлизавети Петрівни задовольнялися деякі прохання запорозького козацтва щодо прав на безмитну торгівлю, володіння перевозами, зайняття промислами та ін. Однак земельні претензії Запорозької Січі ніколи не задовольнялися царським урядом.

Грамота Єлизавети Петрівни від 23 серпня 1744 р. повідомляла кошового отамана Якіма Гнатовича про видачу «жалування», про звільнення від мостового і перевозного мита запорозьких товарів, що вивозились до Гетьманщини, і про те, що Старосамарський перевіз лишився у володінні Січі. Жалувалися запорожцям клейноди, запорозьким депутатам, як завжди, видавалися «харчові гроші».

У 1755—1756 рр. у Петербурзі перебувала запорозька депутація у складі військового осавула Петра Калнишевського, Данила Гладкого та Івана Чугуєвця, яких обрали на загальновійськовій раді на Січі після одержання дозволу від гетьманської Генеральної військової канцелярії на посилку депутатів. Запорозький уряд — кіш — забезпечив їх докладною інструкцією і доручив передати царському урядові петицію з повідомленням про захоплення Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорозьких земель. У петиції також викладалося прохання скасувати встановлене у 1755 р. мито на сіль, яку вивозила Запорозька Січ. Взагалі просили дозволити без мита везти

із Запорожжя коней, худобу, звіра, хутра, а на Запорожжя ввозити харчі. Царським сановникам, вельможам, сенаторам Січ, сподіваючись на їх підтримку, направляла дарунки — горілку, вино, рибу і досить коштовні речі, коли судити з реєстрів, які зберігаються в архіві; посилалися навіть такі екзотичні тварини, як верблюди. Депутати по приїзді встановили тісні контакти з гетьманом України Кирилом Розумовським, який в той час був у Петербурзі, і канцлером Безбородьком, українцем за походженням. Кіш в особливому посланні дякував їх за підтримку.

Наслідком діяльності Калнишевського з іншими депутатами була грамота імператриці Єлизавети 10 червня 1756 р. з указом задовольнити Запорозьку Січ щодо мита, однак відмовити у претензіях на землі. Тут царизм був послідовний.

Правда, у цій імператорській грамоті було наказано створити змішану комісію для опису запорозьких земель і розмежування їх з Ново-Сербією і Новослобідським полком. Така комісія була створена у 1756 р. з депутатів від Запорожжя, Гетьманщини, фортеці Святої Єлизавети. Комісія діяла протягом 1756—1762 рр. Її склад кілька разів оновлювався. Однак і під час діяльності комісії наступ на запорозькі землі продовжувався. Особливо нахабно поводив себе комендант фортеці Муравйов, який навіть заарештував одного із запорозьких депутатів.

Комісія збиралася на з'їзди у 1757, 1759, 1760 рр. Була спеціальна грамота Єлизавети від 10 січня 1760 р. з наказом продовжити опис запорозьких кордонів. Останній з'їзд відбувся у 1762 р. Запорозька Січ виділила депутатів — осавула Петра Калнишевського, суддю Павла Кириловича (Козелецького) та писаря Артема Кумпана. З'їзд провели після указу сенату від 7 січня 1762 р., за яким створювався статус-кво на кордоні.

Крім того, 1759 р. на Січі збиралася рада, яка постановила відрядити депутацію до імператорського двору клопотатися про грамоту на землі Війська Запорозького. На раді обрали і депутатів з найвищих кошових урядовців. Перед депутатами також ставилося завдання клопотатися про скасування мита з хліба та краму, що везуть з Гетьманщини на Січ, а також про відправку «жалування» і гармат на Запорожжя. Як завжди, запорозькі депутати везли листи і дарунки від коша Запорозької Січі до царських придворних вельмож.

І, як завжди, у Петербурзі задовольнили тільки частину

претензій. Указ сенату 10 травня 1759 р. і царська грамота 25 січня 1760 р. дозволяли без мита переправку на Запорожжя з Гетьманщини хліба та харчових продуктів на власне споживання. Однак і на цей раз запорозькі депутати не змогли добитися імператорської грамоти на захист запорозьких земель від захоплення їх Новослобідським полком та іншими царськими військовими одиницями і установами.

Наступ царизму на земельні володіння Запорозької Січі, як і взагалі на її автономію, набув особливої сили, активності і агресивності після вступу Катерини II на престол у 1762 р. Крайньої гостроти земельна боротьба досягнула в останнє десятиріччя існування Запорозької Січі.

У 1763 р. запорозька депутація на чолі з кошовим отаманом Григорієм Лантухом приїхала до Петербурга по клейноди. Учасник цієї депутації писар Війська Запорозького Іван Глоба марно і безуспішно клопотався у сенаті про захист запорозьких земель.

1765 р. до імператорського двору прибула нова запорозька депутація у складі кошового отамана Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, військового старшини Василя Пишмича з чолобитною Війська Запорозького за землі і з проханням вилучити Запорозьку Січ з управління Малоросійської колегії, що ущемляло автономію Запорожжя. Друга Малоросійська колегія була створена царизмом як центральний орган управління Лівобережної України після ліквідації тут гетьманського уряду. Січ просила повернути її в Колегію іноземних справ. Авторі запорозької чолобитної посилалися на грамоту польського короля Стефана Баторія 1576 р. і універсал Богдана Хмельницького 1655 р. Щодо земельних претензій, то тут запорозька депутація конкретно ставила питання про знесення з території Запорожжя поселень Ново-Сербії та фортеці Святої Єлизавети, а також виведення царських військ. Це вони висловили і на аудієнції у Катерини II. Депутати були з візитом і у О. Румянцева, який був призначений генерал-губернатором України після скасування влади гетьмана. За указом Катерини II створили урядову комісію з числа державних керівних осіб (сенатори П. Панін, З. Чернишов, князь О. Вяземський, О. Румянцев, Глебов, Герандт), яка вивчила «ландкарти» і наче визначила, що новосербські поселення справді розташовані на запорозьких землях, і розглянула проект переселення Нової Сербії. Катерина II теж ознайомилася з «ландкартами». Від неї на Січ надійшла грамота, в якій цариця не дуже ви-

разно обіцяла запорожцям вирішити справу відповідно до їх прохання. Однак Калнишевський у своїх листах у Січ висловлював дуже великі сумніви щодо успіху клопотань запорозьких депутатів.

Через два роки у Наказі Запорозької Січі до Комісії по складанню Нового Уложенія 1767 р. зазначалося, що обіцянки Катерини не були здійснені, а запорозьких земель не були знесені чужі поселення та слободи і не були виведені царські війська. Взагалі, земельні претензії були однією з головних тем Наказу Січі до Комісії по складанню Нового Уложенія 1767 р. Вимога про повернення захоплених володінь аргументувалася тим, що вони — «іздревле» запорозькі і з ними Запорозька Січ увійшла до складу Російської держави, посідалися при цьому на історичний документ — «Пункти Богдана Хмельницького», державні договірні умови, про які згадувалося вище. Прохання про вивід царських військ обгрунтовувалося так: ці війська розташовані не на кордоні, а в середині Запорозької землі, що ж стосується захисту південного пограниччя від нападів з боку кримського хана й Туреччини, то запорожці «по присяжній своей должности» як охороняли, так і надалі їх охоронятимуть.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Запорозьке Військо кожну кампанію відзначалося героїчними подвигами і військовою майстерністю, а його землі в цей час продовжували захоплювати, знищувалися зимівники, майно. Запорозькі козаки намагалися протистояти цьому. Збройні сутички, вигнання зайдів, витиснення з запорозьких земель іноземних і військових поселень, спалення цих поселень тривали. Петро Калнишевський продовжував керувати активною земельною боротьбою, поєднуючи це з командуванням Запорозьким Військом на театрі військових дій. Він не тільки відстоював кордони Запорозької Січі, а й організував і стимулював швидке заселення її просторів, сприяючи переселенню селян з Лівобережної і Правобережної України та Слобожанщини; незважаючи на вимоги поміщиків, не видавав із Січі втікачів. Також звільняючи під час боїв бранців, полонених, що конали в тяжкій турецько-татарській неволі, запорозькі козаки привозили їх з собою і допомагали їм поселитися і влаштуватися на запорозьких землях. Отже, 1770 р. на території «Вольностей Війська Запорозького» вже нараховувалося 45 сіл, близько 4 тисяч хуторів-зимівників.

Продовжувала Запорозька Січ і відправляти депутації до

імператорського двору з петиціями: 1771 р. — депутація Війська Запорозького на чолі з полковником Ковпаком; 1773 р. — полковий старшина Антон Головатий привіз петицію («прошеніє») Катерині II і листи до вельмож у справі захоплення земель Єлизаветградською провінцією. Військо Запорозьке вимагало повернути землі за універсалом Хмельницького 1655 р.

У той же рік на Січі з'явився відряджений Київським генерал-губернатором Воейковим гусарський капітан з вимогою подати за указом сенату документи на право володіння Січчю спірними землями.

У травні 1774 р. Запорозька Січ отримала іменну грамоту Катерини II з наказом обрати від війська Запорозького трьох депутатів, яких з документами про права на землі відрядити до двору. Рада на Січі обрала на депутатів військових старшин Сидора Білого і Логина Мошенського та полкового старшину Антона Головатого. Депутація відбулася з Січі у вересні 1774 р. У своїй петиції до Катерини II Військо Запорозьке просило пожалувати його грамотою на землі в тих межах, в яких запорожці володіли ними після царської грамоти 1686 р., зо всіма містечками, селами та перевозами. До петиції було додано «чолобитну», яка перераховувала всі утиски, зневаги, захоплення добр Єлизаветградською провінцією, привласнення Військом Донським землі за Калміусом, знищення добр командуючими царськими кріпостями й ретраншементами. До пакету документів (в копіях), які підтверджували права Запорозької Січі на землі, входили: універсал Богдана Хмельницького 1655 р.; грамота царя Олексія Михайловича гетьманові Богдану Хмельницькому і Війську Запорозькому 27 березня 1654 р.; універсал польського короля Михайла Вишневецького 1670 р. з затвердженням Острозької угоди Війська Запорозького (за часів гетьмана Ханенка) з Польщею; грамоти царів Іоанна, Петра і Софії 1688 р.; універсал коша Запорозької Січі Полтавському монастирю на лови по р. Орель 1679 р.; випис із Білодєрківського трактату між Москвою та Польщею 1686 р.; конституція сейму у Варшаві 1717 р., де згадується універсал короля Стефана Баторія кошацтву 1576 р.

Ці документи прийняв від запорозьких депутатів генерал-прокурор сенату. Як завжди, вони передали листи і царським вельможам. Депутати на початку 1775 р. повідомляли кіш про неприховано ворожі настрої до Запорозької Січі цих вельмож, особливо Потьомкіна, який різко вислов-

лював своє незадоволення наїздом запорозьких команд на іноземні і військові поселення на запорозьких землях. Сенатори Вяземський і Стрекалов вдалися до прямих погроз за спалені оселі Новоросійської губернії, яка вклинилася у запорозькі володіння.

«Радикально» вирішила цариця земельні суперечки Запорожжя. «З матерньою ніжністю і щедротою» подаючи надію запорожцям, присипляючи їхню пильність, водночас вона доручила своєму офіційному придворному «російському історіографу», німцю Герарду Міллеру, «науково» довести, що Січ взагалі не має ніяких прав на володіння своїми землями. Про це стало відомо запорожцям. Остання їх депутація повідомляла на початку 1775 р. у кіш, що Міллер за завданням Колегії іноземних справ робить виписки з архівних документів про Запорожжя: «Тепер мы сего дошли, что поручено в Иностранной коллегии историку немцу, полковнику Мийнеру, выписку чинить, с якої уже часть скопировано и посылается».

Дві статті Міллера — «Міркування про запорожців» і «Коротка виписка про малоросійський народ і запорожців» — були подані уряду як доповідні записки напередодні зруйнування Січі — 10 травня 1775 р. Оцінки Міллера, сповнені нестримної злоби кріпосника та монархіста, виражали офіційні імперські погляди на запорозьке козацтво. Деякі положення, висунуті ним, були згодом використані в маніфесті Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі: «Січ не має права на існування», «несамовите управління», «зłodійський умисел», «політична потвора».

Задовго до зруйнування Січі царський уряд, намагаючись поступово звужувати її автономію, не тільки відбирав землі, а й втручався в її самостійний внутрішній лад, управління, самоврядування, судочинство, церковні справи; спочатку дуже обережно, але послідовно почав обмежувати демократичні порядки запорозького козацтва. Готувалися проекти реформ, що передбачали насамперед ліквідацію виборності старшини, зокрема й урядової — кошової, і заборону рядовим козакам брати участь у радах, а також запровадження при кошовому отаманові спеціального пристава — царського штаб-офіцера. Такі проекти, зокрема, подавав до сенату київський генерал-губернатор Леонтьєв у 1740 та 1750 рр. Останній з них мав назву: «Мнение, коим наилучшим способом порядок в Войске Запорожском учредить надлежит», оскільки царські власті вважали «непорядком» саме демократичні прямі вибори на загальновійськовій раді Запо-

розької Січі. «Выбор старшины не от старых и умных людей и не от куренных атаманов зависит, но от упоминаемых сиромых», — доповідав секунд-майор Никифоров, відряджений Леонтьєвим на Січ 1748 р.

Ліквідації самоврядування в сфері виборності старшини домагалася і частина запорозької верхівки. Їй було не до смаку обрання кандидатів на раді, на якій голос рядового козацтва — «черні військової» — ще мав неабияку вагу. Проект скасування виборів і принцип призначення старшини урядом розробив військовий писар Павло Чернявський. Окремі представники запорозької верхівки, погоджуючи царським властям, воліли це робити таємно. Чернявський, зокрема, побоюючись розправи козаків, просив не зазначати його прізвища в офіційних документах. У 1753 і 1756 рр. царський уряд видав указ та грамоту про скасування виборів цих років на Січі.

Із вступом Катерини II на престол втручання царизму в демократичний лад Запорозької Січі, в її управління набрало безцеремонного, брутального характеру. 1762 р., 9 вересня, на коронацію Катерини II приїхала запорозька депутація у складі щойно обраного кошового отамана Петра Калнишевського і військового кошового писаря Івана Глоби. Калнишевський не сподобався новопоставленій імператриці, може, своєю яскравою і незалежною особистістю. Як би там не було, на Січ надійшов наказ усунути Калнишевського від кошового отаманства. У грудні 1762 р. рішення про проведення виборів лише на старшинських нарадах ухвалила сходка курінних отаманів. Відтоді на посади подекуди обирали не на загальновійськовій раді, а на старшинських сходках, і саме тих кандидатів, яких воліла самодержиця або її оточення.

Однак через опір козацьких мас і незгоди в середовищі самої старшини нововведення, яких вимагав царський уряд, тривалий час, по суті, до кінця існування Січі, не були реалізовані. Демократичні традиції ще продовжували діяти на Запорожжі, і запорозькі козаки збиралися на загальновійськові ради й обирали кошову та іншу старшину серед тих, кого вони вважали достойними.

Так, у січні 1765 р. кошовим отаманом було вдруге обрано Петра Калнишевського, небажаного царизму. Таке нехтування волею самодержиці розцінили у Петербурзі як «ухвалу непокору і свавілля», спеціальна комісія протягом лютого — березня провадила слідство. І все ж таки слідство не дало ніяких результатів. Уже не на таких далеких обрях

вимальовувалась неминучість війни з Туреччиною, а без Запорозького Війська російська армія протистояти турецько-татарським силам не могла, особливо на такому театрі військових дій, як південні степи. І ось тому Петро Калнишевський, який мав величезний авторитет на Запорожжі, десять років залишався кошовим отаманом і протягом семи років війни командував Запорозьким Військом.

Обмежування царизмом самоврядування запорожців у сфері адміністрації, суду і безпосереднього управління Запорозькою Січчю з боку царської державної структури проявилось у передачі Запорозької Січі в підпорядкування київського генерал-губернатора, а також переведенні Січі з відомства Колегії іноземних справ до сенату, а з 1764 р. коли була скасована українська держава — Гетьманщина, — до Малоросійської колегії. Це відповідало імперському русифікаторському напрямку політики Катерини II, яка, між іншим, писала генерал-губернатору Вяземському: «Приєднані країни непристойно називати чужоземними і поводитися з ними на такій підставі є більше, ніж помилка. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали дивитися як вовк до лісу».

Наступав царизм і на автономність і демократичність запорозької церкви, яка була незалежна від київської митрополії, а її підлеглість патріарху була номінальною; водночас всі церковні справи вирішувались на загальновійськовій раді.

Розглядаючи передумови ліквідації Січі, не можна випускати з уваги суперечності між старшиною запорозькою та лівобережною і слобідською. Останніх непокоїло зростання економічної сили запорозької верхівки. До того ж лівобережні і слобідські старшини, перетворюючись на великих феодалів, не могли миритися з тим, що Запорозька Січ, яка в передостанній чверті XVIII ст. залишилася своєрідним острівцем серед океану кріпосницьких відносин у Російській імперії, вбирала в себе втікачів від кріпосництва, а феодали втрачали робочі руки. Тому вони так наполегливо виступали проти Січі, яку енергійно захищали народні маси Лівобережної, Правобережної та Слобідської України, вбачаючи в ній гарантію того, що кріпацтво не пошириться на Запорожжя — єдиний притулок від поміщиків-феодалів, від національних переслідувань польської шляхти й утисків царських властей.

Запорозька старшина, домагаючись збереження автономних прав Січі, разом з усім козацтвом виступала за право

вільного приходу селян, козаків, міщан на Запорожжя, оскільки разом з багатими козаками широко користувалася у своїх зимівниках і на промислах працею втікачів. Фермерські господарства — зимівники на Запорожжі, що базувалися на вільній найманій праці, були історично прогресивнішими, ніж поміщицькі господарства з їх примусовою працею закріпачених селян. Цим пояснюється прагнення Січі до автономності не тільки в межах Російської імперії, а й самої України, що деякий час підтримувалося царським урядом, який використовував запорозько-гетьманські суперечності. Цим, зокрема, пояснюється те, що він спілкувався із Січчю, обходячи гетьманський уряд.

Наступ кріпосників на Січ наштовхувався на опір козацьких та селянських мас. Саме запорозька сірома, яка завжди брала найактивнішу участь в антифеодальних народних рухах на Україні і в Росії, понад півстоліття боролася у складі гайдамацьких загонів проти польської шляхти на Правобережній Україні та проти українських і російських феодалів. Треба відзначити, що не тільки рядове козацтво, а й запорозька старшина мала щодо гайдамаків на Запорожжі свою позицію, що не відповідала політиці царського уряду і польської шляхти.

Запорожці були провідною, найбільш досвідченою у військовому відношенні силою в повстанні 1768 р. — Коліївщині, а також активними учасниками селянської війни в Росії під проводом Пугачова. Цікаво, що пугачовські отамани Ємельянов і Стодола побували на Запорожжі. Після поразки в бою з царськими військами сам керівник повстання Пугачов також мав намір «пробратися морем до запорозьких козаків». Царський уряд понад усе боявся, щоб повстання не перекинулося на Україну.

З поглибленням соціального розшарування козацтва загострились внутрішні протиріччя на Запорожжі, особливо в останні десятиріччя існування Січі. Виступи сіроми весь час тримали на сторожі царський уряд, який своїми військами допомагав старшині придушувати повстання. Найбільше повстання на Січі, мабуть, як відгук на Коліївщину, відбулося в 1768 р. Воно спалахнуло 26 грудня. Повсталі оволоділи військовою артилерією, випустили ув'язнених гайдамаків, розгромили будинки старшини. Сірома на короткий час повністю оволоділа Січчю, чинила опір царським казальним військам. Однак сили були нерівні, і повстання було жорстоко придушене. 1769 р. сталося заворушення у Корсунському курені. 1770 р. козаки Щербинівського

куреня вчинили замах на життя кошового отамана Калнишевського. Постійними були виступи запорожців на зимових сторожових форпостах, де незабезпеченість провіантом і фуражем з боку царського командування, зловживання та насильства окремих старшин-командирів створювали нестерпні умови служби. З цієї причини виступали запорозькі піхотинці-моряки під час Дунайської експедиції. Значними були заворушення у команді запорозького полковника Ковпака 1773 р.

Все це, а також допомога запорожців повсталим пікінерам в кінці 60-х — на початку 70-х рр. XVIII ст. викликало занепокоєння царського уряду, однак він ще не наважувався ліквідувати Січ.

Царський уряд і військове командування виявляли велику заінтересованість у залученні запорожців до участі у воєнних діях проти Туреччини. На театрах війни 1768—1774 рр. запорозькі козаки були найбільш ударною, досвідченою, майстерною і мужньою силою іррегулярних військ російської армії, що у той час мала тільки тяжку кінноту. А запорожці, які добре знали тактику турецько-татарських військ, в умовах причорноморських степів найкраще могли протидіяти рухливій, легкій азійській кінноті, що складала основну силу військ противника. Запорозькі козаки особливо майстерно виконували авангардну, розвідувальну службу і не мали собі рівних у переслідуванні розбитого ворога. Росії в той час не було доступне Чорне море, тому важливу роль у ході війни відігравали козацькі флотилії. Залучаючи запорожців до участі у війні, царський уряд не тільки хотів використати високі бойові якості їх війська, але й мав намір таким чином відволікти запорозьке козацтво від діяльності по захисту автономії Січі і участі в антифеодалних рухах. Катерина II писала Румянцеву: «Мы заблагорассудили для удержания оных запорожских казаков от разных предерзости сим вам предписать всех их, собрав, употребить против неприятеля за вашим россудом».

Під час війни з Туреччиною запорожці настільки прославилися своєю мужністю й військовою майстерністю, що вищі російські офіцери і сановники вважали за честь записатися до їхніх куренів. Так, у реєстрі Ірклівського куреня зазначено прізвище М. І. Кутузова, в інших куренях — командуючих російськими військами П. Паніна, О. Прозоровського.

Протягом усієї війни кошовий отаман Петро Калнишевський, якому у 1774 р. виповнилося 84 роки, очолював

діюче Запорозьке Військо, виявляючи неабиякий організаційний і адміністративний хист, талант полководця і особисту хоробрість, а також вміння орієнтуватися в політичній обстановці і надзвичайну дипломатичну гнучкість.

За бойові заслуги в кампанії 1770 р. Військо Запорозьке було нагороджене грамотами, а кошовий отаман — золотою медаллю з діамантами. Ряд старшин також був нагороджений золотими медалями. Участь запорожців у Дунайській експедиції 1771—1773 рр., що мала не тільки воєнне, але й наукове значення, оскільки запорожці провели навігаційні роботи по дослідженню дунайського і чорноморського шляхів і склали їх перші лоції, відзначено грамотою Катерини II.

Командуючий першою запорозькою Дунайською флотилією козацький полковник Сидловський та інші старшини одержали срібні медалі, а близько тисячі членів екіпажу — грошові винагороди. Запорозькому Війську були видані клейноди-регалії: знамена, бунчуки, а також художньо виготовлені, прикрашені коштовним камінням булави, пірначі.

Принагідно слід зазначити, що у своєму середовищі запорозькі козаки доти ніколи не визнавали ніяких нагород, премій та інших, як тепер називають, «матеріальних заохочень». Військові трофеї, захоплені у переможних боях, як і «жалування грошове, хлібне» та боеприпаси, що одержувала Запорозька Січ від царського уряду за сторожову прикордонну службу, ділили порівну між запорожцями — учасниками боїв і членами сторожових команд. Попередньо відділялася частина трофеїв для старшини.

Вирішальну роль в оволодінні Кримом російською армією і козацькими військами у 1771 р. мав подвиг запорозьких козаків, які під час штурму перекопських укріплень форсували Сиваш, в обхід Перекопського валу, а за ними слідували російські кавалерійські частини.

Кючук-Кайнарджійська угода Росії з Туреччиною 1774 р., що завершила війну, стала поштовхом для царизму у практичній реалізації смертного вироку Запорозькій Січі. В результаті переможної війни, в чому далеко не остання роль належала Запорозькому Війську, остаточно був покладений край татарським нападам на українські землі, а нові придбання Російської імперії на Півдні, у причорноморських степах, зміцнили владу царизму на Україні. У вищих урядових колах вважали, що Запорожжя вже втратило своє

значення форпосту в боротьбі з турецько-татарською агресією, а запорозькі козаки не становлять цінності як військова сила.

Подальші події показали, що останнє було помилкою. Коли розпочалася нова російсько-турецька війна 1787—1791 рр., царський уряд був змушений відновити частину Запорозького Війська, щоправда, під іншою назвою — Чорноморське козацьке військо. Однак хибна думка, що Запорозьке Військо вже не потрібне, визначила дальші дії уряду.

Очевидно, негайно покінчити із Запорожжям Катерина II вирішила ще й після придушення селянської війни під проводом Пугачова, яка викликала у неї жах. Тоді царський уряд жорстоко розправився не тільки з повсталими. Хвиля каральних заходів і репресій обрушилася на селянство, козацтво Росії та України, трудящі верстви інших народів імперії. Тисячі людей було у муках страчено, заслано на каторгу. Кріпацтво набуло диких, бузувірських форм, мало чим відрізняючись від рабства.

Царизм придушував будь-які прояви свободолюбства, незалежності, автономії.

Доля Запорозької Січі остаточно була вирішена 23 квітня 1775 р. на так званій раді при височайшому дворі. На ній з проектом скасування Січі за допомогою збройних сил виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін. Був докладно розроблений план каральної експедиції. Всесильний володар Південної України, фаворит Катерини II відіграв зрадницьку, підступну роль. На Потьомкіна старшина і козаки поклали певні надії, сподіваючись, що він виступить захисником Січі в урядових колах. Але саме він став виконавцем «монаршої волі» і особливо жорстоко розправився із запорозькою вольницею. Про це влучно сказано в народній пісні:

Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб вигнати запорожців та аж до Дунаю.

Для операції проти Запорозької Січі були використані війська, що поверталися з російсько-турецької війни: 8 полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерних ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків із значним артилерійським парком, загальною кількістю понад сто тисяч чоловік. Командував цими численними силами генерал-поручик Петро Аврамович Текелі, виходець

з сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер; типовий ландскнехт, він був родич Хорвата, управителя Нової Сербії, який проявив таку зажерливість щодо запорозьких земель, що навіть царський уряд за зловживання, насильства і грабунки змушений був віддати його під суд.

Текелі поділив своє військо, сконцентроване біля фортеці Святої Єлизавети, на п'ять частин. Перший великий загін, яким він безпосередньо керував, складався з полків: Пермського і Вятського карабінерних і драгунських, Охтирського і Острозького гусарських (колишніх слобідських), Орловського, Козловського, Бутирського, Інгерманландського, Навагінського, Копорського піхотних і п'яти донських козацьких. Цей загін мав завдання атакувати запорозьку столицю — Січ. Для наступу на паланки одночасно з кількох напрямків призначалися три ескадрони Волозького і Угорського гусарських і 11 ескадронів Єлизаветградського пікінерного полків, а також один донський козацький полк. Під командуванням Г. М. Чорби це з'єднання рушило від річки Сугоклеї-Камишеваті до гирла Домоткані. Загін, очолений Г. М. Лопухіним, у складі Харківського гусарського (також колишнього Слобідського), Сибірського, Куринського і Низовського піхотних та трьох донських полків просувався від гирла Інгулу до Кизикерменських укріплень (сучасний Берислав). В районі Нового Кодака та його околиць повинні були діяти під командою графа де Бальмена Інгерманландський карабінерний, 2-й Московський піхотний і два донських полки. В напрямку від Катерининського шанцю (сучасний Ольвіополь) до гирла Інгулу наступав п'ятий загін, що складався з Астраханського карабінерного, двох козацьких, Молдавського і 12 ескадронів Чорного гусарського полків. В разі, коли б запорожці чинили сильний опір, угруповання Текелі мав підтримувати резервний корпус генерал-поручика О. Прозоровського, розташований в Слобідській Україні.

Царські війська швидко зайняли Запорожжя, певною мірою завдяки раптовості нападу, а також нечисленності стенової залоги. Більша частина козаків на той час розійшлася по домівках або подалася на промисли. Січ охоронялася тритисячним гарнізоном з 20-а невеликими гарматами. Залоги в паланках були ще слабшими.

Рапорт Текелі від 6 червня дає змогу реконструювати картину подій. У похід на запорозьке козацтво царські війська виступили 25 травня. 4 червня, ніде не зустрічаючи

опору (козаки, мабуть, і гадки не мали, що після шести років спільних з російськими військами бойових дій це йдуть їх завойовувати), Орловський піхотний полк під командуванням Язикова та загін кінноти, очолюваний Розеном, ніким не помічені, через зимівники, передмістя Гасанбаші і Новосіченський ретраншемент, де стояв царський гарнізон, підійшли до стін січової фортеці. Вартових було знято, артилерію захоплено. Язиков поставив на вулицях передмістя охорону з числа своїх піхотинців. Царські війська блокували також січову гавань на річці Підпільній і оволоділи суднами, що стояли там.

Після цього Текелі послав полковника Місюрева до кошового отамана з вимогою, щоб той прибув до нього. Місюрева довго не допускали до коша (так називали козаки основне, укріплене ядро своєї Січі). Пізніше, як свідчить Текелі, коли запорожці роздивилися, що вони оточені й не мають змоги ні втекти, ні оборонятися, почались переговори з царським полковником.

Старшина, курінні отамани і рядові козаки, коли було оголошено «соизволение» Катерини II про скасування Січі, склали зброю. Царський генерал у своєму рапорті не повідомив про старшинську раду з участю духовенства, бо не знав про неї. А саме ця рада після тривалого обговорення вирішила адати Січ без найменшого опору. Нема в офіційному рапорті нічого й про те, що переважна частина рядового козацтва, наявна в той час на місці, мала намір вступити в боротьбу з царськими військами. Пізніше зафіксоване свідчення очевидця подій — столітнього діда, запорожця Коржа, яке узгоджується з інформацією, що її містять історичні народні пісні з циклу про зруйнування Січі. З обох джерел можна дізнатися, як багато зусиль доклали кошова старшина і запорозький архимандрит Володимир Сокальський, щоб переконати козаків скоритися імператорській волі.

«Небажання проливати християнську кров», — пояснили вони свою позицію цілковитої покори. Дійсно, збройний опір царським військам міг закінчитися фатально для запорожців, бо сили були надто нерівні (три тисячі проти ста тисяч). Нависла загроза страшного кровопролиття і повного знищення всіх козаків, що були тоді на Січі.

Старшина виїхала до Текелі. Чотири роти піхоти зайняли кіш. Його залага була блокована. Наступного дня, 5 червня, за наказом Текелі, з січових сховищ забрали і вивезли в поле боеприпаси, клейноди, прапори, матеріальні цінності

й архів запорозької військової канцелярії. Гармати, військовий скарб, клейноди і частина архіву пізніше були відправлені до Петербурга. За розпорядженням військових властей всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували. А на Січі в той час було 500 козацьких майстрових і торгових будинків. Пушкарню засипали, більшість куренів розібрали, а частину використали під склади. Протягом тривалого часу тут, як і на всій території окупованого колишнього Запорожжя, перебували царські полки — піхотні, драгунський і Донський козацький полк. На чолі управи окупованої запорозької території був поставлений полковник Норов.

Через два роки тільки вали, рови, могили й руїни нагадували про славнозвісну Січ.

Дехто з запорозької старшини, що займав позицію цілковитої покори монаршій волі, сподівався зберегти особисті привілеї та багатства поза рамками запорозького ладу на службі в царського уряду. І для декого ці надії мали реальний ґрунт. Після зруйнування Січі царський уряд наділив ряд запорозьких старшин офіцерськими чинами, землями та ін.

Ще 29 червня 1775 р. виданий був указ сенату, де подавалися мотиви знищення Січі і висловлювався дозвіл видати утримання старшинам і козакам, які не брали участі «в учинках кошового». На основі цього Новоросійська губернська канцелярія направила ордер Норову з дорученням скласти списки старшини, а Потьомкін через Текелі з свого боку наказав Норову звільнити низку старих старшин з рангами офіцерів армії. Отже, колишній кошовий отаман Филип Федорів, осавули Сидір Білий, Логин Мощенський, Ломака, Легкоступ, полковники Андрій Білий, Іван Височин, Чепіга, Опанас Ковпак, полкові старшини Тимковський, Антон Головатий та інші повністю зберегли свої володіння і одержали офіцерські чини. Декому дали й додаткові землі, зокрема Сидору Білому.

З числа цих старшин та інших були призначені керівники «уездов», на які була поділена окупована територія: Новоселицького — Сидір Білий, Калміуського — Бершадський, Перевізького — Шульга, Личківського — Чернявський, Гардового — Побігайло, Самарського перевозу — Легкоступ. У 1776 р. «уезды» були передані у відання російським офіцерам.

Однак вища січова старшина була репресована. Коли кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар з'яви-

лися в таборі Текелі, їх зразу ж взяли під варту. Були віддані під суд з конфіскацією майна військовий старшина Андрій Порохня, полковники Мусій Чорний, Степан Гелех, Іван Кулик, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мойсей Головка та ще ряд старшин.

В січні 1776 р. відбувся суд у Більовській фортеці над старшинами — Степаном Лелекою, Агіпом Пароликом, Іваном Куликом, а також курінним отаманом Головком та полковником Іваном Гараджею. У березні цього ж року в Олексіївській фортеці проходив суд у справі старшин — Гелеха, Пишмича, Кулика та Гараджи. Притягнуто до суду було також пушкаря Смолу й писаря Жидківського, а також колишнього орельського полковника Саву Циподригу.

Найбільше постраждав кошовий отаман Петро Калнишевський, до якого з особливим віроломством поставився Потьомкін. Фаворит Катерини II неодноразово підкреслював свою велику повагу до запорозького політичного діяча і полководця, називаючи вісімдесятилітнього Калнишевського «вельмишановним люб'язним своїм батьком», «нерозлучним другом». І саме він згодом розпорядився заарештувати Калнишевського, а потім відправити його та ще двох кошових старшин без суду й слідства у довічне заслання і ув'язнення.

Потьомкін писав до Катерини II: «Всемиловейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Калнишевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемиловейшая государыня, исчислением одного трогать нежное и челолюбивое ваше сердце, а притом и не нахожу ни малой надобности приступать к каковым-либо исследованиям, имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие великость преступления их перед освященным вашим императорского величества престолом, которые по всем гражданским и политическим законам заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашняя блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподданнейше представить: не соизволите ли высочайшим указом помянутым преданным праведному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить малосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, а вместо того, по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорож-

скими местам, повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого — в Соловецкий, а прочих — в состоящие в Сибири монастыри, с произвождением из вступившего в секвестр бывшего запорожского имения: кошевому по рублю, а прочим по полуполтине на день. Остающееся же затем обратит, по всей справедливости, на удовлетворение разоренных ими верноподданных ваших рабов, кои, повинувшись божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков более нежели на 200 000 рублей, коим и не оставлю я соразмерное делать удовлетворение, всемиловейшая государыня.

Вашего императорского величества верно всеподданнейший раб князь Потемкин». На подлинном подписано собственноручно ее императорского величества рукой: «Быть по сему. 14 мая 1776 года. Царское Село».

8 червня 1776 р. сенат повідомив синод про доповідну записку Потьомкіна імператриці та про її «височайшу конфірмацію». Потьомкін через синод наказав монастирській владі, щоб «содержаны были узники сии безвыпускно из монастырей и удалены бы были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения».

Про сумну долю колишніх запорозьких керівників не можна довідатися навіть найближчі родичі. Лише значно пізніше, майже через століття дослідники встановили, що кошового Петра Калнишевського заслали у Соловецький, військовий писаря Івана Глобу — в Туруханський і військовий суддю Павла Головатого — у Тобольський монастирі. Царський сатрап, наказавши створити для всіх режим створі ізоляції, щодо Калнишевського особливо підкреслював, щоб колишнього кошового отамана тримали «під неослабною і посиленою вартою солдатів». Останній кошовий отаман запорозьких козаків провів чверть століття у нелюдських умовах, ув'язнення було жахливим, він був, по суті, живцем замуrowаний у кам'яному мішку. Помер П. Калнишевський 1803 р., у віці 113 років, у цьому ж монастирі, де він залишився і після «помилування» Олександром I у 1801 році.

Виповнилося 300 років з дня народження Петра Калнишевського, жертви національно-колоніальної політики царя, патріота України, стійкого, невтомного, мужнього оборонця Запорозької Січі. Довгі роки всупереч історичній правді образ Калнишевського всіляко спотворювався, фаль-

сифікувався, за років брежнєвщини — взагалі замовчувався. Нарешті прийшов час сказати правду українському народу про його славного предка. Віддамо належне цій видатній постаті нашої історії, котра є гордістю української нації, якою слід пишатися усьому людству як чудовому взірцю особливої, надзвичайної людської природи. Будемо пам'ятати, що Петро Калнишевський обороняв Запорозьку Січ — останнє вогнище волі, незалежності, демократизму.

Основна маса козаків після ліквідації Січі була позбавлена прав незакріпаченого землероба або ремісника. На базі зимівників та інших поселень створювалися державні слободи, жителі яких переводилися у стан військових поселенців, пікінерів та ін. Вони мешкали вже на казенних землях і мали поставляти певну кількість солдатів до царської кінноти. Потім їх зрівняли з державними селянами, обкладаючи тяжкими грошовими податками (поземельний «оклад», подушний податок тощо), примушуючи на свої кошти утримувати сільську адміністрацію, волосне правління, а також виконувати шляхову та інші повинності.

Чимало запорожців потрапили в лабеті кріпосників. Частина козаків не примирилася з новим ладом, що його заводив царський уряд на Запорожжі. Почалася еміграція запорожців на Очаківський степ і за Дунай, що викликала грізний ордер генерала Прозоровського, заступника Текелі, який доручив Норову «смотреть, чтоб запорожцы никуда не отъезжали». Запорожці-емігранти у степах, які тоді ще належали султанській Туреччині, заснували Задунайську Січ. За агентурними російськими даними, на листопад 1776 р. на землях від Бендер до Дунаю колишніх запорожців налічувалось до 10 тисяч чоловік. Але життя втікачів було там дуже тяжким. Через деякий час багато їх повернулося на батьківщину.

Тільки через два місяці після вступу військ Текелі на Запорожжя, 3 серпня 1775 р., Катерина II сповістила населення своєї імперії про скасування Січі. Підписаний нею маніфест проголошував, що «Сечь Запорожская вконец уже разрушена со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков». Автори царського маніфесту зображали козаків у найогиднішому вигляді, вдаючись до грубих наклепів. Але навіть самодержавний уряд відчував потребу якось виправдати свою розправу над ними. За словесною лузгою звичної для «височайших повелінь» пишної барокової лексики, туманних формулювань, неясних, бездоказових, неконкретних звинувачень у «злодейских умыслах»

в маніфесті Катерини II проглядає обличчя знівченої кріпосниці, носія абсолютистсько-імперської ідеології, котра не допускала можливості існування того, що не відповідало соціально-економічній і державно-політичній моделі абсолютистської феодально-кріпосницької держави. «Политическое уродство», «неистовое управление» — такими формулами визначалися автономія та самоврядування Січі.

Зазначено в маніфесті й «господарські особливості» на Запорожжі, які суперечили кріпосницьким відносинам, панівним у Російській імперії, і становили основу його незалежності від «престолу». Відбився в маніфесті також і страх царизму перед впливом запорозького способу буття на сусідні землі, що вело до «неминуемой убыли в людях», тобто в кріпаках.

Прагнучи довести «незаконність» земельних претензій запорожців, автори маніфесту фальсифікували історичні факти. Зокрема, вони твердили, що козаки в останні місяці перед скасуванням Січі самовільно захопили під свої зимівники землі між Дніпром і Бугом, які відійшли до Росії за Кючук-Кайнарджійською угодою 1774 р. Але топографічний опис цього району, складений того ж 1774 р., свідчить, що тут не було турецьких або татарських поселенців, «проте запорожці досить зимівників мали». Під час останнього наскоку на українські землі в 1766 р. татари багато запорозьких зимівників спалили.

Після ліквідації Січі її земельні володіння, увійшовши до складу Новоросійської та Азовської губерній, потрапили до рук великих російських і українських феодалів. Сама Катерина II подарувала своїм сатрапам казкові за розміром маєтки із «запорозької спадщини». Зокрема, один з авторів маніфесту, генерал-прокурор князь О. С. Вяземський, став володарем 200 тис. десятин землі разом з колишньою столицею козацтва — Січчю, яка відтоді мала нову назву — Покровської фортеці. Згодом цей маєток був проданий німцю барону Штігліцу. В запорозьких степах запроваджувалися кріпосницькі поміщицькі господарства, колонії іноземців, яким надавалися всілякі пільги.

Всупереч усім зусиллям, царизму не вдалося змести з лиця землі пам'ять про Запорозьку Січ. Народ, дуже болюче сприйнявши звістку про знищення останнього бастиону вольності від кріпацтва, в своїй усній творчості зберіг спомини про неї та її загибель. Зруйнування і скасування Запорозької Січі знайшло всебічне і цілком вірне висвітлення в циклі історичних пісень. Народ розглядав цей акт

як наступ царського уряду на життєві права українського козацтва і селянства, як дальше посилення гноблення. Знищення Січі було трагедією передусім для низів українського населення: «Наробили сіромахам превеликої скорботи». Відповідно документам пісні свідчать, що загарбання запорозьких земель почалося ще задовго до скасування Січі, коли на її землях засновувались військові поселення та поміщицькі слободи.

А потім, коли Січі не стало, запорозькі землі потрапили до рук царських правителів і вищих військових чинів. «Ой утішались пани сенатори і менші генерали, що одібрали в запорожців землі та й володіють самі». Ініціатора скасування Запорозької Січі — імператрицю Катерину II — народ називав «клятою, вражою бабою». Український народ у своїх піснях висловив сподівання, що історія запорозького козацтва ще не закінчена: «Зруйнували Запорожжя, — колись буде треба».

* *
*

В одно время під Єлисаветом много орлів ізліталось.
А в Москві-городі, в засіданнім місті сенатори собирались.
Ой собравшись вони в одно місто, стали способ собирати,
Якби в війська запорозького всі вольності одібрати.
«Ой коли б же нам, пани сенатори,

у них вольність одібрати,
То будем ми і потомки, як в отчизні, поживати».
Ой ізбрали вони собі спосіб добрий запорожцям волю дати,
Приказали вони по всій їх землі слободи заселяти.
Когда була з турком війна — патретами поощряли,
А запорожці, люди добрії, їх ласкательства не знали,
Та тим сенаторам, як правдивим людям,

во всем віри донимали.
Ой як дізнали ті сенатори, а що запорожці їм вірять,
То й приказали запорозьку землю усю кругом мірять.
А розміривши запорозьку землю, й на плани знімали,
А щоб запорожці того не дізнали,

казани їм в Січ прислали.
Ой як прислали на всі курені мідні мідні казани,
А за ті казани запорозькі всі пани були

у Січі позабрані.
Ой отсе ж тобі, пане кошовий, за вірні твої служби,

Ой як підеш в город у столицю — наберешся нужди!
Ой як привезли запорозьких панів у Москву-город спішно,
Ой як посадили їх у неволю, стало сенаторам втішно:
Ой утішались пани сенатори і менші генерали,
Що одібрали в запорожців землі та й владіють самі.

* *
*

Ой летить куля з ворожого поля,
Да на майдану впала;
Ой хоч пропали хлопці-запорожці,
Не пропала їх слава.
Ой у неділю да пораненьку,
Як стало світати,
Став Текеля з москалями
Майдан обступати.
Ой збіглися запорожці,
Щоб до бою стати,
А проти їх святий отець:
«А годі, хлоп'ята!»
Ой у неділю да й до обіда
Скотили гармати;
Ой годі ж вам, запорожці,
Тута панувати!

* *
*

Ой Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорожжя, — колись буде треба.
Ой з-за Низу, з-за лиману вітер повіває,
Уже ж москаль Запорожжя кругом облягає.
Ой облягши кругом Січі, покопали шанці,
Заплакали запорожці в неділеньку вранці.
Московській генерали церкви руйнували,
Запорожці в чистім полі, як орли, літали.
Ботурлинський козарлюга по Січі гуляє
Та все пана кошового вірненько благає:
«Позволь, батьку, пан кошовий, нам на башти стати,
Найстаршому генералу з плеч голову зняти.

Москаль стане з палашами, а ми з кулаками,
Нехай слава не поляже проміж козаками!»
«Не позволю, милі братці, вам на башти стати,
Бо една кров християнська,— гріх нам проливати!»
Ой пише, пише пан кошовий листи до цариці:
«Віддай, мати, сюю землю, по прежні грядиці».
«Ой нащо б я, запорожці, сю Січ руйновала,
А щоб же я сюю землю назад оддавала».
«Великий світ, ти, царице, що ж ти наробила,
Що степ добрий, край веселий та й занастила?»

* *
*

Ой ще ж не світ, ой ще ж не світ,
Та ще й не світає,
А вже ж москаль запорозький степ
Та кругом облягає.
А облягши ж запорозький степ,
Та почав межувати,
Замежувавши ж запорозький степ,
Почав слободи сажати.
Летів ворон, летів чорний,
То ж не ворон — шуліка,—
Ой не буде Січі-города
Та однині й довіка.
Ой летить ворон та летить чорний,
Ой летячи кряче,—
Та не раз, не два славнее військо
За нами заплаче.
А стиха річка, а стиха бистра,
Стиха протікає,—
А вже наше славнее військо
Та й назад утікає.

* *
*

Світ великий, край далекий, та ніде прожити:
Славне військо запорозьке хочать погубити.
Ой цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,
Славні ж хлопці-запорожці пили та гуляли.
Ой вже ж москаль Запорожжя кругом облягає,
А наш батько Калнишевський того й не гадає.
Ой із Низу, із лиману вітер повіває,
А вже ж москаль, а вже москаль Січу обступає.
Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє
Та все свого отамана рано пробуджає:
«Та встань, батьку отамане, кличуть тебе люде,
Ой як станеш ти на башти — москаля не буде!»
А москалі не дримали, запас одбирали,
А московські старшії церкву грабували:
Та беруть срібло, та беруть злото, войськовії свічі,
Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой взійшов же пан кошовий та на круту гору:
«Ой та не руйнуйте, люди добрі, хоч божого дому!»
А запорізькі отамани, як орли, літали
Та свого батька кошового вірненько благали:
«Та позволь, батьку, позволь, батьку, із штихами стати,
Не одному генералу з пліч голову зняти!
Не дозволиш із штихами — позволь з кулаками,
Ой щоб слава не пропала поміж козаками!»
А вже ж уступила одна дивізія та серед самої Січі,
Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі.
Ой крикнув же а Калниш кошовий у Покровській церкві:
«Прибирайтесь, славні запорожці, як би к своїй смерті».
Ой крикнув же та Калниш кошовий на Покровській дзвіниці:
«Ой кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі й рушниці!»
Ой пливе шука з Кременчука, розбита із лука,
«О тепер же нам, Калниш кошовий, та з тобою розлука!»
Ой пішли, пішли славні запорожці, а не пішки — дубами,
Ой як оглянуться до славної Січі — умиються сльозами,
А вже ж уступили та дві дивізії та в покровські базари,
А вже ж, уже славні запорожці п'яти показали...
Та встань, батьку, з домовини, кличуть тебе люде!
Ой як підеш на Україну — по-прежньому буде.
Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,

Чи не вступе царства-землі по прежні границі.
«Ой царице, наша мати, змилуйся ж над нами!
Віддай же нам наші землі з темними лугами!»
«Не на тебе ж, запорожцю, москаля заслала,
Ой щоб твої луги й землі назад повертала!»
Текла річка із-під саду та й упала в кручі,
Заплакав же пан кошовий, від цариці йдучи.
Текла річка, мала, невеличка, заросла лозами,
Заплакав же пан кошовий дрібними сльозами:
«Ой великий світ, цариця, і всім ти владаєш,
А вже ж ти нас, запорожців, з місця споміщаєш,
Та все ж ти тих вражих панів та все награждаєш».

* *
*

Ой не жалуйте ви, славні запорожці,
Й на московських генералів,
Ой, жалуйте ви, славні запорожці,
Й та на своїх вражих панів.
Й ой наші пани, еретичі сини,
Й та недобре зробили,
Що степ добрий, край веселий
Й та занапали.
Й ой із Низу, з лиману вітер повіває,
А Текелій запорозьку землю облягає.
Ой у п'ятницю на Солоній пушки заряджали,
Й запорожці ж в чистім полі, як орли, літали.
Й у суботу рано-пораненьку під Січ підступили.
Запорожці ж в славній Січі музики водили.
Й ой у неділю рано-пораненьку у Січ уступили
Й військовими клейнодами всю Січ закрасили.
Й вийшов вже Кальнаш та кошовий й став на скарбниці:
«Й та кидайте, панове-молодці, ратища й рушниці!»
Пішла ж Москва по куреням запас відбирати,
Й а московські генерали церков руйнувати.
Й ой набрали та срібла й золота та й стали гадати:
«Яку ж будем запорожцям кару завдавати?»
Брали б вже їх і у москалі — так указу немає,
Й упень би їх вирубали — так рук не здіймали».

* *
*

«Ой полети, полети, да чорная галко, да на Дон риби їсти,
Ой принеси, принеси, да чорная галко, од кошового вісти!»
«Да вже ж мені не літати на Дон риби їсти,
Да вже ж мені не носити од кошового вісти!»
«Ой ви, запорожці, ой ви, молодії!
Повдавались один в одного, як браття рідніі.
Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші коні?»
«Наші коні в пана на припоні, самі ж ми в неволі!..»
«Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші узди?»
«Наші узди в коней на занузді, самі ж ми у нужді!»
«Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші списи?»
«Наші списи у пана у стрісі, самі ж ми у лісі!..»
«Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші рушниці?»
«Наші рушниці у пана в світлиці, самі ж ми в темниці!..»
«Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші луки?»
«Наші луки побрали гайдуки, самі ж ми в розлуки!..»
«Ой ви, запорожці, ой ви, молодії, де ж ваші жупани?»
«Наші жупани поносили пани, самі ж ми пропали!..»
«Ой полети, полети, да чорная галко, да на Дон риби їсти!
Ой принеси, принеси, да чорная галко, од кошового вісти!»
«Да вже ж мені не літати на Дон риби їсти,
Да вже ж мені не носити од кошового вісти!»

* *
*

Ой полети, галко, ой полети, чорна,
Да й на Січ риби їсти;
Ой принеси, галко, ой принеси, чорна,
Від кошового вісти.

Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Вістей не слихати.

«Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Да де ж ваші жупани?»
«Ой наші жупани поносили пани,
Самі ми пропали».

«Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Ой да де ж ваші списи?»
«Ох, і наші списи у пана у стрісі,
Самі ми у лісі».

«Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Та де ж ваші рушниці?»
«Ой наші рушниці в пана у світлиці,
Самі ми в темниці».

Ой полети, галко, ой полети, чорна,
Да й на Січ риби їсти;
Ой принеси галко, ой принеси, чорна,
Від кошового вісти.

Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Вістей не слухати.

* *
*

Пішло наше славне Запорожжя
Понад лиманами
Широкими, глибокими,
Понад дуаями:
«Поклонімся, милії браття,
Восточному царю!
Добре нам, милії браття,
Під ним буде жити,
Тільки одно зате негарно,
Що стали нам лоби брйти!»
Пішло наше славне Запорожжя
Понад лиманами
Широкими, глибокими,
Понад дуаями:
«Поклонімся, милії браття,
Турецькому султану!
Добре нам, милії браття,
Під ним буде жити,
Тільки одно зате негарно,
Брат на брата буде ходити».

Там летить пуля з-під москаля
Та й у Січ попала,
Хоч пропало Запорожжя,
Не пропала слава!

* *
*

Зібралися всі бурлаки до рідної хати:
«Тут нам любо, тут нам мило з журби заспівати.
Заграй, Петре, на бандуру, сумно так сидіти,
Що діється на Україні, ой, чиї ж ми діти?
Катерино, вража мати, що ти наробила?
Степ широкий, край веселий панам подарила.
Вставай, батьку отамане, годі тобі спати,
Та й підемо до цариці милості прохати.
Катерино, вража бабо, змилуйся над нами,
Верни нашу Україну з першими правами».
«Не вертала України і вертать не буду,
Єсть у мене москалики — воювати буду!»
Закрякали чорні круки, угору летючи,
Заплакали козаченьки, од цариці йдучи,
Встає хмара з-за лиману, іде дощ із неба,
Зруйновали Запорожжя — того тільки й треба.

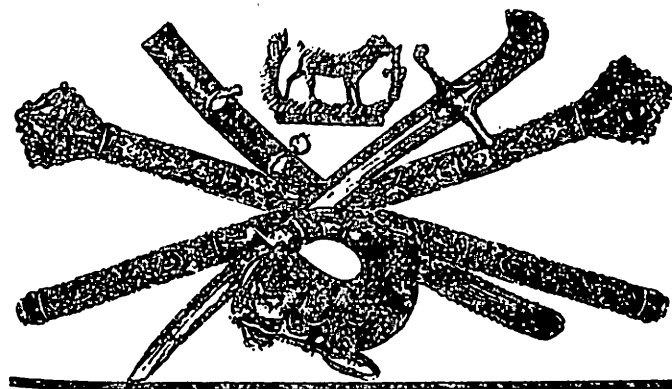
* *
*

Насіяли, наорали,
Та нікому жати:
Пішли наші запорожці
Царицю прехати.
«Ой царице, наша мати,
Змилуйся над нами,
Верни назад степи й луки
З темними лугами!»
«Та бодай же ви, запорожці,
Того не діждали,
А щоб же я степи й луки
Назад повертала».

Не поможе, мидий Боже,
И військова свічка,
Розігрався тихий Дунай
Ще й бистра річка.
Розігрався тихий Дунай
З-під гори, з-під кручі,
Гей, заплакали запорожці,
Від цариці йдучи.
«Ой царице, наша мати,
Що ж ти наробила?
Гей, славне військо запорозьке
Та й запропастила».

* *
*

Летів орел через море
Та й вітра питає:
«Ти, вітре буйнесенький,
Ти далеко буваєш,
Чи не видав, вітре,
Козацької слави?»
«Хоч не видав, так слухав:
Вона тепер в темному лузі
Лежить на широкому возі:
Мочулями зв'язана, звита,
Бичевою обвита
Та й рублем прибита».
Батькам було добре
На Україні жити,
А сином зосталось
Панщину робити.

АРХІВ КОША ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

1775

рік, 4 червня... Численні царські війська зненацька оточили запорозьку столицю — Січ. Під їх тиском кошова старшина вирішила здати Січ без опору. Наступного дня, 5 червня, за наказом командуючого царськими військами генерал-майора Текелі з січових сховищ забрали і вивезли у поле боеприпаси, матеріальні цінності і архів запорозької військової канцелярії. Гармати, військовий скарб і частину документів архіву було відправлено до Петербурга. Столиця Запорозької Січі була зруйнована, а її територія — «Вольності Війська Запорозького» — окупована царськими військами.

Конфіскований архів скасованого коша (уряду) Запорозької Січі після зруйнування Січової фортеці опинився у розпорядженні коменданта Новосіченського ретраншементу (царської військової бази на Запорожжі) Норова. Саме тоді почалося вилучення документів з цього архіву. Потьомкін шукав у запорозькому архіві документи, цікаві особисто для нього. Серед них — копію виданого йому атестата на звання «товариша запорозького куреня Куцівського» і, передусім, приватні свої листи до кошового отамана Петра Калнишевського, в яких називав його «вельмишановним люб'язним своїм батьком», «нерозлучним другом», а після скасування Запорозької Січі з віроломством і жорстокістю, без суду й слідства наказав Калнишевського заслати й довічно ув'язнити у Соловецькому монастирі.

Коли закінчив своє існування Новосіченський ретраншемент, у 1777 р. архів коша Запорозької Січі був переданий до фортеці Святої Єлизавети; однак і ця фортеця була ліквідована у 1784 р. Запорозькі архівні справи опинилися в Катеринославському повітовому суді, де січовий архів, документи якого ще мали практичне значення, вико-

ристовувався для довідок у справах про землеволодіння на території колишньої Запорозької Січі, оскільки її землі Катерина II роздала російським та українським поміщикам. Згодом, коли «для ведення поточних справ» вже не було потреби у запорозьких документах, чиновники забули про архів коша Запорозької Січі, і він припадав порохом у підвалах суду.

Однак рядовий канцелярист Спичак, зрозумівши неціненне наукове значення запорозьких архівних справ, відібрав їх, привів до порядку, врятувавши таким чином архів коша Запорозької Січі для нашої історії та культури.

У 1839 р. новоросійський генерал-губернатор Воронцов організував комісію по розшуку і збиранню матеріалів для історичного архіву, що створювався в Одесі. Ця комісія у складі губернського чиновника для особистих доручень історика А. Скальковського, представника міністерства освіти професора М. Мурзакевича і військового міністерства — Росета оглядала архіви установ, відокремлюючи документальні матеріали для майбутнього одеського історичного архіву.

Катеринославський повітовий суддя Куценко повідомив Воронцова про те, що Спичак зібрав багато документів запорозького коша. Воронцов 11 листопада 1839 р. наказав Куценкові відправляти в Одесу запорозькі матеріали, а Скальковському — прийняти у своє відання справи запорозького січового архіву і «зберігати до розпорядження».

8 грудня 1839 р. суддя Куценко писав у донесенні Воронцову про відправку справ січового архіву і про те, що повітовий суд оголосив канцеляристу Спичаку подяку, яку було запропоновано Воронцовим.

Розпорядження генерал-губернатора Скальковському щодо запорозького архіву так ніколи й не надійшло. Скальковський привласнив архів і шістдесят років тримав у своєму монопольному володінні цінні, унікальні історичні матеріали, які були внаслідок цього не доступні для науки. Наукова громадськість вперше дізналась про існування цього архіву саме із тритомної «Історії Нової Січі або останнього коша Запорозького» Скальковського, яку він надрукував у 1841, 1846 і 1885 рр. Автор книги приписував собі заслугу відкриття запорозьких матеріалів і писав у передмові, нібито він придбав у приватних осіб ще з початку 1835 р. деякі документи запорозького архіву, а у 1839 р., за вказівками І. І. Гладкого, розшукав інші запорозькі документи «в уривках архіву одного давно ліквідованого присутственного

місця». Ряд статей і документів запорозького архіву він надрукував в журналі «Киевская старина».

Тримаючи запорозький архів як особисту власність, Скальковський не підпускав до нього дослідників. Наводячи запорозькі документи у своїй тритомній «Історії Нової Січі», Скальковський писав: «З мого архіву». Саме лише через це широке документальне цитування і зверталися вчені до його книги, хоча її низький науковий рівень і монархічна реакційна ідеологія автора не викликали довіря. Нищівну оцінку Скальковському як історикові дав Т. Г. Шевченко («брешеш, людоморе»). В «Історії Нової Січі» використана лише незначна частина запорозького архіву. У викладі, який ведеться майже в літописній формі, вмонтовані документи або витяги з них. При звірці їх з оригіналами архіву коша Запорозької Січі можна переконатися, що Скальковський спотворював, фальсифікував архівні матеріали, робив багато скорочень без усяких застережень.

На початку 80-х рр. XIX ст. Новоросійський університет і «Одеське товариство історії та старожитностей» безуспішно намагалися визволити запорозький архів з рук Скальковського. Відомий дослідник історії запорозького козацтва Д. І. Яворницький звернувся до Скальковського з проханням дозволити ознайомитися з архівом, але той зажадав фантастичну суму. За два місяці до смерті 1898 р. Скальковський передав архіваріусу скасованого генерал-губернаторського управління в Одесі О. Міллеру весь запорозький архів, який містився у двох шафах: одна була з упорядкованими справами, а друга — з невпорядкованими, без опису. За заповітом Скальковського Міллер мусив приєднати запорозький архів до архіву генерал-губернатора, що зберігався при канцелярії одеського градоначальника.

Але й після цього архів коша Запорозької Січі залишався до 1917 р. закритим для дослідників. Історик Кубані П. Короленко чотири роки (1898—1902) добивався дозволу градоначальника працювати над січковим архівом. Врешті-решт йому було рішуче відмовлено. Такий же наслідок мали й клопотання члена «Одеського товариства історії та старожитностей» П. Іванова, який після невдачі в Одесі розшукував запорозькі документи в петербурзькому архіві. В той же час якимсь чином вилучалися окремі матеріали із січового архіву, і спритні ділки продавали на чорному ринку в Одесі запорозькі документи, які, між іншим, продавалися і при житті Скальковського. У 1899 р. професор О. Мурзакевич подарував «Одеському товариству історії

та старожитностей», у бібліотеці якого опинилась низка запорозьких документів, лист київського генерал-губернатора Вейсбаха до кошового отамана Івана Білицького щодо умов переходу Запорозької Січі з кримської протекції під російську владу. Документи про цей період відсутні в архіві коша Запорозької Січі, хоча вони згадуються у Скальковського. Очевидно, вони загинули по приватних колекціях і збірках, а тепер їх можна переказувати лише за скороченими текстами Скальковського.

Після Жовтневої революції з націоналізацією архівної справи архів коша Запорозької Січі ввійшов у систему українських радянських державних архівів, що забезпечило йому цілісність і збереження, а також відкрило дослідникам доступ до його матеріалів. Спочатку цей архів входив до складу фондів Одеського краєвого історичного архіву, а у 1931 р. був переведений до Харківського центрального історичного архіву. У 1941 р. архів коша Запорозької Січі було евакуйовано серед найцінніших архівних фондів, а в 1945 р. привезено до столиці України — Києва, де він увійшов до складу фондів Центрального державного історичного архіву УРСР, де й досі зберігається.

Архів коша Запорозької Січі, незважаючи на те, що деякі його документи ще до революції безповоротно загинули, залишається єдиним цілісним, системним зібранням запорозьких документальних матеріалів. Взагалі від усієї трьохсотлітньої історії українського козацтва збереглося не так вже й багато прямих документів, що належали Запорозькій Січі. Активна участь у визвольній боротьбі українського народу, героїчне життя запорозького козацтва, повне небезпек, військових сутичок, воєнних битв, не сприяли збереженню його архівів. Заснована за порогами, на островах у непролазних плавнях пониззя Дніпра, Запорозька Січ переносилась з місця на місце сім разів.

1638 р. після кривавого придушення козацько-селянського повстання польській шляхті вдалося встановити на Січі, що тоді розташовувалася на Микитиному Розі, свою залогову яка захопила важливі запорозькі документи. Під час розгрому царськими військами за наказом Петра I в 1709 р. Чортомлицької Запорозької Січі у полум'ї пожежі загинув січовий архів. Царський офіцер Петро Яковлев зумів захопити клейноди й частину запорозьких документів і вивести їх до Петербурга.

Отже, окремі запорозькі документи, а також історичні матеріали про запорозьких козаків входять до складу різних

архівних фондів та рукописних збірок, що розпорошені не тільки по архівах України, Москви, Ленінграда, а й Польщі, Угорщини, Швеції, Франції, Ватикану, Туреччини.

Таким чином, архівний фонд, що склався внаслідок діяльності коша — центрального органу правління так званої Нової (Підпіленської) Запорозької Січі, — і в якому всебічно і комплексно відбився останній сорокарічний період існування запорозького козацтва, є унікальним історичним джерелом. Невичерпні багатства документальних даних, які містить цей архів, надають його матеріалам великого значення не тільки для дослідників запорозької історії, а й для вчених, що розробляють інші проблеми історичної науки, а також питання історії мови, літератури, мистецтва, етнографії, фольклору тощо. Архів коша Запорозької Січі — це справжня перлина української писемності XVIII ст.

Запорозький архів склався в результаті досить розвинутого діловодства на Січі, де існувала канцелярія з кількома канцеляристами, якими керував військовий писар, котрий водночас був і членом уряду — коша. Внутрішнє офіційне листування коша з курінними отаманами, військовою і паланковою старшиною охоплює життя Запорожжя в усіх його проявах, зокрема — господарство, соціально-правова структура, культура, побут, міжнародні зв'язки, а також адміністративні, господарчі і військові заходи запорозького уряду.

Дуже велику частину січового діловодства становить зовнішнє листування коша з урядовими установами і окремими приватними особами. Листування з українським гетьманом (у період гетьманату Кирила Розумовського — 1750—1764 рр.) та виконавчим органом управління Лівобережної України — Генеральною військовою канцелярією — мало характер посередництва у зносинах Запорозької Січі з царськими установами — Колегією іноземних справ, сенатом, імператорським двором, з якими кіш листувався здебільшого самостійно. Коли після 1654 р. відбулося чітке відосіблення запорожців від городових (волосних) і реєстрових козаків, Запорозька Січ набула права автономії в межах самої України. Гетьман намагався (частіше безуспішно) добитися від автономної Запорозької Січі, що підлягала безпосередньо царському уряду в Петербурзі, залежності від гетьманського уряду хоча б у сфері судочинства, тобто підлеглості Генеральному судові у Глухові.

Запорозька Січ листувалася з польськими старостами,

державцями, губернаторами як представниками влади Речі Посполитої на Правобережній Україні, яка ще за Андрусівською угодою 1667 р. і так званім Вічним миром 1686 р. була віддана царською Росією під владу шляхетської Польщі.

З кримськими ханами та каймаканами, султанами ногайських орд, очаківським пашею листування мало дипломатичний характер у справах прикордонних і торговельних, а також у розв'язанні взаємних претензій на спеціальних паритетних комісіях, зокрема щодо користування перевозами, місцями добування солі, захоплення худоби.

Переважною формою ділових паперів Запорозької Січі ще у 40-х рр. XVIII ст. був звичайний лист, застосовувалась староукраїнська ділова мова. У 50—70-х рр. під впливом зносин з царськими інстанціями і розвитком бюрократії запозичуються тогочасні форми російської дипломатії: «ордери» — від вищої інстанції до нижчої, «репорт» — пишуть до вищої установи або особи, «промеморія» — коли зносини проходилися з відповідно рівними інстанціями. Однак і форма звичайного листа теж залишалася.

Під впливом царських канцелярій відбувалася трансформація також і мови документів запорозького архіву. У 60—70-х рр. навіть у внутрішньому листуванні староукраїнська ділова мова поступово витіснялася канцелярською російською мовою.

У такому ж напрямку змінювалася і графіка писемності архіву. В першій половині XVIII ст. ще панувала київська школа скоропису. В класичному, кращому зразку цього українського скоропису букви дрібні, округлі, однакового розміру (кожна могла вписатися в ідеальний квадрат), гранично чіткі, без нажимів, розташовані в рядку рівномірно і вільно, у пропорційному, плавному і гармонійному ритмі. Округлі вигини букв над та під рядком надають художність цьому письму, ніби повторюють бані церков і небесну сферу. В другій половині XVIII ст. в архіві запанував під впливом цивільного шрифту скоропис, який відзначався прямокутністю і спрощеністю літер, їх близькістю до друкованих текстів. Наприклад, літери «С» і «К» писалися прямими рисками, літера «В» — прямокутником та ін.

В архіві є документи, писані турецькою і татарською мовами за характером письма так званого «діваки», до яких, як правило, додаються переклади. Ханські ярлики, дбайливо оформлені, мають печатки і тугри. Ряд документів польською мовою писані польським скорописом.

ЗМІСТ АРХІВУ

Архів коша Запорозької Січі має 374 справи, у яких міститься близько 40 тис. аркушів. На жаль, до нас не дійшов опис архіву, який був складений у самому коші, однак ряд даних свідчить, що обсяг архіву в ті часи був значно більшим. Первісні номери, що збереглися на деяких справах, дають підстави твердити про значну кількість втрачених і знижених справ.

Архівні матеріали, за винятком кількох ретроспективних документів, охоплюють період 1734—1775 рр., тобто їх хронологічні межі збігаються з часом існування останньої Запорозької Січі, яка називалась Новою Січчю.

Серед різних за формою і видами документів архіву особливо цінні матеріали із статистичними даними: численні «переписи», «реєстри», «відомості», «описи», «компути», «списки», «екстракти», якими рясніє запорозький архів. Вони подають дані про кількість дворів, хат, худоби, майна в селах, слободах, селищах, зимівниках кожної з дев'яти паланок — тобто адміністративно-територіальних областей, де жили одружені запорожці з родинами та селяни, так звані «військові посполиті», або їх ще називали — «піддані Війська Запорозького».

Для дослідників статистичні документи разом з іншими матеріалами архіву (ордерами, репортами, донесеннями, журналами ревізій та інспекторських об'їздів та ін.) є найважливішим джерелом для вивчення процесів зростання землеробства, розвитку скотарства, торгівлі на Запорозькій Січі, поширення там занять промислами (мисливство, рибальство, млинарство, рудництво, добування солі, чумацтво), а також удосконалення ремесла.

Останній період історії Запорозжя позначився помітним економічним піднесенням. Аналіз великого обсягу документальних даних дає підстави зробити висновок про фермерський характер запорозьких господарств, у яких не було кріпацтва, що панувало майже в усій Російській імперії, і які базувалися на власній і найманій праці. Запорожці зробили вагомий внесок в заселення і освоєння земель та загалом в економічний розвиток півдня України.

Значна кількість архівних матеріалів, серед яких більшість статистичного характеру, розкривають високий рівень розвитку торгівлі на Запорозькій Січі: внутрішньої (реєстри і описи шинків, базарних яток, лавок та ін.) та зовнішньої — з Лівобережною і Правобережною Україною, росій-

ськими містами, а також участь Запорозької Січі у міжнародній торгівлі, передусім — з Кримським ханством і султанською Туреччиною. Традиційним був торговий шлях: Стамбул — Очаків — Січ. Серед чумаків було чимало запорожців. Документи торговельних компаній, копії купчих, векселів та інші, листування з гетьманським урядом, українськими слобідськими полковниками, російськими генерал-губернаторами, польсько-шляхетською адміністрацією, царськими властями, ханським урядом, ногайськими ордами говорять про широкі та жваві торговельні зв'язки Запорозької Січі, про її велику роль у транзитній торгівлі Росії.

Слід зазначити, що розвинута статистична служба Запорозжя була для того часу досить винятковим явищем і свідчила про певну досконалість системи правління коша Запорозької Січі. Володіючи узагальнюючою, всебічною інформацією, в якій, ніби у фокусі, сконцентровані були дані про різноманітні явища і події, що відбувалися на запорозьких землях, кіш мав можливість певною мірою корегувати і спрямовувати процеси їх розвитку. Показовою щодо цього може бути система упорядкованого і регульованого лісокористування, що існувало тоді на Запорожжі. На кожен вирубку лісу для зимівника або на продаж вимагався спеціальний дозвіл уряду коша Запорозької Січі. В архіві є ряд наказів коша про зберігання лісу, що свідчить про присутність принципів охорони природи у внутрішній політиці коша. У 1768 р. були зібрані статистичні відомості по паланках про кількість загинлих під час лютої зими 1767—1768 рр. коней, рогатої худоби, овець з переліком сіл, хуторів, зимівників, господарів. Кіш виявив тяжкий стан у скотарстві і вжив заходів на його покращення.

Загальна кількість населення Запорозької Січі, тобто «Вольностей Війська Запорозького» досягала 100 тисяч чоловік, з них бойових козаків, котрі брали безпосередню участь у військових діях, — 40 тисяч. Як свідчать документи, саме на таку кількість козаків запорозькі депутації до імператорського двору просили виділяти «царського жалування».

Документи архіву дають можливість простежити розвиток диференціації серед козацтва, в зв'язку з цим і поглиблення протиріч між різними соціальними категоріями, які розділяла різка соціальна і економічна нерівність: найбіднішими прошарками — «сіромою», «голоотою», серед яких чимало працювало наймитами («аргатами»), рядовим козацтвом — «черню» військовою та курінною, паланковою,

військовою — і кошовою старшиною, багатим козацтвом.

Також посилювалась залежність від коша «підданих Війська Запорозького» — селян, які складали майже половину населення Запорозької Січі. Вони займалися хліборобством і городництвом, частково скотарством. Зайняття промислами на Запорожжі вважалося привілеєм козаків. Серед «військових посполитих» теж посилювався майновий розподіл на «тяглих» і «піших». «Піші» не мали у своєму господарстві навіть робочої худоби, і саме з них виділився прошарок, який в архівних документах іменується «крайне нищенские».

Отже, не всі втікачі, які прибували на Запорожжя, ставали козаками. Але на землях «Вольностей Війська Запорозького» не було кріпацтва, і ця частина України залишалась привабливим місцем порятунку для втікачів з різних областей Російської імперії. Вони не хотіли далі терпіти феодальне гноблення, експлуатацію, кріпацтво, що у Російській імперії розвинулось в особливо варварських, кривавих і жорстоких формах.

Про глибоку прірву економічної і соціальної нерівності, що відрізняла старшину, багатія від малозаможного запорожця та від сіроми, наочно свідчить, наприклад, «Перепись, учиненная, за силу ордера коша Войска Запорозького низового, жительствоющим в ведомстве Протовчанском женатым казакам 1770 года марта... дня. Показание дворов, хат, имущества».

З документів архіву дізнаємося про мешканців запорозької столиці — саме міста-фортеці Січі, де розташовувався кіш (запорозький уряд) — кошовий отаман, військовий писар, військовий суддя, а також військова старшина: військовий обозний, хорунжий, осавул, булавничий, пірначний, курінна старшина — отамани і хорунжі — управляла куренями.

В куренях — своєрідних казармах — перебували запорозькі козаки січової залоги, переважно найбільш значуща — сірома. Тут же стояв «грецький дім», що призначався для іноземців. Значна кількість населення розміщувалась і на торговельно-ремісничому передмісті Січі. У Ново-Січенському ретраншементі — окремії фортеці — перебували російські солдати запровадженого на Січі царського гарнізону. Січове населення складалося тільки з чоловіків.

Курінні списки в архіві цікаві не тільки з статистичного боку. На Запорожжі, куди прибували втікачі, існував зви-

чай надавати їм нові прізвища, щоб поміщики не могли їх розшукати. Зберігалися лише імена. Та й козаки з Гетьманщини, як і лівобережні старшини, які перебували певний період на Січі, на цей час заміняли свої прізвища на прізвиська. І тому Бугаєвський прозивався Гунею, Сулима — Медведем, Мальований — Вірменком та ін.

Отже, коли на всій Україні вже в середині XVII ст., як вважають вчені, прізвища стабілізуються, то на Запорожжі ще й у другій половині XVIII ст. відбувається процес утворення і формування українських прізвищ, а курінні списки та інші документи архіву дають можливість вивчати джерела і умови виникнення українських прізвищ. Запорожці, придумуючи прізвища, виявляли словесну творчість, гумор та винахідливість. У курінних списках відбився цілий шар культури: історія, демографія, етнографія, економіка, соціальні і національні відносини, побут і звичаї українського народу, розкриваються несподівані грані й аспекти історії запорозького козацтва. Наочно можемо переконатися в щироким міжнародних зв'язках та в інтернаціоналізмі Запорозької Січі, де збиралися представники різних націй, народностей. Отже, на Запорожжі багато козаків одержали прізвища: Лях, Полулях, Гуржуй, Гуржий (так у XVIII ст. на Україні називали грузинів), Сербин, Литвин, Вірменко, Циганко, Московит, Турчин, Волох, Молдовин, Гуцул, Угорець та ін. Закріплювалась за новим козаком нерідко назва місцевості або міста, села, звідки прибував втікач: Бершадський, Галицький, Калміуський, Калницький, Кодацький, Киянин, Криловський, Лебединець, Миргородський, Ніжинець, Полтавський, Самарський, Самарець, Сибірський, Ставицький, Сумський, Чугувець та ін.

За прізвищем, наданим на Січі, можна дізнатися про поширені на Україні ремесла, промисли та про характер військової, торговельної діяльності, чим саме займалися прибульці — Сердюк, Гардовий, Гуртовий, Купчин, Крамар, Кантортій, Дегтяр, Стаднюк, Свинар, Садовничий, Саловар, Саловоз, Стороженко, Солдат, Слюсар, Скляр, Стельмах, Порожня, Байдала, Попович, Кумпан, Караван та ін.

Значну цікаву, найбільш творчу групу складають такі прізвища, в яких закладена характеристика особливостей зовнішнього вигляду, вдачі, властивостей поведінки запорозьких козаків. Спостерігалось найбільш типове, промовисте, що впадало в очі, для його визначення вишукувалося найвлучніше слово, яке по суті змальовувало зовнішній чи внутрішній портрет особи: Головатий, Головка, Чуб, Зуб,

Зубатий, Зубенко, Ніс, Носань, Носенко, Губа, Губенко, Борода, Усатий, Синегуб, Косий, Косач, Остроух, Шрам, Горбоніс, Кучера, Сухий, Сторчак, Спичак, Старий, Череватий, Великий, Сухий, Сіроух, Похла, Лантух, Рябий, Рясний, Сморчок, Крючок, Білий, Білан, Чорний, Черномаз, Стуконіг, Блакитний, Писанка, Сіроокій, Салогуб, Стовбур, Стражак, Сліпий, Слинько, Статечний, Немилостивий, Нецадний, Хижняк, Святий, Велегул, Хмара, Бистрий, Бистрицький, Біда, Круть, Побігайло, Легкоступ, Циподрига, Свистун, Швидкий, Сновида, Покотило, Холодний, Шморгун, Собачийсин, Скупий, Спорник, Суперека, Солодкий, Горкуша.

Помічаючи схожість якоюсь рисою з представниками фауни, особливо птахів, і флори, запорозькі козаки називали своїх нових товаришів: Сич, Сова, Сорока, Синиця, Ворона, Снігур, Голуб, Лелека, Селезень, Кулик, Шпак, Чайка, Орлик, Таран, Таранець, Соболь, Шкапа, Чалий, Сивокотило, Сивокінь, Куш, Лоза та ін.

Запорожці іноді надавали іронічні прізвиська, які виражали не справжню ознаку, а її протилежність. Малютою, Малюком називали високу людину, а Махиною — невеличкого зросту.

Пори року, дні тижня, мабуть, коли з'являлися на Січі втікачі, відбилися у новостворених прізвиськах — Зима, Засуха, Понеділок, Середа, Субота, Вечірній та ін. Джерелом для прізвиськ був одяг — Свита, Столата, їжа — Борщик, Кисіль, Куліш та ін. Багато прізвиськ створювалося від імен — Пилипча, Климовець, Стась, Стефан, Сабадан.

Чимало прізвиськ у запорожців було таких, де важко вже знайти його першооснову: Лабда, Лага, Прандул, Самбок, Халакум та ін.

Дуже цінну інформацію про запорозькі персоналії містять атестати «товаришам» куренів. Їх видавав кіш, засвідчуючи службу в Війську Запорозькому. Атестати включали біографічні дані: відомості щодо походження, вступу до «товариства Війська Запорозького», приписку до певного куреня, виконання курінних обов'язків, участь у військових походах, дипломатичній службі, про місце перебування, про одруження запорозьких козаків. Жонатим запорожцям або тим, які перебували деякий час на Гетьманщині, видавали спеціальні паспорти.

Серії документів висвітлюють прагнення старшини, яка збагачувалась за рахунок рядового козацтва і сіроми, лікві-

дувати демократичні порядки, які існували на Січі і в другій половині XVIII ст., хоча і в обмеженому вигляді. Таємно складалися проекти про скасування виборності старшини, про ліквідацію загальновійськових рад і курінних сходок.

У своїх наказах 1772 і 1773 рр. кіш вимагав від полковників не допускати сходок команд, звунити їх тільки до старшинських нарад. «В коше стало известно, — писалось в одному з таких наказів, — что во время собираемых для надобностей сходок в вашей команде приходят не самые атаманы, но почти все казаки, и этим препятствуют нашим велениям. Строжайше повелевается вам, господин полковник, со старшиной всем атаманам накрепко притвердить, чтоб своих казаков на сходку не звали и не допускали».

Водночас навіть окремі справи архівного фонду показують наступ царського уряду на автономні права Запорозької Січі. Деякі справи були заведені з приводу втручання у внутрішні справи Запорожжя та свавілля начальника царського гарнізону, що був встановлений для контролю і догляду за запорозьким козацтвом з боку царського уряду, який побудував на Січі з цією метою спеціальну військову базу — Ново-Січенський ретраншемент. Значну частину архіву складають справи про так звану «земельну боротьбу» Запорожжя проти захоплення українською лівобережною і слобідською старшиною та російськими поміщиками запорозьких земель, створення царським урядом за рахунок земельних володінь Запорозької Січі військових поселених полків з іноземців, що переходили в Росію, а також побудову на цих землях Дніпровської оборонної лінії. Про взаємовідносини між царським урядом і Запорозькою Січчю свідчать численні документи: «прошенія», «челобитні», «петиції» Катерині II. До них додаються надзвичайно цінні ретроспективні матеріали — універсали польських королів і українських гетьманів, царські грамоти, сеймові конституції — виписки з міжнародних трактатів. Документи ряду справ розповідають про поїздки спеціальних депутатів старшини до імператорського двору для одержання щорічного «хлібного і грошового жалування», вирішення земельних справ або ж з питань підпорядкування Січі Іноземній колегії, сенату, Київській губернській канцелярії, гетьману. Серед матеріалів запорозьких депутацій дуже цікаві листи до царських вельмож і реєстр подарунків для них.

Велика справа з 225 аркушів 1767—1768 рр. містить документи про участь депутатів Запорозької Січі в діяльності

Законодавчої комісії для складання «Нового уложення», яка не дала ніяких наслідків: то була фальшива гра Катерини II. Однак матеріали запорозької документальної справи дуже цінні, вони розповідають про обрання депутатів на Січі, про накази їм і перебування депутатів у комісії. Наприклад, акти обрання в присутності відрадженого від Румянцева полковника Андрія Милорадовича, тексти наказів від Війська Запорозького і окремо від Канівського куреня, списки уповноважених куренів, листи запорозьких депутатів на Січ про початок роботи комісії, про утримання депутатів та суперечку між депутатами Скапою і Головатим; Головатий хотів виправдатися на раді в Січі. Остання справа фонду розповідає про зруйнування і ліквідацію Запорозької Січі царськими військами генерала Текелі.

Реєстри претензій, журнали засідань прикордонних запорозько-татарських комісій відтворюють характер відносин Січі з її агресивними сусідами.

Невелика кількість матеріалів, що залишилась від значного документального масиву, пов'язана з короткочасним перебуванням запорожців під владою Кримського ханства після зруйнування в 1709 р. за наказом Петра I Чортомлицької Січі. В межах тодішніх володінь хана була створена так звана Олешківська Січ. До цього періоду належать документи татарською мовою, у тому числі ярлики Каплан-Гірея та Іскандер-Гірея про грошові побори з запорожців, про заборону займатись добуванням солі на Козячому місі тощо. Матеріали тих років містять також листування коша з представниками царського уряду про повернення запорожців до складу Росії.

Репорти запорозької старшини до коша і «всеподданіші донесення» останнього до царських урядових властей розповідають про те, що пригноблювана козацька маса кілька разів повставала проти старшини: повстання Корсунського куреня в 1768 р., січової сіроми в цьому ж році, заворушення у військових командах під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

В архіві коша Запорозької Січі знайшла відображення найактивніша участь запорозького козацтва в гайдамацькому русі на Правобережній Україні і в найбільшому народному повстанні 1768 р. — Коліївщині. Протоколи допитів запорожців яскраво розкривають з уст самих учасників картини героїчних боїв повсталых.

Козацька біднота — «сірома», яка брала активну участь у повстанні, підсилювала рух селянства, давала йому від-

важних, досвідчених і вправних у військовому відношенні людей. Документи архіву підтверджують, що керівник Коліївщини легендарний Максим Залізняк був вихідцем із запорозької сіроми. У справі № 227 є «репорт» отамана Тимошівського куреня Василя Коржа у відповідь на запит коша про особу Максима Залізняка. Василь Корж повідомляв, що «числясь при курене Тимошевском, родиною Польской области (Правобережної України) села Івкivec, Максим Железняк з приходу свого годов з пять находилсь на заработках и во услужении, а в 1762 году, как отсель отлучился, проживал аргатуя (на заробітках), отколь в разных здешних местах разным промыслом бадался; по бытности же в 1762 году пушкарем, как з Сечи отлучился, находилсь на низу между казаками, потом в турецком городе Очакове находилсь в шинковом промысле».

Ряд документів статистичного характеру подають списки запорозьких козаків — жертв польсько-шляхетського терору на Правобережній Україні. «Ведомость, сколько от прошедшего 1733 года даже по настоящий 1748 год казаков Войска Запорожского низового ляхи повешали, и что в них поотбирали, и как оных казаков звали и прозывали, и каких они куреней, с какими оными товарами ходили, а другие за какими нуждами и где оных повешано». У «Відомості» вказано, що польські пани, перш ніж вбити людину, яку вони підозрювали в участі у гайдамацькому русі, піддавали її жорстоким тортурам. Так, наприклад, козака Івана Бойка «перше на страстну тягли, а потом на кол посадили».

Значну частину архіву становлять так звані «справи походні». Репорти і донесення запорозьких командирів, які надсилались нерідко просто з поля бою, походні журнали і «реляції» запорозьких «партиї» і «команд» відтворюють бойову діяльність Запорозького Війська, участь його в російсько-турецьких війнах 1735—1739 і 1768—1774 років.

Запорожці брали участь у всіх кампаніях, найважливіших вирішальних битвах кожної війни. Запорозька кіннота була основою іррегулярної кінноти російської армії, що передусім протидіяла рухливій турецько-татарській кінноті. Добре знаючи територію військових дій, запорожці виконували основні завдання в розвідці армії.

У зв'язку з тим, що в названий період султанська Туреччина не давала можливості Росії мати флот на Чорному морі, захист від турецьких кораблів покладався повністю на запорозькі флотилії. Команда запорозького морського посту проводила розвідування і спостереження за ворожими сухо-

путними і морськими силами, що були дислоковані в Очаків-Кінбурнському районі, затримувала ворожі кораблі, які намагалися ввійти в Дніпро і Буг, і не допускала висадки турецьких військових сил.

Докладно і з яскравими деталями архівні документи розповідають про славнозвісну Дунайську експедицію запорозького флоту, який у 1771—1772 рр. двічі пройшов путь з Дніпра у Дунай. Його шлях пролягав повз ворожі фортеці Очаків і Кінбурн по північно-східній частині Чорного моря, де курсували турецькі військові кораблі. Козаки активно включалися у воєнні дії російської армії на Дунайському театрі війни. Попутно запорожці провели значні навігаційні роботи по вивченню малознайомих тоді чорноморських шляхів, були складені їх перші лоції.

У архіві зберігся лист генерал-прокурора сенату Вяземського кошовому отаману Калнишевському. Підкреслюючи важливість і значення Дунайської експедиції для розвитку воєнних дій, Вяземський не приховував і небезпечних сторін цього заходу і пояснював, чому російський уряд вирішив доручити його запорозьким козакам. Він писав: «Каковой описи (чорноморських і дніпровських шляхів. — О. А.) не только немало способствовать может в нынешних военных операциях, но и впредь послужит собственно для Войска Запорожского немалой выгодой. Как же сие предприятие сопряжено с храбростью и мужеством, то тем более и уповать, что из команды Запорожского Войска по изведенной в них храбрости и отважности скорее других за сие дело возьмутся и удачнее могут исполнить, тем наверное, что места по Днепру и самое оное течение им в скорости известны».

«Реляція» головнокомандуючого другою російською армією Долгорукого і «Журнал военных действий» 1771 р. відтворюють подвиг запорозьких козаків під час зайняття Криму російськими військами. Під час штурму Перекопських укріплень запорожці зуміли відшукати зручний перехід через Сиваш — затоку Чорного моря. Скориставшись відпливом на Сиваші, вони по його обмілинах на світанку 14 червня в авангарді російських кавалерійських частин пішли в обхід Перекопського валу. Вийшовши на Кримський півострів, вони вдарили у ворожий тил, сприяючи тим самим успіху фронтальної атаки головних сил.

Протягом усієї війни запорозькі козаки виконували також влітку і взимку аванпостну, сторожову, прикордонну службу, прикривали російську армію, що розташовувалася

на зимових квартирах, та її комунікації, захищали кордони з боку Чорного моря і порубіжних річок, створюючи сухопутні і сторожові пости, «бекети», «отводні караули», проводили «щоденні роз'їзди».

Майстерне поєднання і взаємодія російської армії з козацькими військами у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. сприяли звільненню Причорноморського узбережжя від тяжкого турецько-татарського панування.

Документи дають матеріал для вивчення своєрідного, оригінального військового ладу Запорозької Січі, особливостей системи комплектування і мобілізації та забезпечення Запорозького Війська. Вони розкривають специфіку тактики запорожців, їх бойові порядки, принципи та характер організації розвідувальної та сторожової служби. Накази, ордери російських командуючих, їх листування з запорозькою старшиною, реляції до Петербурга, справи про нагородження старшин і козаків золотими медалями свідчать про високу оцінку військового мистецтва та бойової сили Запорозького Війська російськими полководцями та державними діячами. Головнокомандуючий російською армією під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. фельдмаршал Румянцев говорив, що запорожці уславились «похвально знаменитыми заслугами і преданным отправлением службы». Високо оцінюючи значення Запорозького Війська у боротьбі з турецько-татарськими арміями, він відзначав важливу роль у цьому запорозької піхоти, підкреслюючи її перевагу перед турецькою. В своєму ордері кошовому отаману від 15 червня 1769 р. Румянцев писав, що запорозька піхота «неприятеля довольно достаточно отогнать і опровергнуть принятое им намерение, имея преимущественное над ним искусство и на воде, паче и на сухом пути». У листі головнокомандуючого другої російської армії П. І. Паніна до Катерини II йшлося про те, що запорозька кавалерія дуже здатна «и в нынешнюю войну на степные, легкие противу неприятеля, особенно от регулярных действий».

Російські генерали і офіцери вважали для себе за честь записуватись у Запорозьке Військо, ставати його почесними членами, одержувати атестати на звання «курінного товариша». В архіві, зокрема, є виданий Михайлові Іларіоновичу Кутузову, тоді ще підполковнику, атестат про включення його в реєстри Запорозького Війська. М. І. Кутузов був у «компуты войсковые» вписаний як «знатный товарищ Ирклеевского куреня». Григорій Потьомкін був вписаний

у курінні списки під прізвиськом Грицько Нечоса, бо він носив велику перуку. Почесного звання запорожця був удостоєний 4 серпня 1770 р. і всесвітньовідомий астроном — тоді «астрономической экспедиции главный предводитель, артиллерии бомбардирского полка господин поручик Христофор Леонтиев Эйлер».

Запорозька Січ організувала дипломатичну і розвідувальну службу, що мала велике значення для Російської держави. У вказаний період постійних дипломатичних відносин з Туреччиною і Кримським ханством ще не було встановлено. Тим часом відомості про їх зовнішньополітичні прагнення і внутрішнє становище надзвичайно цікавили російський уряд. Особливо важливо було завчасно знати про войовничі наміри хана або агресивні плани Туреччини.

Серед запорожців чимало людей знали турецьку й татарську мови, і саме вони виконували ці важливі і небезпечні доручення без усякого жалування і винагородження.

Кілька архівних справ мають інтригуючу назву — «Секрети коша Запорозького». Це таємне листування козаків з гетьманом Розумовським, Колегією іноземних справ, Київською губернською канцелярією з приводу збирання відомостей про сусідні держави, в першу чергу про внутрішнє становище і зовнішню політику, зокрема про войовничо-агресивні плани султанської Туреччини, Кримського ханства та ногайських орд, про зосередження військових сил та ін. Збереглася ціла серія таких звітів («доездных доносений») від запорожських козаків, які провадили таємне розвідування. Козак Василь Швидкий прислав до коша відомості з Криму, куди його спеціально направили у зв'язку з чутками про те, що новий хан Крим-Гірей готується до вторгнення на Україну: «Во время прибытия в Очаков, от переводчика очаковского, в здешней стороне известного приятеля, грека Юрия Григоровича слышал, что Едисанская орда с ханом крымским намеревались на российские границы, на крепость св. Елизаветы, на Сечь и прочие новопоселяемые слободы напасть. К такому своему злому намерению уже совершенно изготовились и лошадей кормили, однако великий их падишах так хана крымского, яко и Едисанскую орду, отвратил. Но сего же года в феврале, при отъезде своем он, Швидкий, от бахчисарайских жителей, которые в Сечи, по купечеству, много раз живали, слышал, что хан паки с ордами при Каушанах состоит и на польские границы разорение чинить намеревает».

Запорозькі купці проникали у вищі сфери Кримського

ханства або ж збирали відомості серед різних верств населення Криму, Туреччини, ногайських орд. Важливим джерелом інформації були і так звані «распросные речи невольников». Через Січ проходило багато українців, білорусів і росіян, які втекли з татарської неволі. Так, наприклад, свідчення Івана Данилова, уродженця села Капустино на Київщині, який втік з полону, були зафіксовані в «распросных речах» 20 лютого 1755 р. Він повідомляв про плани ногайських феодалів напасти на запорозькі володіння.

Під час російсько-турецьких або російсько-татарських переговорів запорозькі козаки були толмачами, тобто перекладачами.

Кілька справ розкривають дипломатичну діяльність запорозьких козаків у ногайських ордах за завданням російського уряду, яка сприяла переходу орд від Кримського ханства під російський протекторат в 1770 р., а також розповідають про транспортування і забезпечення харчами цих орд з боку запорозького козацтва під час перебування їх на території Запорозької Січі.

В архіві майже не збереглися матеріали, пов'язані з культурою, яка на Запорозькій Січі мала багато своєрідного і оригінального і досягла високого рівня у своєму розвитку. Запорозька Січ зробила значний внесок у справу формування української національної культури. На Січі було чимало поетів, кобзарів, художників, співаків, танцюристів, народних лицедіїв. Саме на Запорозькій Січі створювались видатні зразки художнього слова, зокрема, думи і пісні. У Запорозькому Війську була розвинута військова музика. Серед запорозьких козаків було багато освічених людей. Чимало з них вчилися в Києво-Могилянській академії.

Кіш дуже дбав і піклувався про створення широко розгалуженої системи освіти. За відомостями документів архіву, а більше за іншими джерелами при всіх шістнадцяти церквах, що діяли на території «Вольностей Війська Запорозького», існували церковнопарафіяльні, а також діяли три спеціальні, підвищеного типу школи.

У Казенноштатній школі при Святопокровській церкві під керівництвом уставника ієромонаха Леоніда в 60-х рр. XVIII ст. 30 учнів віком від 12 до 17 років навчалися письма, цифірі та інших наук. Юнаки — джури, яких запорозькі козаки брали в походи, в цій школі відбували суворий курс фізичного і військового виховання. Школярі мали своє самоврядування, обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для дорослих, другого — для мало-

літніх. Учням було надано привілеї «одержувати прибутки за колядування під вікнами січового товариства і за поздоровлення його на свята Різдва, Нового року і світлого Христового Воскресіння».

У 1754 р. на Січі була утворена школа за ініціативою кошового отамана Якіма Гнатовича, яка випускала паланкових старшин, писарів військових канцелярій. Проіснувала школа 15 років, до початку російсько-турецької війни. Керував школою товариш куреня Кушчевського Андрій Іванович Крячок.

Існувала на Запорозжжі також школа «вокальної музики і церковного співу», яка знаходилась спочатку в слободі Орловщина (на лівому березі Орелі), а в 1770 р. була перенесена на Січ. Керував школою «знаменитий читака і співака» Михайло Кафізма. В школі навчали партесного співу, готували читців і співаків для церков і парафій. При школі були створені групи виконавців — лицедіїв, які ставили вертепну лялькову народну драму. Лицедії були також організаторами різноманітних урочистостей, карнавалів, які влаштовувались під час свят та після повернення запорожців на Січ з військового походу. Духовне, художнє життя Запорозької Січі було багатограним, змістовним і цікавим. Втікачі від кріпацтва — селяни, ремісники з усіх кінців України та всієї Російської імперії — приносили на Січ найрізноманітніші за змістом і формою пісні і танці, поповнюючи і збагачуючи мистецтво Запорозької Січі, де створювалися своєрідні за характером і колоритом художні твори. В той же час розвинуте художнє життя на Січі впливало на формування культури нашого народу.

Кілька справ архіву пов'язані з церковним життям Запорозжжя, зокрема листування коша з Межигірським монастирем і київським митрополитом про автономію запорозької церкви, про обрання і вибори священників, про систему організації церковної справи та ін. Про благодійні традиції Запорозжжя свідчать документи, в яких розповідається про приїзд на Січ ченців з різних міст України для збирання коштів. Ось, наприклад, так називається справа № 166: «О приезжающих в Сечь Запорозжскую с разных монастырей и приходских церквей за испрошением от добротодателей милостины, с 1768 году заведенное».

Невичерпні багатства документальних даних, які містить архів коша Запорозької Січі, роблять його матеріали важливими і цінними для багатьох вчених — істориків, мовознавців, літераторів, митців, для широкої громадськості,

для кожного, кому дороге героїчне історичне минуле нашого народу.

Цей унікальний архів, безперечно, має світове значення. Тому не перестає бути актуальним не раз порушувана, але й досі не розв'язана проблема його археографічного видання. Питання про видання запорозького архіву нерозривно пов'язане з драматичною долею запорозької тематики, піднесення і спад якої визначались характером політичних періодів історії нашої країни.

Після Жовтня 1917 р. у загальному відродженні української культури, літератури, мистецтва, мови широко досліджувалася запорозька тематика, вивченням якої займалася й спеціальна державна установа — Комісія з історії козацтва, яка входила до структури Всеукраїнської Академії наук. На початку 1930 р. український радянський уряд прийняв постанову про видання запорозького архіву. Археографічна комісія Центрального архівного управління УРСР розробила програму видання архіву коша Запорозької Січі у восьми томах: У 1931 р. був виданий опис матеріалів запорозького архіву⁷. Завдяки цьому дуже цінному довідковому виданню, в якому на високому науковому рівні описувалась коротко, але змістовно кожна з 365 справ і подавався історичний нарис архівного фонду, вітчизняні та зарубіжні дослідники, дізнавшись про існування унікального архіву, мали змогу попередньо одержати дані про його матеріали, хоч тираж був дуже малий — лише 900 примірників.

Однак з архіву не було видруковано жодного тому документів. Сталінщина на Україні раніше і сильніше, ніж в інших республіках, давалася взнаки. Почався наступ на українську культуру. Закривалися видавництва й журнали, обмежувалось і спотворювалось вивчення історії України. В суспільних науках запанував вульгарний соціологізм. Запорозька тематика вилучалася з планів дослідницької праці і видань.

Про Запорозьку Січ і героїчну боротьбу козацтва проти ворогів України почали згадувати знову в роки Великої Вітчизняної війни. Героїчні сторінки минулого перегукувались з подвигом радянських народів у боротьбі з фашизмом. Серед високих нагород і відзнак за мужність і військове мистецтво з'явився орден Богдана Хмельницького.

⁷ Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів. — Київ, 1931.

Державна «легалізація» запорозької тематики відбулася в 1953 р., напередодні 300-річного ювілею Переяславської ради, за якою в січні 1654 р. Україна добровільно ввійшла до складу Російської держави на правах автономії. На ознаменування цього ювілею була видана постанова ЦК КПРС з тезами «До трьохсотріччя возз'єднання України з Росією», де стверджувалось, що «запорозьке козацтво відіграло прогресивну роль в історії України». Козацька тематика поступово поверталася у наукові дослідження.

Однак величезного поширення, справжнього розквіту досягає козацька тематика, і не тільки в науці, а й у мистецтві та літературі в 60-х рр., які називають іноді періодом відлиги. Важко переоцінити ту роль, яку відіграла постанова Ради Міністрів УРСР від 18 серпня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць запорозьких козаків і оголошення острова Хортиці державним історико-культурним заповідником», де передбачалося створення історико-меморіального комплексу. Академія наук УРСР (як і Міністерство культури УРСР) розробила план заходів на виконання урядової постанови і прийняла спеціальне рішення: «Про реалізацію постанови Ради Міністрів УРСР про увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва». Одним з важливих пунктів цієї програми було видання архіву коша Запорозької Січі.

За здійснення цієї великої і важливої справи взялися дві установи: Інститут історії Академії наук УРСР, сказати б, штаб історичної науки на Україні, і Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, де зберігається архів коша Запорозької Січі і де працюють спеціалісти архівної справи і майстри археографії, мистецтва публікації документальних матеріалів.

Було укладено угоду готувати спільне академічне видання на паритетних засадах, дотримуючись цього й у виділенні коштів і призначенні кадрів упорядників, членів головної редколегії усього видання і редколегії кожного тому.

Було встановлено загальний обсяг роботи і визначено структуру всього видання — 10 томів, що мали друкуватися в хронологічному порядку і вийти в світ протягом 1968—1973 рр. Розроблені були наукові засади і принципи видання.

В січні — лютому 1968 р. в газетах «Літературна Україна», «Вечірній Київ», «Известия», «Неделя» з'явилися публікації, в яких повідомлялося, що Інститут історії АН УРСР та Центральний державний історичний архів УРСР приступили до підготовки багатотомного академічного видання

архіву Запорозької Січі. Його мало випустити видавництво «Наукова думка». Почали надходити перші заявки передплатників.

Але настав час, який тепер ми називаємо застійними роками. Всі починання, пов'язані з козацькою тематикою, були перекреслені. Період застою негативно позначився на всій історичній науці і зокрема вивченні історії України. Запорозька тематика була вилучена з кола наукових проблем історичної науки і зникла зі сторінок наукових видань і періодичної преси. Дослідження історії запорозького козацтва розглядалося майже як ідеологічний кримінал.

В умовах перебудови, коли велика увага приділяється об'єктивному вивченню вітчизняної історії, ліквідації «білих плям», знову постало питання про видання архіву коша Запорозької Січі. Археографічна комісія АН УРСР, яка поновила свою роботу після двадцятирічної перерви, включила до своїх перспективних планів видання цього унікального комплексу історичних документів.

* *
*

Степи-поля мультявськії,
На них виногради...
Стережися, батьку кошовий,
Щоб не було зради...
Бо пішли наші хлопці,
Славні запорожці,
Понад лиманами
Широкими, низовими,
Всіма сторонами...
Ой да кругом церкви,
Коло світової,
Каравули стали,
Полковники із майорами
Служити не дали.
Бодай наша цариця Катерина
На світі не жила,
Що степ добрий, край веселий
Та й занастила!
Бодай наша Катерина
Та царства не мала,

Що наших хлопців,
Славних запорожців
За Дунай загнала!
А которі осталися,
То в москалі взяла.
Бодай наша Катерина
На світі не жила,
Що ту землю, нашу Запорозьку
Зовсім розорила!

* *
*

Ой наробили та славні запорожці
Та великого жалю,
Що не знали, кому приклонитися,
Та которому царю.

Ой приклонились та турецькому,
Під ним добре жити,
А за усе добре, за одне не добре,
Що брат на брата бити.

Ой летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой пропало славне Запорожжя,
Та не пропала слава!

ХОРТИЦЯ,
ЇЇ МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ
І МАЙБУТНЄ

Серед 250 островів, що розкинулися у пониззі Дніпра, завжди виділявся своїми розмірами, природним багатством і красою острів Хортиця. На цьому дніпровому острові залишили свої сліди тисячоліття людської історії. В кінці XX століття над Хортицею нависнула смертельна небезпека.

НАЙДАВНІШІ ЧАСИ

Минуле Хортиці сягає у сиву давнину. Десятки тисяч років тому вперше ступила на цей острів людина. Сліди свого перебування вона залишила у рештках стоянок кам'яної доби. На стрімких берегах Хортиці та на скелях, що підносяться з води поруч, так званих трьох «Стогах» або «Стовпах», де найбурхливіша течія і де найбільше скупчувалася риба, археологи знайшли вироби з каменю, найбільше з кременю: рештки кам'яного посуду, одбійники, залишки палеолітичних і неолітичних майстерень, кам'яні споруди з похованнями та культового призначення жертівниками.

Доба бронзи і наступний період історії людства — доба заліза — на Хортиці найбільш промовляють могилами — курганами, що насипались над померлими. До поховань клалися металеві прикраси, знаряддя виробництва, зброя, їжа, начиння, предмети побуту та все інше, що, на думку стародавніх людей, необхідне для існування у потойбічному світі. Тигель з залишками бронзи, знайдений в одному з хортицьких могильників, належав похованому тут ливарникові. Він жив і працював на острові, де мав, мабуть, необхідні умови для своєї роботи, для зберігання коштовного металу, а голвне — міг здобути матеріал для виробництва.

У ті часи Хортиця стала центром бронзового ливарництва, що п'ятдесят століть тому було поширене на території сучасних Дніпропетровської і Запорізької областей.

Багато могил-курганів було розкидано по всьому острову. Групи їх — могильники — належали скіфам. У кінці XIX ст. на Хортиці ще нараховувалось сто тринадцять могил, у 30-і роки нашого століття — п'ятдесят дві. Тепер залишилося тільки три скіфські могильники.

СЛОВ'ЯНСЬКА ХОРТИЦЯ

Хортиця була своєрідним природним глухим кутом на Дніпрі. Вище цього острова річку перетинали грізні пороги — кам'яні гряди, підводні великі й малі скелі, а також частково скриті під водою кам'яні виступи, так звані забори. Пороги і забори робили майже неможливим наскрізне плавання по Дніпру, який у цьому місці по суті був несудноплавний. Тому на Хортиці збиралося немало сміливих, заповзятливих людей. Деякі з них пробиралися Дніпром, шукаючи нових місць для колонізації, інші, пропливаючи цим древнім шляхом — великою рікою, що зв'язувала північ з півднем, — мали на меті торгівлю, яка виникла ще на світанку людської історії. Ті, що спускалися вниз Дніпром на південь, до Причорномор'я, подолавши важкий, небезпечний шлях через пороги, зупинялися на Хортиці, щоб відпочити, а потім прямувати далі, вже без перешкод до самого Чорного моря. Везли вони зерно, мед, рибу, хутра. Назустріч їм сунули мандрівники з півдня на північ, серед них переважали купці, що везли південні і східні товари. Вони також затримувалися на Хортиці, щоб підготуватися до обходу порогів вздовж берега. Отже, два потоки людей по Дніпровському водному шляху перехрещувалися на Хортиці.

В писемних джерелах вперше про найбільший острів на Дніпрі згадується в X ст. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний описав острів у своїй книзі «Про управління імперією» (946—953 рр.) з такою докладністю, що висловлено припущення про особисте відвідування ним Хортиці. Він розповідає, що слов'яни Київської Русі в ті часи, коли вони були ще язичниками, долаючи довгий та тяжкий шлях «із варяг в греки», зупинялися на острові і приносили тут жертви своїм богам. «Там стоїть величезний дуб, — пише Костянтин Багрянородний. — Під ним прино-

сять у жертву живих птахів, також встромляють навкруги стріли, а інші кладуть шматочки хліба та м'яса, що у кого є, за своїм звичаєм. Тут також кидають жереб: вбивати птиць і їсти їх чи залишати живими».

По-різному пояснюється походження назви острова. Одні вчені вважають, що вона виникла від імені давньослов'янського бога Сонця — Хорса, другі — від слова «хорт» — борзій собака. Деякі дослідники дають ще одне пояснення походженню назви острова — від тюрксько-половецького слова «орта» — середній, тобто розташований між протоками. У всякому разі, назва «Хортиця» з деякими варіаціями вперше зустрічається у давньоруських літописах: «Хортиць»; «Кортицький острів» та ін.

На південній частині острова Хортиці виник укріплений слов'янський «городок» — Протолча, назву якого донесла до нас «Повість временних літ». Протолча приймала всіх, хто мандрував «із варяг у греки», від Новгороду до Константинополя.

Хортиця була також місцем збору військових сил Київської держави, що йшли звідси у похід проти тюркських кочових ворожих племен — печенігів і половців, які заволоділи південними степами і нападали на землі Київської Русі, грабували, палили міста і села, знищували, захоплювали в полон русичів.

Літописи донесли до нас відомості про два такі походи. В Іпатіївському літописі під 1103 р. записано, що на острів Хортицю прибув великий київський князь Святополк Ізяславович, а з ним молоді князі — Давид Всеславович, Вячеслав Ярополкович, Давид Ігоревич, Ярополк Володимирович зі своїми дружинами — військовими загонами. «И придоша на конях и в ладьях, и придоша ниже порог и сташа в Протолчех в Хортичем острове». Звідси Святополк повів військові сили до Сутені (річки Молочної) і там, біля півніжжя Куркулацької гори, на берегах протоки Різани, в боях вони здобули перемогу над половцями.

Під 1224 р. знаходимо запис літописця про те, що на Хортиці знову зібралися князі-русичі з військами для походу проти нового ворога — татаро-монголів, які вогнем і мечем просувалися на Русь. Війська Київської Русі дійшли до річки Калки, і тут відбулася битва, яка трагічно закінчилася для них. Поразка на Калці призвела до початку татаро-монгольського іга.

ЗЕМЛЯ КОЗАЦЬКА

У XV ст. Хортиця ввійшла в коло тих українських земель, де формувалося українське козацтво. Цей острів став його коліскою. Перші збройні організовані козацькі загопи виникали на дніпровських островах. Саме на цих клаптиках землі, відокремлених від берегів водними смугами, що певною мірою було захистом для островів, саме тут формувалося козацтво у військову силу, тут визрівала його військова організація.

Хортиця була першим великим островом одразу ж за порогами, і це обумовлювало її стратегічну роль для козаків. Перебуваючи на Хортиці, вони стежили на півночі за Кічкаською переправою, намагаючись витіснити звідти татар.

Дуже зручна Кічкаська переправа здавна мала велике значення для нижнього Подніпров'я. Цей перевіз на Дніпрі був відомий ще візантійському імператору Костянтину Багрянородному. У 30-х рр. XVII ст., коли Кічкаською переправою володіли татари, про неї писав французький військовий інженер Гійом де Боплан: «Я бачив, як поляки тут стріляли з лука з одного берега річки на другий, і стріли падали більш як на сто кроків далі протилежного боку. Це головний і найкращий татарський перевіз... У цьому місці русло ріки не більше як 150 кроків завширшки: береги дуже приступні, місцевість відкрита, через що засад тут можна не боятися». На півдні острова Хортиці козацькі загопи контролювали Протолчий брід.

Отже, Хортиця з самого початку появи українського козацтва на історичній арені і протягом усієї його історії залишалась козацькою землею і водночас відіграла видатну роль в історії усієї України.

Писемні джерела, археологічні пам'ятки, народні перекази і легенди свідчать про перебування козаків на Хортиці у ранні періоди історії українського народу. Зокрема, стародавнє історичне джерело — Литовська метрика — зберігає у своїх записах відомості про збройні загопи козаків на Хортиці у XV ст. На Совутиній скелі ще не дуже давно проглядалися залишки валів і ровів, що були фортифікаційними спорудами, створеними козаками майже 500 років тому. Польський хроніст Мартин Бельський (1494—1575) розповідає, що в першій половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для зайняття промислами і для боротьби з татарами.

Хортицькі фортифікації були важливою частиною системи козацьких укріплень на островах і берегах Дніпра та в степу. Козацтво, яке фермувалося в особливих умовах постійної боротьби проти іноземних загарбників і яке з часом розвинулось у збройні сили українського народу, з перших кроків свого існування створювало укріплення для оборони і захисту країни. Запорозькі козаки згодом піднесли до нечуваних на той час висот своє фортифікаційне мистецтво, викликаючи подив і захоплення навіть у ворогів.

Саме з комплексу таких удосконалених укріплень і склалися за порогами унікальне місто-фортеця — Січ, що не мала аналогів у світовій історії. Січ спочатку була військовим центром, опорною базою запорозького козацтва. Потім Січ стала політичним центром всього українського народу, а ще пізніше розвинулась у столицю української держави — козацької республіки, яка стала називатися Запорозька Січ.

Столиця Запорожжя — Січ — вісім разів міняла своє розташування, однак завжди залишалася за порогами. Перша Січ розміщувалася на Хортиці. Поки не виявлено тогочасного письмового джерела, яке б документально, з датованням засвідчувало існування Хортицької Січі. Про неї говорить історична традиція, а також зафіксовані пізніші дані. Наприклад, князь Мишецький — російський офіцер, котрий перебував на Запорозькій Січі в 30-х рр. XVIII ст., записав усні історичні відомості запорозьких козаків, які зберігалися в їхньому середовищі, що «на Хортиці здавна була Запорозька Січ».

Археологічними даними про перебування запорожців на Хортиці на початку XVI ст., коли, як припускають вчені, й виникла на Хортиці Січ, можуть бути знахідки Дмитра Івановича Яворницького, класика у вивченні історії запорозького козацтва: стволи кованих гармат першої половини XVI ст., уламки запорозького судна-чайки та ін.

ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І ХОРТИЦЯ

Середина XVI ст. в історії Хортиці пов'язана з ім'ям українського православного князя Дмитра Вишневецького. Уродженець Волині, Дмитро Вишневецький мав неабиякий военний талант, виняткову особисту сміливість, проявляв величезний розмах кипучої, нестримної, якоїсь фантастичної енергії. Він присвятив все своє життя боротьбі проти

заклятих ворогів України — султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. Україна, мабуть, найбільше потерпіла від постійних турецько-татарських нападів. Шляхетська Польща, окупувавши українські землі, не захищала їх. Українському народу загрожував геноцид. Турецько-татарські нападники спустошували українські землі, знищували людей, захоплювали в полон, перетворювали бранців у рабів і яничарів, заповнювали султанські і ханські гареми полонянками з різних країн, найбільше з України.

Український народ виявив у ті часи надзвичайну історичну творчість: не маючи тоді держави, створив для свого захисту козацтво — збройні сили, які є одною з головних ознак держави.

Одю вже досить загартовану і досвідчену в середині XVI ст. військову силу — козацтво — і прагнув використати Дмитро Вишневецький для реалізації своєї політичної і військової програми: звільнення південних степів від панування ханських орд і знищення турецьких фортець у низзях Дніпра, а згодом і оволодіння Чорноморським узбережжям. Отже, Вишневецькому належить заслуга першому спробувати зробити з козацтва міжнародний фактор, надати його діяльності політичний, міжнародний характер. Однак реально почнуть здійснювати таку програму вже його послідовники, передусім козацький гетьман і поборник української освіти і культури Петро Сагайдачний. В часи Сагайдачного українське козацтво, яке під його проводом кількісно зросло, оформилось в могутню військову силу, запанувало на Чорному морі, ввійшло до складу європейської антитурецької ліги.

Однак цей процес розвивався з початку XVII ст. А в часи Вишневецького, в середині XVI ст., козацтво ще було нечисленним; тому український князь намагався, крім козацтва, залучити військові сили двох держав — Польсько-Литовської і Московської, щоб комбінованими атаками наступати на Кримське ханство.

Володарі цих держав — польський король і великий литовський князь Сигізмунд Август та московський цар Іван Грозний були дуже зацікавлені в організації захисту своїх кордонів від турецько-татарського наступу. Однак в окремі періоди з різних політичних міркувань, з огляду на своє взаємне політичне і військове суперництво, не бажаючи конфронтації з наймогутнішою тоді державою — Оттоманською Портою, а також зважаючи на міжнародну обстановку, Сигізмунд Август та Іван Грозний воліли встановлення

мирних стосунків з Кримським ханством, укладали з ханом союзні договори.

Дмитро Вишневецький відходив від одного чи другого володаря, міняючи по кілька разів підданство, залежно від напрямку їхньої політики щодо Кримського ханства у даний момент. Це було традиційним для феодальних звичаїв середньовіччя, коли васал міг вільно міняти свого сюзерена.

В той же час Сигізмунд Август та Іван Грозний хотіли мати при собі цього українського князя і використовувати у своїх цілях його військовий талант, його нестримну енергію. Польський король і великий литовський князь у 1551 р. призначив Дмитра Вишневецького черкаським і канівським старостою, віддавши у доживотне володіння землі, заселені українськими козаками. Може, саме тоді й познайомився Вишневецький близько з козацтвом. Російський цар наприкінці 1557 р. наділив Дмитра Вишневецького спадковим володінням — містом Белов з усіма волостями і селами, а також багатими подарунками і великою сумою грошей.

Дмитру Вишневецькому належить заслуга започаткування стратегії активного наступального захисту української землі від загарбників — татарських орд і турецької військової сили. Крім відсічі нападникам, які вторгалися на українські землі, він організовував походи козацьких загонів в глиб татарських осад, у володіння кримського хана і в район турецьких фортець на Дніпрі, тобто переніс військові дії на територію ворога. Для цього він створив опорну військову базу козащини на низу Дніпра, в самому центрі Дикого поля, маючи на меті закласти замки на дніпровських островах як твердині проти татар.

Він збудував на острові Мала Хортиця, що знаходився у двохстах метрах від Великої Хортиці, «замок», чи «городок», — земляне укріплення з дерев'яними конструкціями, використавши, мабуть, фортифікаційний досвід козацтва. Неабияку роль у цій фортифікаційній системі Вишневецького грали природні укріплення. Природа немовби спеціально створила цей острівець для військових цілей. Схожий на суцільну скелю, площею близько 16 га, височів він на Дніпрі, підносячись над водою на 15 метрів, мов неприступна гірська фортеця, зі скелястими, майже стрімкими берегами. Через два століття, у 30-х рр. XVIII ст. російський офіцер, князь Мишецький, побувавши на Великій Хортиці, занотував розповідь про те, що нібито Мала Хортиця колись складала з Великою Хортицею одне ціле, а маленький острівець утворився внаслідок весняної повені.

Ось у цьому Мало-Хортицькому «замку» і засіла козацька залага, «у самих кримських кочовищ», — як писав Вишневецький Івану Грозному.

Влітку 1556 р. Вишневецький з Малої Хортиці організував похід на турецькі фортеці Іслам-Кермень і Очаків трьохсот канівських і черкаських козаків, якими керували отамани Млинський та Михайло Єськович, а також кількост запорожців. До них приєдналися російські путивльські козаки, очолені дяком Ржевським, які спочатку прийшли на річку Псло, тут побудували судна і ними потім спустилися по Дніпру.

Спочатку козаки попрямували на турецьку фортецю Іслам-Кермень на Дніпрі, де тепер місто Каховка. Турецька залага якось дізналась про наступ козаків і встигла замкнутися у замок. Козаки захопили коней, худобу і попрямували на Очаків. Приступом вони оволоділи фортецею і містом, знищили численні турецькі і татарські війська, забрали багато «язиків», полонених і пішли назад. За козаками вслід попрямувало значне турецьке військо, очолене комендантом фортець Очакова і Тягина. Козаки зробили засідку в дніпрових очеретах. Під інтенсивним рушничним обстрілом козаків турки були примушені повернути назад. Коли козаки йшли повз Іслам-Кермень, їх наздогнав ханський калга з мурзами і великою ордою. Козаки укріпилися на одному з дніпровських островів і, за тогочасним свідоцтвом, «почали відбиватися від орди, відстрілюючись з рушниць». Шість днів добували їх татари, але добути не змогли й відступили кінець кінцем. А козаки, зайнявши вночі кінські стада, забрали їх на острів і, перемінівшись з річного війська у кінне, пішли навпростець через степи».

У жовтні цього ж 1556 р. Вишневецький організує похід вже під своїм безпосереднім командуванням, спрямувавши своє військо знову на турецьку фортецю Іслам-Кермень. Перед тим Вишневецький марно звертався до Сигізмунда Августа з проханням надіслати на Хортицю «людей і стрільбу». Отже, він хотів передусім поповнити арсенал Хортицького замку за рахунок турецьких гармат. І козаки під його проводом успішно це здійснили. Вони здобули турецьку фортецю, забрали всі її гармати і перевезли їх на Хортицю.

Кримський хан Давлет-Гірей, як тільки дізнався про побудову Хортицького замку, що загрожувало татарському пануванню на Нижньому Подніпр'ї, поставив за мету знищення його.

В похід хан вибрався у січні 1557 р. Він привів до Хортиці майже всю кримську орду й численні ногайські орди і взяв Хортицький замок в облогу. Більше трьох тижнів тривала ця облога. Козаки під командуванням Вишневецького вправно й мужньо обороняли замок. Зі значними втратами у своєму війську змушений був хан повернути до Криму «з великим соромом», — писав російському царю керівник хортицької залоги Дмитро Вишневецький.

Але в жовтні 1558 р. хан знову прийшов для завоювання Хортицької фортеці із значно численнішими силами. Крім татарських орд, прибули й ханські війська, які дісталися на Хортицю на човнах. Приєдналися тоді до хана й загони з Молдавії, що була васалом турецького султана.

Вони взяли Хортицький замок у щільне довготривале оточення. У козаків не стало харчів, і вже не було можливості витримувати облогу. Отже, хортицький гарнізон через пороги з великими труднощами вибрався з ворожого оточення, і Вишневецький повернувся до Черкас. Татари увійшли в покинутий замок і зруйнували всі його укріплення.

Така коротка історія Мало-Хортицької фортеці, але величезна її історична роль. Вишневецький дав імпульс козацтву усвідомити свою силу, міжнародний характер своєї визвольної діяльності. Безпосередньо все це сприяло кількісному зростанню козацтва.

Крім того, Мало-Хортицька фортеця та її козацька залога і взагалі діяльність Вишневецького мали безпосередні реальні наслідки. Сили хана були якоюсь мірою ослаблені. Базуючись на Хортиці, козаки потіснили татарські кочовища і відвоювали частину українських степів. Мартин Бельський, який був майже сучасником цих подій, надає важливе значення Хортицькій фортеці. «Є ще другий острівець, поблизу того Коханого, — пише він, — що зветься Хортиця. На ньому Вишневецький перед тим жив і татарам дуже шкодив, так що вони не насмілювалися через нього так часто вдиратися».

На карті 1613 р. Миколая Христофора Радзівілла замок Вишневецького позначений як поселення. До карти доданий пояснювальний панегіричний напис: «Хортиця — місце на Дніпрі. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній і преславний герой, уславлений військовими заходами, поставив коліс фортецю на підтвердження своєї сили. Середину цього місця оточив муром та дубовою огорожею, які піднеслися, зміцнені природою і Богом так, що він міг стримувати на-

ступ перекопського князя або хана і сил всієї його орди так довго, аж доки Вишневецький, позбавлений тривалою облогою харчів і змушений їсти коней, на човнах подолав врешті пороги і з усім своїм неушкодженим військом повернувся до Черкас».

Грандіозні плани українського князя Дмитра Вишневецького про визволення південних земель і Причорномор'я від хижаків-нападників надто далеко випередили його час; не було тоді і відповідних міжнародних умов. Однак безмежний розмах його діяльності, незрівнянна сміливість, надлюдська енергія були, за визначенням Михайла Грушевського, «поривом у неможливість».

Тим більше, що Дмитро Вишневецький і після Мало-Хортицького періоду продовжував боротьбу проти Оттоманської Порти і Кримського ханства. Він разом з царськими ратними людьми, очолюючи «боярських дітей», російських козаків та стрільців, ходив на Перекоп, Іслам-Кермень та інші султанські й ханські володіння. З турецьких джерел дізнаємося, що в цих випадках уряд Османської імперії проводив тотальну мобілізацію військ, направляв ескадру на Азов. Французький дослідник Кимерджі, який використовував документи стамбульських архівів, твердив, що це єдиний випадок в історії султанської Туреччини, коли такі масштабні заходи і виняткові дії були спрямовані не проти держави, а проти однієї особи з відносно нечисленним військом.

Потім Вишневецький потрапив до Молдавії: група молдавських бояр запросила його на молдавський трон. За напівлегендарними даними, Дмитро Вишневецький був з Рюриковичів, а його далекі предки також мали родові зв'язки з великими литовськими князями Гедиміновичами. Можна думати, що Вишневецький претендував на престол Молдавії, маючи на меті звільнити її від васальної залежності від турецького султана. Однак у кінці 1563 р. молдавський господар, ставленик султана Стефан IX (Томша) захопив Вишневецького в полон і передав до рук турецького султана Селіма II. Турецький султан вчинив над небезпечним для себе ворогом жорстоку розправу.

Вишневецького кинули на гак, вмурований у стіну султанського палацу. За словами вищезгаданого польського хроніста Мартина Бельського, український князь, зачеплений таким за ребро, залишався кілька днів живим і не втрачав почуття високої гідності. Він з такою нищівною іронією висміював султана та його оточення, що турки не витримали

наруг і лихослів'я Вишневецького, добила його стрілами і таким чином поклали край його мукам. Польський історик Несецький пізніше доповнив розповідь сучасників про смерть Дмитра Вишневецького ще такими подробицями. Султан, вражений винятковою мужністю і презирством до смерті, виявлені Вишневецьким у страшні для нього дні, запропонував українському князю свою милість, коли той відмовиться від християнської віри і перейде у магометанство. Але Вишневецький згоден був краще загинути, ніж зрадити свою віру, що в той час рівнозначним було з вірністю своїй нації. «Дивуючись його відвазі й завзятості, вони розділили між собою його серце, — продовжує Несецький, — і з'їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливості і зневаги до смерті, яку показав він».

Легендами й переказами забарвлювали героїчний кінець Вишневецького і сучасники, і пізніші покоління. Український народ зробив Вишневецького героєм своєї думи про Байду, використавши легенди й перекази.

Ой як крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте».
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.

Навіть трагічний кінець Дмитра Вишневецького був перемогою високого, могутнього духу.

Однак пора вже повернутися до основного предмету нашої розповіді — до острова Хортиці.

СТОРОЖОВА ЗАСІКА

У другій половині XVI ст., як і в наступні часи, запорозькі козаки постійно перебували на Хортиці. Визначною подією для Хортиці цього періоду було перебування тут у 1577—1578 рр. Якова Шаха, сподвижника легендарного Івана Підкови, і поновлення ним хортицьких укріплень. З цього острова вирушав Яків Шах з козаками у походи проти турецьких і ординських військових сил.

Про Хортицю кінця XVI ст. згадується в записках Еріха Лясоти, посланця австрійського імператора Рудольфа II до запорозьких козаків, яких він закликав до походу проти кримського хана, щоб не допустити об'єднання і спільного виступу його орд з військовими силами Туреччини, яка го-

тувала тоді війну проти Священної Римської імперії. Лясота вперше доїхав до Хортиці на початку літа 1594 р. і записав: «На цьому острові ми переночували. Козаки, числом до 400, які складали сторожу проти татар біля Будальського порога, приєднались і згодом разом з нами вирушили до Січі». Повертаючись із Січі, Лясота знову пройжджав Хортицю і занотував у щоденнику: «4 липня ми пройшли мимо двох річок, які носять назву Московки і течуть у Дніпро з татарського боку, звідки до острова Хортиці одна миля... Потім пристали до берега нижче, поблизу розташованого острова Малої Хортиці, де років тридцять тому був збудований замок Вишневецького, зруйнований турками і татарами. Біля цього острова виливаються в Дніпро з руського боку три річки, всі зветься Хортицями, і назву цю вони передали обом островам».

І у першій половині XVII ст. найбільший дніпровський острів Велика Хортиця входив до системи передової сторожової лінії, яку створили козаки для оборони України від наступу татарських орд. Козацтво виробило своєрідні форми сторожової служби та оригінальну систему сигналізації. Сигнальні вежі — «маяки», «фігури», спостережні пости запорожці встановлювали на високих скелях та стародавніх могилах. Один з головних козацьких постів базувався на так званій Високій Могилі. На берегах теж стояли пости, які передавали димові сигнали козацьким дозорцям на острові.

Перші два десятиріччя XVII ст. з Хортицею пов'язується ім'я геніального українського полководця, поборника культури і освіти, кошового отамана Запорозької Січі, а потім і козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Деякий час він перебував з усім Запорозьким Військом на Хортиці. Військо розташовувалося у північно-східній частині острова. Сагайдачний наказав обнести козацький табір земляним валом і дерев'яним тином. Пам'ять про Сагайдачного на Хортиці зберегли перекази і назви місцевостей на острові й прилеглих скелях: урочище Сагайдачного, ліжко Сагайдачного, люлька Сагайдака, вали Сагайдачного, Січові ворота.

В 30-х рр. XVII ст. про значення Хортиці для захисту проти татар писав французький інженер-фортифікатор Гіом Левассер де Боплан, який був на службі польського короля і за проектом якого в 1635 р. заходами польсько-шляхетського уряду було побудовано навпроти Кодацького порога фортецю Кодак, щоб перешкодити селянам-втікачам

і козакам перехід на Січ. Боплан побував на Запорозжі, але нижче Кічкаса не спускався по Дніпру і зафіксував те, що йому розповіли: «Кажуть, що цей острів має важливе значення. У нього високе, величне місце розташування, і, будучи охоплений майже з усіх боків високими скелями, не має великих доступів; він тягнеться на дві милі вздовж і на половину, особливо в верхній частині, в ширину. Не боїться повені, має багато дубів, був би прекрасним місцем розташування сторожового укріплення для нагляду за татарами».

У другій чверті XVII ст. на Хортиці збиралися повстанські козацько-селянські загони, звідси розгорталася збройна боротьба проти окупаційних сил шляхетської Польщі на Україні. Є свідчення, що на Хортиці перебували ватажки повстань. Був тут Жмайло, який в 1625 р. очолив козаків у переможних боях біля Куруківського озера. Бачили на Хортиці і того запорозького гетьмана, під проводом якого козаки перемогли польське військо в 1630 р. під Переяславом. Це Тарас Трясило, оспіваний Т. Г. Шевченком у поемі «Тарасова ніч». Перебував деякий час на Хортиці й інший запорозький гетьман — Іван Сулима, уславлений проводир походів проти султанської Туреччини. Повертаючись з одного з таких походів, Іван Сулима з козаками побачили щойно збудовану фортецю Кодак і з ходу зруйнували її. Польсько-шляхетський уряд згодом відновив цю фортецю. Ступав по Хортицькій землі й Кизим, що стояв на чолі повстанських загонів козаків і селян у 1637 р. на Київщині.

З 1638 р., коли після кривавого придушення козацько-селянських повстань польський коронний гетьман, який очолював окупаційні польсько-шляхетські військові сили на Україні, поставив на Микитинській Січі урядовий гарнізон для спостереження за шляхами на Січ, він встановив гарнізон також і на Хортиці, що складався з реєстрових козаків і польських жовнірів — королівських драгунів.

Однак залага реєстрових козаків головним своїм завданням вважала боротьбу проти татарських наскоків. Богуслав Машкевич, польський офіцер, занотував у своєму щоденнику, що «на відстані декількох миль далі останнього порога острів посеред Дніпра... Тут завжди перебуває козацька залага для попередження татарських набігів; острів цей називається Хортицею».

Навесні 1648 р. розпочалася визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти панування шляхетської Польщі. Початку війни передували події,

серед яких одна пов'язана з Хортицею. Богдан Хмельницький, який вже у 1647 р. готувався до повстання, в кінці цього року, рятуючись від переслідувань польських магнатів, втік з кількома однодумцями у пониззя Дніпра, за пороги, і отаборився на місцях старої Томаківської Січі, де вже збиралися селяни-втікачі і козаки. Богдан Хмельницький організував і очолив загін, який в січні 1648 р. витіснив із Січі польський урядовий гарнізон і атакував таку ж залогоу на Хортиці. Тридцять польських жовнірів було вбито. Решта драгунів втекла. Реєстрові козаки всі перейшли на бік повсталих. З тих пір, майже півтора століття, до скасування й зруйнування Січі у 1775 р., Хортиця незмінно офіційно входила до володінь Запорозької Січі. На Микитинській Січі запорозькі козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом, звідки він розсилав по усій Україні універсали, закликаючи до повстання. З Січі на чолі з Хмельницьким виступив на волею тритисячний козацький повстанський загін.

Не один раз відвідував козацький острів Богдан Хмельницький. Легенда пов'язує з його ім'ям історію велетенського дуба, що зберігся до нашого часу й росте на околиці села Верхня Хортиця, за три кілометри від острова. До речі, це — «молодший брат» згадуваного раніше дуба-велетня, відомого з часів візантійського імператора Костянтина Багрянородного; наприкінці XIX ст. йому було близько 2 тисяч років. «Молодшому» дубові — 700 років. Таких дубів, що нагадують про минулу велич багатівкових дібров та байрачних гаїв, лишилися на Україні одиниці. Запорозький дуб, життя якого обчислюється сімома століттями, — чи не найбільший і найстаріший з них. Його зелене шатро має 43 метри в поперечнику, окружність — 632 сантиметри, у висоту дерево сягає 36 метрів. Цю унікальну пам'ятку природи, найдовговічніший, наймогутніший пагін землі, взято під охорону держави. Саме під цим дубом, як свідчить легенда, зупинився Богдан Хмельницький із своїм військом перед битвою на Жовтих Водах: закликав своїх козаків бути такими ж міцними й непереможними, як оцей дуб, такими ж нерозривними з нашою матір'ю Вітчизною, як його коріння — з землею. Ще й тепер старожили показують місце переправи, звідки рушило повстанське козацьке військо на Жовті Води.

«РЕЧИТАТИВИ ВЕЛИЧАВОЇ ДУМИ»

У численних назвах місцевостей на Хортиці, подекуди й у легендах народ зберігав пам'ять про запорожців, про часи, коли був острів землею козацькою. Береги Хортиці порізані балками, між якими височать стрімкі скелі. Перекази пов'язують з козаками скелю Думну біля лівого берега і Музичну балку. На скелі Думній збиралися козаки, щоб обговорити важливі питання. Музична балка, що у північно-західній частині острова, мабуть, могла б розповісти про запорожців — великих любителів співів і танців, творців незрівнянних усних поезій. Не раз тут слухали кобзарів. Не одна дума та пісня народилися тут, а потім розголосилися по Україні, розповідаючи народові про героїзм козацький, піднімаючи його на повстання проти гнобителів. Може, саме Музичну балку мав на гадці Олесь Гончар, коли у своїй промові на з'їзді письменників України сказав: «Десь на Хортиці перед уважно притихлим січовим товариством розкотились могутні речитативи щойно складеної котримось із сивоусих козацьких гомерів величавої думи». А коли захочемо уявити, як танцювали в Музичній балці запорожці, то пригадаємо Тараса Шевченка:

Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають.

Є глуха згадка, що саме з Музичною балкою пов'язане перебування на Хортиці в 1576 р. гетьмана запорозьких козаків Якова Шаха. На високій частині острова можна побачити криницю. З далеких запорозьких часів витікав і не губився струмінь чистої, прохолодної води. Величний дуб, про який згадував ще візантійський імператор, мовнаметом, вкривав своїм могутнім віттям місце козацьких рад.

Дурну скелю, що видається навпроти острова з лівого берега Дніпра, теж пов'язують з козацтвом. За переказами, тут карали козаків за різні провини. Дурна скеля та її сусідка — Середня скеля — мовби стережуть урочище Сагайдачне — широку луку на лівому березі Дніпра. Тут було колись зроблене ніби кам'яне ліжко, назване ліжком Сагайдачного. Може, й справді полюбляв тут відпочивати запорозький гетьман Сагайдачний. Тепер вже не можемо бачити цього «ліжка».

На Середньому стовпі біля правого берега є метрова за-

глибина діаметром півтора метра. Прозвали це місце «козацькою мискою», а легенда розповідає, що в цій кам'яній посудині козаки варили галушки в літню спеку.

Змієва печера (це про неї, як вважають деякі археологи, «батько історії» Геродот писав, ніби тут народився родоначальник скіфів) правила козакам за скарбницю. В ній вони зберігали цінні речі, зброю, боеприпаси тощо.

Хортиця межувала із знаменитим козацьким Великим Лугом — дніпровими родючими плавнями, багатими на рибу, різних птахів, дичину, суціль вкритими лісом, цілющими травами. Ці плавні були порізані річками, балками, озерами. Під час весняної повені на Великому Лузі можна було побачити тільки підвищені місця, ніби острови. Давньогрецький історик Геродот кілька тисячоліть тому відвідав Дніпрові (тоді Борисфенові) береги і описав цю величезну, вкриту лісом низину, порізану й обмиту протоками Дніпра (тоді Борисфена), котру він звав Гілеєю і яка в козацькі часи набула назви Великий Луг.

Він простягнувся на 100 кілометрів від Хортиці вдовж Дніпра до Кам'яного Затону і дорівнював у ширину від 3 до 25 кілометрів. Великий Луг мав виняткове значення для господарства запорозьких козаків. Він був місцем їх праці, джерелом їх життя, їхніх заробітків. Запорожці тому й називали Великий Луг своїм батьком. З його неприступними пущами, протоками, безліччю річок, озер, багниць Великий Луг захищав козаків від татар. Навіть коли вони наступали на Січ, запорожці могли переховуватися у його криївках. Крім того, Великий Луг займав якість особливе місце у духовному житті козацтва. «Ой Січ, мати, ой Січ, мати! А Великий Луг — батько!» — співали вони. Це чудово відчув наш геніальний Кобзар і, повністю відповідаючи запорозьким настроям, писав:

А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити...

Зараз майже всю площу колишнього козацького Великого Лугу вкрило Каховське море. І тільки на лівому березі Дніпра та у південно-східній частині острова Хортиці зберігся шматочок цього Лугу — загалом кілька сотень гектарів. Край острова являє собою низинну плавню, порослу лісом,

порізани річками, озерами, яругами (понад десята частина острова). З другої половини XVII ст. Хортицька плавня була місцем різних промислів. Тут випасали коней, розвивали рільництво, полювали. На Хортиці розташувалося кілька запорозьких хуторів-зимівників.

У XVIII ст. Хортиця належала спочатку до Самарської, а з 1760 р.— до Протовчанської паланки, що були адміністративно-територіальними одиницями Запорозької Січі.

РЕТРАНШЕМЕНТИ НА ХОРТИЦІ

Під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. на Хортиці та на прилеглих до неї берегах з наказу командування російської армії був створений великий і складний, як на той час, укріплений район, одна з ланок фортифікаційної системи, що будувалася для прикриття комунікацій армії. Україна не тільки виставляла на війну численні, великої бездатності козацькі війська, а й значною мірою забезпечувала російські війська продовольством, тягловою силою тощо. Коли російська армія просуvalася до Криму через безводні, безлюдні степи, де не було ні міст, ні сіл і де ворог навіть траву випалював, їй доводилося везти з собою величезні обози. Фортифікаційні споруди на Хортиці, які відігравали роль опорних баз, були для військових обозів перевалочними пунктами: тут зберігали запаси продовольства, боєприпасів, заготовляли фураж, залишали хворих, поранених.

На будівництві цих укріплень загинуло багато людей. Головнокомандуючий царськими військами Мініх, який був на той час фактично необмеженим правителем України, згадував десятки тисяч селян та козаків на будівництво і реставрацію фортець, спорудження постійних і тимчасових земляних укріплень, де вони мусли працювати «своїм коштом і своїм струментом». Мініх прагнув перекласти на плечі козацького війська всі фортифікаційні роботи. Саме воно переважно будувало на всьому шляху просування царської армії всі ці редути і ретраншементи, в загальну систему яких і входили Хортицькі фортифікаційні споруди.

На Великій Хортиці фортифікаційні споруди будувалися протягом 1736—1738 рр. При створенні їх включалися й місця, де колись розташовувалися козацькі загони Дмитра Вишневецького, Якова Шаха та Запорозьке Військо Петра Сагайдачного. Отже, у 1736—1738 рр. використовувалися

давні козацькі укріплення. В них робилися «поправки і деякі удосконалення: лише в небагатьох місцях були створені нові редути»,— такий висновок зробив дослідник історії російсько-турецької війни 1735—1739 рр. А. Байов на основі архівних матеріалів.

Фортифікаційні укріплення 1736—1738 рр. склалися з 19 редутів та системи траншей загальною довжиною чотири кілометри. Ця мережа складних укріплень займала значну частину великого острова. Чотирикутні ретраншементи і редути були також зведені на скелях Дурній, Три Стоги та на Малій Хортиці. Земляні роботи, які проводилися в Хортицькому укріпленому районі, потребували великої кількості людей, напруженої, виснажливої праці. Від важких умов, пошестей, особливо чуми 1738 р., вмирало багато людей. Чума спалахнула спочатку в діючих військах, які в зв'язку з цим примушені були відійти від Очакова і Кінбурна. На Хортицю для зимівлі прибуло п'ять піхотних і три драгунських полки російської армії (близько десяти тисяч чоловік). Вони розмістилися на північній частині острова, де колись стояло військо Петра Сагайдачного, і за допомогою запорожців спорудили там лінію з восьми редутів. Працювали у тяжких умовах. Козакам і солдатам бракувало продовольства, одягу, вони мешкали в землянках.

Хортицький укріплений район мав важливе значення, бо відігравав роль стратегічного пункту, що забезпечував тили російської армії і козацьких військ. Залишки ретраншементів ще й досі є на Великій Хортиці, а на Малій Хортиці тепер навіть важко відрізнити сліди замку Вишневецького від залишків так званих Мініхівських редутів.

Запорозьке Військо, яке відзначалося у великих битвах на театрах війни, виконувало також розвідувальну службу, в якій досягло неперевершеної майстерності. Запорожці добре знали місцевість і тактику ворога, досконало розробили форми і засоби зв'язку, на конях і човнах робили розвідку, заглиблювались у ворожу територію, збирали інформацію. Козаки хортицького гарнізону здійснювали розвідку в районі Кінбурна й у часи війни 1735—1738 рр. Хортиця залишалася, як у минулі сторіччя, важливим пунктом у ланцюзі так званих «маяків», що встановлювалися на високих могилах і за допомогою особливої системи димових сигналів попереджали про наближення ворога. На Хортицю передавали повідомлення сторожових постів з Великого Лугу, від степових варт. Окрема лінія постів зв'язувала Хортицю з Січчю.

У той самий час, коли зводили укріплення, на Малій Хортиці, як і на правому березі Дніпра проти північно-західної частини Великої Хортиці на Малашівських острівцях, було закладено корабельню. Тут споруджували військові судна, матеріал для яких сплавливали по Дніпру здалеку. Оскільки пороги перешкождали транспортуванню, російське командування вирішило перенести будівництво суден з Брянська в район Хортиці. На корабельні будували також судна типу запорозьких дубів, чайок, які високо цінувалися за свою легкість та мобільність. Креслення запорозького дуба зробив галерний майстер Алатенуєв. Планувалося збудувати 500 двадцятичотиривесельних дубів. Керував усіма корабельними справами на Хортиці талановитий російський флотоводець віде-адмірал Н. Сенявін. 28 травня 1738 р. він помер від чуми на Хортиці. У районі корабельні часто густо знаходили запорозькі речі. Мабуть, на цьому місці і раніше була запорозька гавань. Протока, яка відділяє Малу Хортицю від правого берега Дніпра, була дуже зручна для влаштування тут пристані. Вона виконувала роль бухти. Запорожці звали її «Тиховод», сюди вони заводили свої човни. Пізніше дослідники з дна протоки піднімали гармати, ядра, бомби, кулі, свинець, рушниці, кольчуги, стріли, монети тощо. «Тиховод» — справжній підводний арсенал, своєрідна криївка скарбів минулого. Крім корабельні, з 1738 р. на Хортиці містилась прикордонна митниця і великий провіантний склад російської армії.

Отже, острів Хортиця і в російсько-турецькій війні 1735—1739 рр. мав значення воєнного форпосту.

Це значення Хортиця зберігала в часи другої російсько-турецької війни 1768—1774 рр.

Напередодні і в роки війни 1768—1774 рр. захист Хортиці був покладений на Запорозьке Військо, яке взагалі прикривало кордони з боку моря і річкових рубежів, охороняло комунікації і тили російської армії «и всю империю от покушений неприятеля», як писав у своєму наказі головнокомандуючий Другої російської армії граф Панин. Влітку і взимку стояли піхотні і кінні загоони запорожців на водних кордонах.

На Хортиці стояла «велика бекетна вежа». До неї від самої Конки через Великий Луг тяглися «баштові дуби» і «фігури» (піраміди смоляних бочок з канатом), що їх запалювали і передавали димові сигнали по всій сторожовій лінії постів про наближення ворога. Біля постового бекету розташовувалися «редути» — огорожені землянки чи хати з

виритими поблизу окопами. У редутах чатували роз'їзні козацькі дозори. З ім'ям командира Хортицького форпосту запорозького полковника Івана Бабури зв'язані назви балки та села Бабурки.

У 1770—1775 рр. на березі Дніпра проти південної частини Хортиці збудували фортецю Олександрівську, яка розпочинала Дніпровську укріплену лінію з семи фортець від Берди до Дніпра, що споруджувалася за наказом Катерини II. Скориставшись відсутністю Запорозького Війська, яке воювало на фронтах російсько-турецької війни, царські військові команди рубали дуби та інші дерева, руйнували зимівники, розбирали в них будівлі, поселяли на запорозьких землях різних зайд. В майбутньому після скасування Запорозької Січі замість Олександрівської фортеці виникло місто Олександрівськ, і Хортиця ввійшла в адміністративне підпорядкування Олександрівського повіту.

ПІСЛЯ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

1775 рік — трагічний для Запорозької Січі і для всієї України. Російська імператриця Катерина II наказала знищити Січ, як «гніздо свавільства... в його політичній потворності». Саме так вона кваліфікувала наявність демократизму в устрої Запорозької Січі. Проводячи щодо України колоніально-імперську, феодально-кріпосницьку політику, Катерина II, пороздававши запорозькі землі російським та українським поміщикам, забажала, щоб вони були заселені кріпаками з інших районів країни та іноземцями. Першим володарем Хортиці став фаворит цариці граф Потьомкін. Останній передав Хортицю 1789 р. у казну, і тоді тут через рік з'явилися німці. Цариця всіляко заохочувала іноземну колонізацію, і особливо на Хортиці. Царизм хотів закрити доступ на цю священну козацьку землю українським селянам та колишнім запорожцям. Він боявся відродження Січі. На Хортицю прибуло вісімнадцять родин німців-менонітів з Данціга. Поселитися на Хортиці їх примусила Катерина II. Вони одержали великі пільги — на кожного чоловіка 65 десятин землі, 500 карбованців — на сім'ю, забезпечувались лісом, назавжди звільнялись від військової служби і на 30 років від податків. Німці-переселенці заснували на острові три колонії. За час свого перебування на Хортиці німці вирубали ліс по всьому остро-

ву, що був вкритий могутніми дубами, з яких козаки будували свої легкокрилі чайки. Ще в середині минулого століття на острові росло 49 тисяч дубів, тисяча лип, 4500 груш, 2,5 тисячі дерев інших порід, осокорів, верб. У балках росли численні дуби у три-чотири обхвати. У 1880-х рр. німці-колоністи почали масово розпродувати хортицький ліс, особливо дуби, які йшли на залізничні шпали та пивні барила. Загалом меноніти прожили на Хортиці 130 років. Наприкінці 1916 р. вони продали острів Хортицю Олександрівській міській управі за 772 350 карбованців і виїхали до Німеччини. Треба відмітити, що не можна оцінювати однозначно характер і наслідки проживання німців-менонітів на Хортиці та в інших місцях теперішньої Запорізької області. Живучи до сусідству з українськими селянами, німці передали їм свої прогресивні методи ведення господарства, сприйнявши з свого боку багато чого з високої землеробської культури українців.

У Дніпропетровському університеті нині розгорнуто дослідницьку роботу за тематикою «Німці-меноніти на Україні», яка ставить за мету об'єктивно висвітлити історію перебування на нашій землі цих переселенців.

У ПАМ'ЯТІ НАРОДНІЙ

Всупереч офіційним правлячим колам, які, виходячи з своєї імперської великодержавної ідеології, чорнили, ганьбили, оббріхували запорозьке козацтво, фальсифікували, спотворювали історію Запорозької Січі, у пам'яті українського народу, його усній творчості, в історичних піснях і думах, легендах і переказах запорожці завжди залишалися героями-лицарями, захисниками свого народу, своєї рідної землі, а Хортиця — козацькою землею.

У народних традиціях створив свою героїчну епопею «Тарас Бульба» Микола Гоголь, оспівавши і Хортицю. Високі ідеї Гоголя втілював у музиці Микола Лисенко. В його опері «Тарас Бульба» відродилися героїчні постаті запорозьких козаків, а також Хортиця, яку композитор спеціально відвідав, відчувши творчу насагу на цій козацькій землі. «Ви не можете уявити собі, земляче, — писав він в одному з своїх листів, — як допомогла мені та давня подорож на Хортицю. Картина Січі, козацьких зборів, виборів кошового — хіба ж я написав би їх, якби не побачив власними очима залишки славної минувшини?»

Тарас Шевченко, оспівавши запорозьке козацтво, Запорозьку Січ, чимало рядків у своїх творах присвятив і Хортиці, побачивши її на власні очі. Великий Кобзар побував на Хортиці у серпні 1843 р. «Стежкою Тараса» і зараз називає народ невеликий відтинок дороги, яким любив ходити Шевченко.

З гіркотою і безмежним жалем спостерігав поет плондрування, знищення запорозької минувшини. Писав він 26 листопада 1844 р. отаманові Чорноморського козацького війська, письменникові Я. Кухаренкові, і цей лист лишається єдиним документом про перебування Тараса Шевченка на Хортиці: «Був я торік на Україні — був у Межигірського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і плакав: плондрувала нашу Україну катової віри німота». Хортиця, Великий Луг. Січ були у планах молодого Шевченка, коли він замислив серію офортів «Мальовнича Україна».

Російський письменник Іван Бунін ще молодим приїздив на Хортицю. Своє враження і переживання він розкрив у високохудожній поетичній новелі «Козацьким ходом».

У геніальній картині Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» передбачається, що ця подія відбувається на Хортиці. Готуючись до написання картини, І. Рєпін відвідав Хортицю у 1880, а також у 1888 і 1890 рр., коли він подорожував по Україні і в пошуках козацьких типів серед нащадків запорозьких козаків побував на місцях Запорозьких Січей — селах Капулівці, Покровському, місті Нікополі. Величезну допомогу надав художникові Дмитро Яворницький, «невмируща душа Запорожжя», як називав його І. Рєпін. Д. Яворницький поділився з художником своєю безмежною ерудицією, представив йому матеріали своєї колекції запорозьких старожитностей, а головне, — знайшовши сприятливий ґрунт у свідомості художника, — передав йому прогресивну ідею про найвидатнішу історичну роль запорозького козацтва, його героїчний характер, силу і міць духу, патріотизм, іскрометну вдачу, визначивши таким чином концепцію картини. Отже, у картині «Запорожці...» Рєпін досяг найвищого художнього узагальнення, показавши велич і непереборність національного духу українського народу, що знайшло найкраще втілення у запорозькому козацтві.

ДНІПРОГЕС

Спорудження біля Хортиці Дніпровської гідроелектростанції мало важливе значення для розвитку всієї Радянської країни і було новим етапом в історії цього острова.

Ідея Дніпрогесу була закладена ще 1920 р. у плані ГОЕЛРО про електрифікацію країни, що його Ленін назвав другою програмою партії. Голова державної комісії, вчений-енергетик Г. Кржижановський виділив Дніпрогес як основну будову плану ГОЕЛРО. Він доводив, що із спорудженням греблі підніметься рівень води і будуть затоплені дніпровські пороги, а створений напір води буде живити енергією електростанцію, потужність якої може досягнути мільйона кінських сил. Г. Кржижановський передбачав створення промислового комплексу поруч з містом Олександрівськом (Запоріжжя), вважаючи сприятливими умовами близькість криворізьких руд, нікопольського марганцю, донецького вугілля і перетворення у єдину магістраль Дніпра, що дасть можливість плавом спускати ліс і зрошувати засушливі землі.

Слід відзначити, що питанням енергетичного використання вод Дніпра в районі його порогів ще до 1917 р. почав займатися Володимир Іванович Вернадський, найвидатніший природознавець ХХ ст., організатор науки, вчений-енциклопедист, мислитель, життя і діяльність якого були міцно пов'язані з Україною; за своїм походженням він був нащадком запорозьких козаків. Питання про енергетику Дніпра розглядалось у створеній Вернадським у Петрограді 1915 р. і очоленій ним Комісії з вивчення продуктивних сил Росії, її підкомісії білого вугілля, головою якої також був В. Вернадський.

Займаючись у 1918 р. організацією Української Академії наук у Києві, в чому академікові В. Вернадському належала провідна і пріоритетна роль, він заснував Комісію з вивчення природних багатств України. Головою цієї комісії був обраний Вернадський, а до її складу увійшли визначні вчені: В. Артоболовський, Г. Висоцький, І. Гінабург, М. Кащенко, В. Кістяківський, С. Тимошенко, П. Тутківський, О. Фомін, М. Шарлемань та інші, всього 30 чоловік. Таким чином був покладений початок науковому вивченню сировинної бази України і шляхів освоєння та раціонального використання її природних ресурсів, піднесення економіки, розвитку її промисловості.

Головним напрямом роботи Комісії з вивчення природних

багатств України В. Вернадський визначив дослідження проблем електрифікації України, вважаючи її найважливішим важелем економічного розвитку. У світлі розв'язку проблеми електрифікації України комісія зайнялася дослідженням питання про енергетичне використання порожистої частини Дніпра, що, як підкреслював В. Вернадський, вимагає розробки ряду нових науково-технічних питань. На одному з перших засідань комісії (14 травня 1919 р.) професором С. Усатим було зроблено доповідь: «Як використати енергію дніпровських порогів у зв'язку із загальною електрифікацією на Україні». Внаслідок обставин громадянської війни ця робота не могла бути продовжена.

Розробку проекту Дніпровської гідроелектростанції відповідно до плану ГОЕЛРО було доручено професору Олександрову. За його проектом гідроелектростанція мусила розташуватися біля Хортиці, на скелі Коханья, а дугу греблі передбачалося прокласти через Хведоришин (Чорний) острів, поблизу Вовчого гирла, майже по колишньому Крарійському перевозу.

10 серпня 1921 р. Рада праці та оборони під головуванням В. І. Леніна у зв'язку з майбутнім спорудженням Дніпрогесу постановила про необхідність «завчасно вживати заходів до якомога безболіснішого звільнення прибережних земель, які підлягають затопленню при спорудженні гідроелектричної станції біля міста Олександрівська (Запоріжжя), від населених пунктів, розташованих на них, і при виконанні нині робіт по землевпорядкуванню в цьому районі».

Початок спорудження Дніпровської гідроелектростанції, що припав на березень 1927 р., ознаменувався вибухами на скелях старого Дніпра. Керували будівництвом інженери О. Вінтер, Б. Веденцев, П. Ротерт, консультантами були іноземні спеціалісти, зокрема американської фірми Купера. У будівництві брали участь робітники, що прибули не тільки з різних районів України, а й з Москви, Ленінграда, Грузії та інших республік Радянського Союзу.

П'ять років тривало будівництво. Тепер, коли повертаються до нас забуті, викреслені командно-адміністративною системою з історії імена діячів культури, вчених, державних і громадських діячів та інших видатних людей України, а також відкривається правда про тяжкі, страшні факти, події і періоди історії — сталінський голодомор українських селян, терор і вбивства мільйонів невинних людей, брежнєвські табори, тюрми і психушки для

правозахисників української нації, її культури, мови,— настав час сказати правду і про будівництво Дніпрогесу.

Досі пишеться, і тільки в суперлятивих, про героїзм, ентузіазм, самовідданість, навіть самозреченість радянських людей при спорудженні цієї «першої будови соціалізму». І справді, дійсно було так! Однак це лише один бік справи. Для повної правди історії слід знати й те, що досі замовчувалося, старанно приховувалося. На будівництві Дніпрогесу панували розгул і безчинства НКВС, безсоромна, жорстока експлуатація не лише самовідданої праці трудівників, а й їх ентузіазму, їх пафосу, безмежної віри, що вони будуть найсправедливіше у світі суспільство. Не було створено для них навіть найелементарніших умов праці та життя. Останнім часом стають відомими й архівні матеріали, і документальні фото, і кінокадри того часу про драматичну й гірку правду історії будівництва Дніпрогесу.

Напередодні і під час будівництва працювала організована Д. Яворницьким науково-дослідна історико-археологічна експедиція, яка вивчала узбережжя Дніпра, провадила розкопки на островах та в інших місцях, що підлягали затопленню (1927—1932 рр.). Вчений надавав величезного значення роботі Дніпровської археологічної експедиції по розшуках і врятуванню від затоплення цінних для науки та історичної пам'яті пам'яток запорозького козацтва, Київської Русі, античного світу і найдавніших періодів історії людства. Ставлячи питання про збільшення асигнувань на розкопки, Д. Яворницький писав у своєму поданні до уряду: «Тільки тоді будуть виїняті з глибини води та з надрів землі великі наукові скарби, занадто коштовні не тільки для нашої рідної науки, а й для науки всього світу».

Саме з цієї експедиції і почав діяти і діє досі закон, ініціатором якого виступив Д. Яворницький (він і домігся від уряду Української РСР видання такого закону): про обов'язкове науково-археологічне вивчення території, на якій планується велике будівництво або ж меліоративні роботи регіону Півдня України, куди входила, зрозуміла річ, і землі Запорозької Січі. Відомства не мають права починати будівничі роботи або ж меліорації, доки не буде археологічно вивчена місцевість. Ці відомства повинні фінансувати археологічні розкопки.

У березні 1932 р. завершилося бетонування, а 16 квітня була пущена перша турбіна. Струм Дніпрогесу пішов до сотень міст і районів радіусом 250 кілометрів. До Великої

Вітчизняної війни Дніпрогес виробив близько 16 мільярдів кіловат електроенергії. Отже, Дніпровська гідроелектростанція сприяла економічному розвитку всієї країни.

В часи фашистської окупації Дніпрогес дуже постраждав. Гітлерівці висадили в повітря 30 биків (з 47), прольоти водозливної системи, мости, шлюз, щитове відділення. Нижню частину греблі врятував ціною свого життя невідомий солдат, який перерізав шнур, що вів до вибухівки, заготовленої фашистами в кількості 360 тонн.

Відбудова, відродження Дніпрогесу потребували багато зусиль, напруженої, самовідданої праці жителів Запорізької області, юнаків і дівчат з усієї України, а також робітників з інших республік.

ХОРТИЦЯ — ДЕРЖАВНИЙ ЗАПОВІДНИК

1965 рік знаменний в історії Хортиці. Як уже згадувалось вище, в цьому році Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову про увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва. Острів Хортиця цією постановою оголошувався державним історико-культурним заповідником. Передбачалося створення на острові садово-декоративного тематичного парку та історико-меморіального комплексу, присвячених запорозькому козацтву.

Ініціативна і провідна роль у цій видатній історичній події належала тодішньому заступникові голови Запорізького обласвиконкому Миколі Петровичу Киценку. Син козацького степу, він народився у селі Куркулак Токмаківського району Запорізької області. Микола Петрович з дитячих років знав усі ті легенди, перекази, спогоди, що свято зберігали нащадки запорозьких козаків їхній козацький нескорений дух, традиції козацької землі. Любов до рідної історії, до запорозького козацтва, культури українського народу завжди була з ним, була провідною зіркою його життя.

Після закінчення сільської школи М. П. Киценко прийшов до Новомосковського педагогічного технікуму пішки, босий, однак знаючи напам'ять усього безсмертного «Кобзаря». Потім — незакінчений Харківський інститут журналістики, 9 років служби в армії, Велика Вітчизняна війна, Сибір, Далекий Схід, участь у боях проти японців, повернення в рідне село, праця в Токмаківській і Новохортицькій районних газетах. Публіцистикою, літературою

Микола Петрович займався ще з юнацьких років, не полишав усе життя. Писав вірші, прозові твори і особливо багато статей, друкувався. У 1951 р. М. П. Киценка направили вчитися в Республіканську партійну школу. Потім працював секретарем Запорізького сільського обкому КП України, а ще пізніше — заступником голови обвиконкому. На партійних і радянських посадах у коло обов'язків М. Киценка обов'язково входили питання культури, і він багато зробив для її розвитку в Запорізькій області.

На останній посаді він і приступив до здійснення мрії свого життя. Саме у М. П. Киценка вперше виникла і сформувалася ідея увічнення пам'яті славетних героїв українського народу — запорозьких козаків на Хортиці і по всій Україні. І першим саме він почав її утверджувати і втілювати в життя. Цим величним діянням М. П. Киценка назавжди ввійшов у історію України. Треба відзначити, що він знайшов розуміння і підтримку у тодішніх заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька, першого секретаря Запорізького обкому КП України О. А. Титаренка і секретаря ЦК КП України Ф. Д. Овчаренка. Особливо схвально до ідеї М. П. Киценка поставився П. Ю. Шелест, який у той час був першим секретарем ЦК КП України. Він відвідував Хортицю, закликав: «Робіть, хлопці, робіть швидше», — ніби відчував можливість фатального кінця цієї справи. У 1989 р. П. Ю. Шелест (він зараз на пенсії і живе у Москві) у своєму інтерв'ю українському журналістові говорив, що «пишався і пишається сьогодні тим, що була прийнята постанова про створення державного заповідника на Хортиці». Двома виданнями вийшла книжка М. П. Киценка «Хортиця в героїці і легендах».

Постанова від 18 вересня 1965 р. зобов'язувала взяти участь в її реалізації республіканські установи — Міністерства культури і фінансів, Академію наук УРСР, Держбуд і Держплан, Запорізький обвиконком, творчі спілки.

Розпочалася активна і широкомасштабна робота. Для створення передумов реалізації урядової постанови необхідно було вирішити питання з упорядкуванням землекористування на Хортиці, збереженням її природи, врятуванням історичних пам'яток.

На Хортиці зосереджені майже всі ландшафти України, унікальні скарби природи. Але й у 60-і рр., як і в попередні, природа, ландшафти, меморіальні місцевості, історичні пам'ятки Хортиці варварськи руйнувалися, знищувалися; недоцільно використовувалася територія острова, хаотично

забудовувалася різними установами, які вважалися господарями хортицьких земель, без урахування того, що острів за постановою уряду України набув статусу заповідника. Кожному підприємству чи установі надавалися ділянки землі, що, як правило, обносилися високими парканами, порушувалася природна архітектоніка острова, навіть тієї його частини, яка відводилася під історико-меморіальний комплекс, під меморіальні знаки в інших місцях острова, пов'язаних з видатними подіями життя й діяльності запорозького козацтва.

Лісництво на Хортиці провадило своє господарство, не враховуючи історичних і природних особливостей багатої, дуже цінної, рідкісної флори і фауни острова, руйнувало і розорювало історичні пам'ятні місця.

Особливої шкоди природі та історичній пам'яті Хортиці з 1930 р. завдавав (і досі завдає) так званий ЦИМЕТ — Центральний науково-дослідний інститут механізації та електрифікації тваринництва СРСР, підпорядкований центральним відомствам. ЦИМЕТ займає більше тисячі гектарів, майже половину острова.

Існування інституту на Хортиці, де ніколи не було ніякого тваринництва, завжди викликало здивування. Однак намагання М. П. Киценка добитися виведення ЦИМЕТу з Хортиці розбивалися, немов об кам'яний мур: ЦИМЕТ підлягає безпосередньо Москві, і він неприступний. Але все ж таки М. П. Киценка як перший етап примусив вивести за межі острова Хортиці корівники, свинарники й вівчарні.

Запорізький обвиконком за ініціатииви М. П. Киценка прийняв спеціальне рішення про упорядкування землекористування на Хортиці, про заборону самовільної забудови території острова.

В результаті спільної праці М. П. Киценка і автора цих рядків, з урахуванням думок, порад спеціалістів і широкої громадськості була вироблена узагальнена схема і визначені головні вузли і напрямки майбутнього історико-тематичного садово-декоративного парку та його етнографічної частини, тобто історико-меморіального комплексу і музею з панорамою, присвячених запорозькому козацтву.

В історико-природних тематичних пропозиціях зверталася особлива увага на врахування історичних традицій, своєрідність і специфіку природи запорозької доби. Зокрема передбачалося здійснити нові насадження, передусім дубових гаїв, бо, як відомо, в народних піснях і думках дуб

символізує козака; а також планувалося відтворити шматочок запорозького степу. Для генерального плану острова Хортиці пропонувалася така концепція: це заповідник історії та культури запорозького козацтва і місце масового відпочинку.

Садово-декоративно-тематичному парку відводилось 220 гектарів. Він мав розташуватись на північній частині острова, так званій Верхній Голові. Вважалося, що ця територія найбільше підходить для історико-меморіального етнографічного комплексу. Саме тут здебільшого сконцентровані пам'ятні місця козацтва. Рельєф цієї частини острова у 60-х рр. найбільше зберігся у тому вигляді, який він мав за козацьких часів. Проте були й інші думки. Висловлювались пропозиції створити історико-меморіальний комплекс на середній і навіть південній плавневій частині острова, на користь чого наводились досить переконливі докази.

Чорна скеля позначалася пам'ятним знаком на честь давньоруського князя Святослава, що загинув тут. Алеї парку передбачалося прикрасити монументами-пам'ятниками видатним діячам Запорозької Січі, які бували на Хортиці: Криштофу Косинському, Северину Наливайкові, Тарасу Трясилу, Івану Сулімі, Петру Сагайдачному, Івану Нечаю, Івану Богуну, Івану Сірку. Серед парку, як вважали ми, стоятимуть скульптурно-монументальні зображення популярних героїв народних і літературних творів: Мамаю, Голоти, Байди, Марусі Богуславки, Тараса Бульби. Височитиме тут і скульптура кобзаря; народного співця, а також скульптурна група козацького дозору тощо. Хотілося також, щоб на острів були привезені зі степу кам'яні баби — мовчазні свідки ще половецьких часів. Вони стояли б на могилах, як було колись. Бачились на території парку пам'ятники Гоголю, Лисенку, Репіну, Яворницькому, які присвятили свою творчість запорожцям. Монумент на честь військового і соціального союзу запорозького і донського козацтва міг би увічнювати їхню спільну боротьбу проти іноземної агресії, царизму та феодального гніту. З видових майданчиків, оформлених з використанням запорозької тематики, можливо було б дивитися на Дубовий острів, на скелі Стоги, Дурну та інші історичні місця.

В ватишному місці парку планувалось розмістити могили кошових отаманів, прах яких необхідно перенести на Хортицю (Петра Калнишевського та Йосипа Гладкого), а могилу славного кошового Івана Сірка треба було б зробити десь окремо на великій скелі.

Висловлювалася також думка про необхідність зібрання і перенесення хрестів з запорозьких могил. Цих хрестів залишилося дуже мало, і кожен з них являє собою історичну пам'ятку.

Для панорами музею, будинок якого планувалося спорудити на Хортиці, був визначений один із героїчних епізодів боротьби козацтва проти турецько-татарської агресії — штурм у 1616 р. могутньої турецької фортеці Кафи, тодішнього центру работоргівлі в Криму.

Головну ідею історико-меморіального комплексу мав втілити етнографічний музей запорозького козацтва просто неба. Експонати — споруди для такого музею — передбачалося відтворювати, оскільки від запорозьких часів майже нічого не лишилося. Визнано було необхідним відображення передусім господарської і культурної діяльності запорозьких козаків, які були неабиякими творцями матеріальних та духовних цінностей і зробили свій внесок в історію України не тільки блискучими військовими перемогами та високим воєнним мистецтвом.

У наших історико-тематичних пропозиціях передбачалося, що для ознайомлення широкої громадськості з життям запорозьких козаків, їх матеріальною культурою, військовим мистецтвом та історією слід експонувати такі елементи.

1. На підвищенні, як це завжди робили запорожці, закладаючи свої центри-столиці (фортеці), розміститься Чортомлицька Січ. Вона існувала півстоліття й оформилася в своєму найбільш класичному вигляді. Будуть відтворені січова площа з церквою, куренями; «грецький дім», де жили послы, що приїздили на Січ; січова школа, січові укріплення; пушкарня, гончарня та зброяна майстерня. В гончарній майстерні за технологією тих часів виготовлятимуть запорозькі люльки та інші керамічні вироби, що їх відвідувач зможе придбати як сувенір. Січові фортифікаційні споруди складатимуться з глибокого рову, високого валу, укріпленого дубовими палями, а також кошами, виповненими землею; серед них стримітиме спостережна башта. Вони, мабуть, включатимуть впорядковані та реконструйовані укріплення Сагайдачного, залишки яких зберігалися донедавна. На честь інших Січей буде встановлено 7 обелісків-монументів у парку.

2. Кожна Січ мала гавань, звідкіль запорозькі флотилії вирушали в морські походи і куди приходили з різних країн купецькі кораблі. На хвилях козацької бухти гойдатиметься кілька причалених чайок та дубів.

3. З другого боку Січі стоятиме запорозька корчма.

4. На зручному місці розташується славнозвісний запорозький табір, «рухома фортеця».

5. На Високій могилі сягне у височинь сторожова вежа.

6. У глибокій балці на території парку відвідувачі побачать запорозький хутір-зимівник.

7. Може, буде реконструйований і Запорозький гард — спеціальні споруди на річці для рибного промислу.

8. З північно-західного боку Хортиці знову, як у минулі століття, буде влаштований козацький перевіз. На дубах перевозитимуть на Малу Хортицю всіх, хто забажає оглянути реставровані земляні укріплення XVI ст., так званий замок Вишневецького, а також ретраншементи.

9. Сірі круторогі воли, запряжені в чумацькі вози, повезуть екскурсантів по всьому острову. Хортиця буде оголошена заповідною територією, і тут дбайливо зберігатимуться залишки минувшини.

Хортиця — заповідник, але водночас вона буде базою масового відпочинку. Для цього відводиться спеціальна зона в центральній і південній частинах острова. Тут буде парк культури та відпочинку. Планувалося також створити на Хортиці спортивну базу республіканського масштабу.

Запорозьке козацтво завжди викликало великий інтерес у всього світу. Тому, безумовно, думалося нам, Хортицький заповідник перетвориться на величезну базу туризму. На Хортицю приїжджатимуть з усього Радянського Союзу і з-за кордону — познайомитися з тим, як жили й воювали легендарні запорожці, як виглядала Січ, звідки вилітали сильні і непереможні орли, славні лицарі і звідки «дух вольності розливався по всій Україні». Відвідання легендарного острова перетвориться на захоплюючу мандрівку в минуле.

Був оголошений республіканський конкурс на проект історико-меморіального комплексу запорозького козацтва. Однак конкурс вийшов за межі України. Проекти прислали також із Москви, Молдавії. Конкурсні проекти обговорювалися широкою громадськістю міста Запоріжжя і столиці України — Києва, у республіканській Спілці архітекторів і в Держбуді.

Жюрі, до складу якого входила і автор цих рядків, жодного з поданих проектів не визнало придатним до реалізації у створенні історико-меморіального комплексу. Більшість з них не виконали вимог постанови уряду — створення тематичного історико-меморіального парку, не була по-справж-

ньому розроблена етнографічна частина, яка мусила бути пріоритетною. Натомість зверталась першочергова увага на проектування будинку музею на Хортиці.

Найбільше етнографічних матеріалів втілювали шість проектів студентів-дипломантів Київського художнього інституту. У цих дипломних проектах етнографічну частину відтворення Січі композиційно завершувала церква, що мала стати окрасою цього пам'ятника козацької слави. За вірець був узятий п'ятибанний дерев'яний храм, побудований в середині XVIII ст. в Ромнах останнім кошовим отаманом Петром Калнишевським, що являв собою шедевр козацької архітектури. В кінці XVIII ст. церква Калнишевського була перевезена до Полтави, в 1941 р. знищена фашистами, однак збереглися описи, малюнки і креслення цієї церкви.

Серед студентських проектів найкращим був визнаний той, що належав дипломнику Віктору Красенку, який глибоко відчув демократичний характер і волелюбний дух Запоріжжя. Всім спорудам історико-меморіального комплексу він надав архітектурних форм, властивих українському зодчеству XVII—XVIII ст., зокрема специфічних для запорозьких майстрів. Загальний поетично-емоційний настрій проекту Красенка відповідав романтичному колоритові хортицької природи, чітко і гармонійно розкривав простір острова, а споруда музею органічно вписувалась у природне середовище. Символіка художнього образу музейного будинку розшифровувалась по-різному. Дійсно, з берега виникало уявлення про «вітрила», «крила запорозької чайки», «полум'я волелюбного запорозького духу».

Проект групи архітекторів міста Запоріжжя своїм художнім рівнем не відповідав високим вимогам, не створював художнього образу Запорозької Січі, еkleктично вирішувалися представлені в ескізах окремі фрагменти історико-етнографічного комплексу, а також будинку музею, який зовсім не вписувався в природу острова — гігантська сірникова коробка, покладена пліском, причому не враховувалась історичний ландшафт острова, його зелений масив. На зауваження, які робилися щодо цього на обговореннях, головний архітектор проекту М. Ф. Жаріков відповідав: «А ми сперечаємося з природою». Однак функціональна частина музею була розроблена кваліфіковано й професійно, ретельно і фундаментально.

Отже, жюрі запропонувало взяти основою для розробки робочого проекту проекти Віктора Красенка і запорізьких

архітекторів, використавши вдалі творчі знахідки з інших проєктів.

Таким чином, розгорталася, набирала сили й темпу підготовча робота по реалізації постанови Ради Міністрів УРСР. М. П. Киценко встиг поставити кілька пам'ятних знаків на Хортиці. Перед Хортицею розкривалося щасливе, яскраве майбутнє.

Але наближалися десятиліття застою. Всі плани програми були перекреслені, починання підрубані під корінь. Ф. Д. Овчаренко, колишній секретар ЦК КП України, розповідає, що він готував питання про Хортицю-заповідник на Пленум ЦК КП України і зажадав від секретаря Запорізького обкому партії М. Всеволозького відповідних матеріалів. Той, одержавши вказівку з Москви, заявив, що ніякого заповідника на Хортиці він створювати не буде, а в будинку, який споруджуватиметься тут, розміститься музей історії міста Запоріжжя, і він у жодному разі не допустить, щоб був тут музей запорозького козацтва.

МАЙБУТНЄ 60-х рр.—СУЧАСНЕ 90-х

Минуло чверть століття. Майбутнє для 60-х рр. тепер для нас, людей 1990-х рр., є сучасним. Чи таке вже воно чудове, яким мріялось шестидесятникам? Ні, воно жахливе, трагічне і взагалі несе загрозу існуванню заповідника.

Приреченість Хортиці була з очевидністю закладена в часи утвердження брежневського режиму. Суслівська «теорія» злиття націй призвела до придушення національної свідомості і гідності, суцільної русифікації і витіснення національних мов, до заборони й перешкод на шляхах розвитку національних культур, до знищення історичної пам'яті народу, до зруйнування національних святинь-пам'яток і пам'ятних місць історії та культури. Зазнали переслідувань і репресій ті, хто намагався врятувати духовні цінності свого народу. Посіпаки Суслєва договорились до дикої, абсурдно антиісторичної формули, що «радянський народ — це етнічна єдність». Пізніше внесли «поправку», це «історична єдність». Суслєв чомусь відчував якусь хворобливу ненависть до козацтва. Може, у цього «ідеолога без ідеології», як називали Суслєва за кордоном, так проявлявся ідеологічний і політичний атавізм, і він перебував у полоні кривавої ідеї «розкозачування Дону» і політики геноциду

проти козацтва, що здійснювалась у роки громадянської війни.

На Україні таку політику ще в більш загостреній, репресивній формі під гаслом «боротьби проти буржуазного націоналізму» провадив Маланчук, тодішній секретар ЦК КП України, із зграєю функціонерів від науки, культури і партократії. У таких умовах, зрозуміла річ, було неможливо здійснювати справу увічнення пам'яті запорозького козацтва — національного символу українського народу. Чи могли допустити суслівці і маланчуківці створення величезного пам'ятника запорозькому козацтву — історико-меморіального комплексу на прадавній козацькій землі, святині України — острові Хортиці?

В результаті постанову Ради Міністрів Української РСР від 18 вересня 1965 р. «забули», не виконували, хоч її не відміняли. Навіть ніколи не згадувалося, що острів Хортиця є державним заповідником. Тут хазяйнували, нехтуючи заповідним режимом, 22 відомства, профілакторії підприємств, ЦК комсомолу України та інші різні установи. Землекористувальники без усякого узгодження самовільно захоплювали землі, порушуючи закон, не дотримуючись навіть чисто процедурних формальностей. Продовжувалась хаотична забудова острова при дуже низькому санітарному стані. Між іншим, побудували ресторан на Хортиці й, ніби на гум, дали йому назву: «Запорозька Січ».

Нічого не робиться цими землекористувальниками для охорони природи. Знищена велика частина природних цінностей Хортиці, цієї видатної пам'ятки природи Подніпров'я. Продовжується бурхлива антиприродна, антиісторична діяльність ЦИМЕТу, профіль якого зовсім не відповідає традиційному природному середовищу острова. Викорчовують старі сади, висаджують нові, збільшують підсобне господарство, прихоплюють землі, будують дачі для співробітників, та й вони самочинно, самовільно ставлять будинки на Хортиці, навіть не сповіщаючи ні власті, ні дирекцію заповідника. Запорізький облвиконком, міськвиконком, обком і міськком КП України залишаються безпорадними перед установою московського підприємства, яка по-хизацькому хазяйнує на українській землі.

Катастрофічно зменшується територія острова: Не укріплені його береги, і Каховське море систематично пожирає хортицьку землю: кожен рік ідуть під воду 2—2,5 гектари (30 тисяч кубометрів ґрунту).

Будинок музею на Хортиці, побудований за проєктом

архітекторів М. Ф. Жарікова і М. В. Стефанчука, ще раніше викликав, як говорилось вище, багато зауважень і нарікань і в Запоріжжі, і в Києві. Профіль музею, як і визначив його ще в кінці 60-х рр. всупереч постанові уряду М. Всеволозький — історія міста Запоріжжя, а не історія запорозького козацтва. Отже, і переважають експонати радянського періоду. Експонати запорозького козацтва — кілька підвішено люльок, поодинокі клейноди і зброя, а також антиісторична, антихудожня панорама М. Овечкіна «Повстання козацької бідноти на Січі у 1768 році». Автор намагався показати, нібито історичною суттю запорозького козацтва була лише класова боротьба.

У роки застою постраждали ті, хто активно займався справою увічнення пам'яті запорозького козацтва, зокрема на Хортиці. Вони зазнали переслідувань, репресій. М. П. Киценка зняв з посади заступника голови облвиконкому, призначили заввідділом трудових ресурсів у цій же установі, по обласних і районних парторганізаціях його «проробляли» як «націоналіста». Друге видання його книжки «Хортиця в героїці і легендах» було вилучене з бібліотек і мережі книжкової торгівлі. Були поголоски, що частину тиражу спалили. 10 травня 1983 р. Миколи Петровича Киценка не стало. Майже перед кончиною раптом його нагородили орденом Дружби народів за роботу в облвиконкомі (вже після того, як відправили на пенсію).

На Хортиці існує інституція, яка зветься «Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця». Це у 1970 р. створена Запорізьким облвиконкомом за ініціативою М. П. Киценка дирекція заповідника і колектив науковців. Але цей державний заповідник до останнього часу перебуває в жалюгідному стані, не має жодних прав, не володіє землею. Рада Міністрів УРСР 18 вересня 1965 р. передала «Заповіднику» увесь острів — 2650 гектарів, а Запорізький міськвиконком у 1987 р. виділив аж... 4,6 гектара, наче жебракові. Отже, місцева влада не виконує урядову постанову і не дотримується статусу заповідника. Скарги та інші документи про порушення законодавства щодо Хортиці навіть не розглядаються і не приймаються судами.

Не найкраще вийшло й зі спорудженням у застійні роки другої черги Дніпрогесу, пов'язаного з історією Хортиці. Московському проекту Другого Дніпрогесу заперечували навіть керівники міста Запоріжжя. Однак постанова Ради Міністрів СРСР, підписана О. М. Косигінін, поклала край усім протестам. І ось тепер бачимо, що найгірші побоювання

здійснилися. Економічно Другий Дніпрогес явно себе не виправдовує.

Останні три роки над Хортицею нависнула страшна загроза знищення її як заповідника. Обласна і міська влада наміряється провести через острів мости, що може обернутися справжньою трагедією для Хортиці.

Корені цієї проблеми були закладені в подіях, які віддалені від нас майже шістьма десятиліттями і які тісно пов'язані з долею міста Запоріжжя.

На початку 30-х рр. був розроблений проект розвитку міста. Відповідно до цього першого генерального плану міста Запоріжжя вся промисловість виносилась на протилежний від міста берег Дніпра, тобто на правий берег вище міста, яке передбачалося інтенсивно озеленяти, особливо його стару частину. Цей план викликав загальне визнання, зокрема й за кордоном. У Франції він одержав один з перших призивів.

Однак «батько усіх народів, великий вождь» Сталін категорично висловився, що «робоча людина на роботу повинна ходити пішки, а коли їздити трамваем, то не більше 15 хвилин». Після цього був розроблений новий план, за яким промисловість розміщувалась на лівому березі, поруч з містом. Так виник промисловий вузол, який розвинувся в наймогутніший у промисловому відношенні район. Не враховано було й те, що роза вітрів поблизу діє таким чином, що увесь дим іде на місто і на Хортицю.

Наступні генеральні плани подальшого розвитку міста повторювали і розвивали порочний бік попереднього плану, і місто Запоріжжя перетворювалося в жертву нерозумної індустріалізації. Протягом десятиліть за рахунок грубих помилок і прорахунків розвинулась потворна, протиприродна концентрація промисловості в рамках міста.

Чверть століття тому зробили ще один хибний крок, безпосереднім наслідком якого стало виникнення сучасної проблеми мостів. Почали розбудовувати на правому березі житловий масив, сподіваючись таким чином використати Хортицю як щит від шкідливих викидів промислової зони. Може, тому й називають цей масив Хортицьким. І тепер розгортання житлового будівництва міста Запоріжжя відбувається майже тільки за рахунок цього масиву. Інтенсивне будівництво все більше просувається на південь, відбувається знищення природного реліктового середовища правого берега. Місцеві керівники і останнім часом планують розширювати Хортицький масив саме на південь.

Хортицький масив в основному будувався для робітників металургійних заводів-гігантів: «Запоріжсталь», «Дніпророспецсталь» та інші — до десятка. Вважалося, що через Дніпро до них найкоротший шлях. А як виявляється, у наш час сама ця ситуація викликала гостру транспортну проблему. Існуючий Преображенський міст не справляється з перевантаженням потоку транспорту, який перевищує норму в 4 рази. Довготривале скупчення автотранспорту біля мосту ще більше забруднює повітря вихлопними газами, поглиблюючи катастрофічний екологічний стан міста. До того ж будівництво Хортицького масиву провадилося з нехтуванням соціальної сфери. Як записано в звіті комісії про проведення експертизи 1989 р. основних положень генерального плану розвитку міста Запоріжжя і перспективи будівництва мостових переходів через Дніпро: «За абсолютно більшістю послуг рівень забезпечення населення Хортицького масиву рівний майже нулю». (Цю експертизу, яку виконували московські наукові і технічні заклади, замовили запорізькі обвиконком і міськвиконком). Тому ідуть на лівий берег у магазини за продуктами, в кіно, театри та задля інших побутових і культурних потреб. Отже, транспортне напруження виникає не тільки в часи пік.

Рішення керівників міста і області розв'язати транспортну проблему проведенням мостів через Хортицю теж має свою предісторію. Ще колишній перший секретар Запорізького обкому М. Всеволозький, використовуючи свої дружні стосунки з Л. Брежневим і В. Щербидьким, добився, щоб через Запоріжжя, хоча до того проектувалось надати їй напрямок в обхід цього міста. Таким чином, дотримуючись простої логіки застійних часів, М. Всеволозький та його оточення хотіли свою транспортну міську проблему вирішити за рахунок республіканської траси, не витрачаючи грошей із свого бюджету, не турбуючись тим, що міст обов'язково проляже через заповідну Хортицю, отже, зовсім ігноруючи факт урядової постанови, що оголошувала острів Хортицю державним заповідником, тобто недоторканою територією. Плани проведення мостів через острів спиралися на містобудівну ідею тих часів, коли Хортиця ще не була заповідником. Помилку своїх попередників керівники міста й області вирішили виправити ще більшою помилкою. Для будівництва мосту відводився десятирічний термін. Моторошно стає, коли уявити собі, що десять років бульдозери та інша техніка будуть нівечити тіло нещасної Хортиці, плюн-

друвати заповідну, священну козацьку землю, руйнувати історичні ландшафти, знищувати занесених у червону книгу представників флори і фауни. Хортиця як державний заповідник загине.

Уявлена картина можливої майбутньої загибелі заповідної Хортиці набирає ще більш трагічних рис у зв'язку з тим, що планується міст провадити через південну частину острова з її реліктовими плавнями, які теж узяті під охорону держави. Плавні — природний заказник. Отже, плавнева південна частина острова є двічі заповідною територією. Ніхто, абсолютно ніхто не має права підняти на плавні руку.

Аргументи авторів протизаконної ідеї проведення мосту через Хортицю зовсім позбавлені гуманістичних аспектів, примітивні і безпорадні. Віддається пріоритет промзоні, виключається всякий конструктивний підхід до рішення екологічних проблем. Вони відкидають усі альтернативні пропозиції, зокрема проводити міст нижче острова.

« ЧЕРЕЗ ХОРТИЦЮ ДЕШЕВШЕ »

А чому саме через південну частину? Аргументується так: міст через південну плавневу частину буде йти прямо на «промплощадку» металургійних заводів, і робітники за півгодини будуть діставатися до місця праці. Тепер вони масово розраховуються, отримавши квартири, тому, що їм далеко їздити.

Насправді причини масового відпливу робочої сили інші, і масштаби цього явища такі великі, що внаслідок відселення заводського району можлива втрата його статусу. Ніхто не хоче тут жити, та й працювати, коли тільки знаходять інші джерела існування. Зараз заводи Запоріжжя мають дефіцит 16 тисяч робочих рук. Транспортна проблема не вирішує головної. Умови праці на заводах Запоріжжя жахливі, нестерпні. Обладнання і устаткування 30—40-х рр. віджиле, відпрацьоване, без очисних споруд. У повітря систематично викидаються тонни і тонни найшкідливіших речовин. Ці викиди у 5—6 разів перевищують максимально допустимі норми.

Техногенне навантаження вже давно перейшло всі можливі і неможливі рівні. І хоч є рішення Ради Міністрів СРСР про заборону розширяти в Запоріжжі промислову площу і будувати нові заводи, центральні відомства, союзні міністерства вимагають це робити, і це робиться під виглядом реконструкції старих заводів. Планується навіть будівни-

цтво «дочірних підприємств» на правому березі, поблизу Хортицького масиву. Отже, як записано у вищезгаданому звіті про експертизу генерального плану розвитку Хортиці, «технократична орієнтація у виборі технологій і нарощування потужностей залишається незмінною».

Катастрофічну екологічну ситуацію в Запоріжжі разом із заводським районом створює злочинне поєднання атомної станції з тепловою електростанцією, чого ніде в світі не роблять. В результаті — кислотні дощі і «планові» радіоактивні викиди. Захворюваність у Запоріжжі вдвічі перевищує загальносоюзні і загальноукраїнські показники. Кожна четверта народжувана дитина з'являється на світ з патологією. Під час проведення телемосту Москва — Запоріжжя запорожчани зібралися на Хортиці; серед них жінки, які тримали транспаранти з написом: «Не хочемо народжувати мутантів».

Доля острова Хортиці викликала велику стурбованість громадськості, і не лише України.

Понад два роки громадськість протистояла варварським планам заляпання національної святині. На захист Хортиці виступала центральна преса, зокрема сім разів газета «Ізвестія», журнал «Огонёк», республіканські і обласні радіо й телебачення, газети, журнали, зокрема «Україна». Турботи про долю Хортиці звучали на зборах, мітингах. Дві урядові комісії намагалися з'ясувати справу з мостом. Щоправда, президія Академії наук Української РСР прийняла документ, підписаний президентом АН УРСР Б. Є. Патонем, щодо можливості проведення мостового переходу через Хортицю, що звучало майже поодиноким дисонансом на фоні загальнонародного осуду.

Однак для запорізького обласного і міського керівництва все це ніби ні до чого. Воно непохитне у своїх беззаконних і деструктивних намірах. І, як новий прояв таких намірів, сесія Запорізького облвиконкому 12 вересня 1989 р. прийняла рішення про побудову мосту через Хортицю, її південну, плавневу частину. Ось так вирішує облвиконком долю національної святині.

Постанова Запорізького облвиконкому викликала нову зливу листів, виступів, звернень, протестів. Спеціальне звернення до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР прийняла перша республіканська науково-практична конференція «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці» (До 500-річчя запорозького козацтва), яка відбулася 18—20 січня

1990 р. на острові Хортиці. У листах, зверненнях, протестах висловлюються обурення, гнів, намагання пробудити сумління, почуття здорового глузду у представників місцевої влади, переконати їх, довести, що так не можна поводитися з національними святощами. Та вони все це зневажають, грубо нехтують громадською думкою.

Треба, нарешті, поставити справу на юридичну основу, як це належить у правовій державі. Маємо брутальне порушення урядової постанови, законів про державні заповідники й заповідний режим, про охорону пам'яток історії та культури. Отож мова повинна йти про судову відповідальність.

МАЙБУТНЄ ХОРТИЦІ 90-х рр.

В останнє десятиріччя ХХ ст. Хортиця входить з тяжкою, трагічною долею. 90-і рр. — це найближче майбутнє цього дніпровського острова. Яким воно буде? Чи трапиться найгірше, і Хортиця зникне як заповідник запорозького козацтва? А може, все ж спільними зусиллями людей доброї волі ми врятуємо її? Адже неймовірно зростає значення Хортиці в плеканні історичної пам'яті народу та його духовності саме тепер, коли більшість пам'ятних місць, Січей та інших пам'яток запорозького козацтва знищено, затоплено Каховським морем. Хортиця на сучасному етапі історичного розвитку ввібрала в себе пам'ять про те, що вже загинуло. Може, це остання козацька святиня; та й не тільки козацька.

Треба негайно відновити, вірніше, підтвердити з урахуванням сучасної ситуації постанову Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. (№ 911) про увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва і оголошення Хортиці державним історико-культурним заповідником. І тоді урядова постанова запрацює, набуде діючого характеру, стане на шляху злочинного ставлення до Хортиці — національної святині українського народу.

Острів Хортиця як видатний пам'ятник природи Подніпров'я також потребує статусу природного заповідника. На сьогоднішній день острів має тільки два природні заказники: геологічний (скелі, пороги під водою) і біологічний — плавні. Багатий на флору і фауну плавневий комплекс на півдні Хортиці (10—12 % території острова) — релікти, залишки славнозвісних козацьких плавнів — Ве-

ликого Лугу, що загинув, затоплений Каховським морем. Між іншим, хортицькі плавні — єдине місце для нересту риби у цьому районі Дніпра.

Будівництво мосту порушить встановлені природні взаємозв'язки компонентів екосистем не тільки плавнів, а всього острова Хортиці, що призведе до різкого занепаду тут рослинного і тваринного світу. Хоч значну частину природних цінностей знищено, флора Хортиці досі налічує 1052 види рослин, з яких 63% — дикоростучі аборигени (п'ятнадцять видів з них занесено до Червоних книг СРСР і УРСР), 41 вид — релікти та ендеміки, тобто рослини лише даної місцевості, 50 видів — на грані зникнення. Деякі види рослин на Хортиці становлять наукову загадку, оскільки їх природні ареали перебувають на Балканах і в Середземномор'ї. Острів також багатий на фауну, що налічує 250 видів хребетних тварин, з яких чотири занесено до Червоної книги УРСР.

В минулі роки, коли обмежувалися тільки двома природними заказниками на Хортиці, це аргументували тим, що острову нібито не вистачає якихось показників, щоб оголосити його природним заповідником. Однак, безперечно, вся Хортиця повинна бути збережена як унікальне природне утворення. Крім того, навіть такий аргумент — для природного заповідника необхідна наявність місць, які абсолютно виключають людську діяльність, — не спрацьовує для Хортиці. Тут ще й досі збереглися нагромадження скель (справжній скельний хаос), яких, в силу їх неприступності навіть для скалолазів, не торкалися ще людина і техніка. Серед них є розлами архейської доби. Отже, як вважають вчені, на Хортиці можна вивчати історію нашої планети. Коли вся Хортиця не буде оголошена заповідною, то й це унікальне творіння природи буде знищене. Відомо, що «досвідчені» руйнівники вже розробляють плани, як подолати неприступне громаддя скель.

І, нарешті, найголовніше. Жодна життєва проблема, матеріальна або духовна, проблема сучасності чи майбутнього не може тепер розглядатися поза екологією, вони нерозривно пов'язані між собою. Тому питання про природну заповідність Хортиці повинне вирішуватися з урахуванням того, що вона є історико-культурним заповідником надзвичайної ваги і світового рангу.

Слід звернутися до ЮНЕСКО з проханням віднести острів Хортицю до пам'яток світового значення, а також залучити українську громадськість за кордоном

до участі у розв'язанні проблем цієї прадавньої козацької землі.

Водночас не можна розглядати проблеми Хортиці, не дбаючи про долю міста Запоріжжя, в межі якого адміністративно входить цей острів. Безперечно, транспортна проблема міста може бути вирішена тільки при умові недоторканості Хортиці. Але ж транспортна проблема — надзвичайно важлива, але не головна для жителів міста, які опинилися у стані екологічної катастрофи і гостро потребують негайної допомоги з боку урядових установ і громадськості України. Місто Запоріжжя необхідно оголосити зоною екологічного лиха і, отже, рятувати його від «надлюдської індустріалізації» і Запорізької АЕС, яка вже тепер вважається найбільшою у Європі, а після побудови шостого реактора стане найбільшою у світі, і яка є нещастям також для міста Нікополя.

Всі ці проблеми, які потребують негайного розв'язання, якоюсь мірою відсунули на другий план питання про створення історико-культурного меморіального комплексу на острові, що частково вже робиться, у всякому разі, розробляється проектна документація на етнографічний комплекс. Рада Міністрів УРСР видала доручення 4 травня 1988 р. (№ 2416/62) «Про зміну тематичної спрямованості музею історії міста Запоріжжя Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця».

Запорізький облвиконком на виконання доручення уряду України прийняв 28 червня 1988 р. рішення (№ 198), в якому передбачалося проведення підготовчих заходів для організації експозиції музею запорозького козацтва та історико-культурного заповідника на острові Хортиця. Музей історії міста Запоріжжя має бути закритий на реекспозицію з 1 січня 1991 р.; після реекспозиції (дата її закінчення не вказується) він мусить бути перейменований, нарешті, у Музей історії запорозького козацтва.

Дирекція державного заповідника на острові Хортиці замовила Львівському філіалові Київського інституту проектреставрації (Укрпроектреставрації) розробку проектної документації на етнографічну частину історико-меморіального комплексу. Однак навіть сама концепція, викладена проектантами на першій республіканській науково-практичній конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці» (січень 1990 р., Хортиця), викликала неоднозначні оцінки; були висловлені дуже серйозні зауваження і заперечення.

Взагалі, думається, що виконання такого масштабного завдання, як створення історико-культурного меморіального комплексу запорозького козацтва на світового значення пам'ятному місці, острові Хортиці, не повинне обмежуватися обласним рівнем і, можливо, мусить виконуватися на конкурсній основі.

У всякому разі, за велінням сучасного життя, розробляється альтернативний проект (поки що на громадських засадах) групою київських архітекторів у складі В. О. Ленченка, найкращого знавця козацького зодчества, який за чверть століття розшукав в архівах карти, описи і зображення Запорозької Січі XVII—XVIII ст., В. С. Ступаченка, головного архітектора Генерального плану розвитку острова Хортиці, В. В. Красенка, автора проекту комплексу кінця 60-х рр., який був визнаний тоді одним із найкращих, та інших.

Концепція Генерального плану розвитку, яка розробляється під керівництвом В. С. Ступаченка у Діпромісті УРСР (Державний інститут проектування міст (Київ), має ту перевагу, що у ній враховується як заповідник уся територія острова і передбачається збереження і відродження історичних заповідних ландшафтів і пейзажів (степи, плавні), флори та фауни у тісному взаємозв'язку з історичними пам'ятниками і меморіальними місцями періодів: скіфського, половецького, Київської Русі, козацького, російсько-турецьких війн, а також часів перебування на Хортиці видатних людей, передусім Т. Г. Шевченка. Повністю вписуються в концепцію Генерального плану історико-культурний меморіальний комплекс як музей просто неба і три тематичних парки.

Українська громадськість однозначно висловила свою думку: сьогодні вкрай необхідні розробка і затвердження державної програми історико-культурного та природного заповідника на острові Хортиці. Громадськість звертається до Верховної Ради УРСР з проханням розглянути цю проблему і, можливо, створити комісію для забезпечення належних умов збереження визначної культурно-історичної та природної пам'ятки світового значення, створення там історико-культурного меморіального комплексу.

ЗМІСТ

КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА	5
ПОЛУМ'Я НАРОДНОГО ГНІВУ	19
МАРУСЯ БОГУСЛАВКА—ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ?	25
ЗАПОРОЖЦІ НА МОРІ	69
ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 РОКУ	83
УКРАЇНСЬКА КНИЖКА 1622 РОКУ	117
АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ	127
СВІТОВА ВЕЛИЧ БОГДАНА	149
НАРОДНИЙ ГЕРОЙ МАКСИМ КРИВОНІС	163
КОЗАЦЬКИЙ ЛИЦАР ІВАН БОГУН	181
СЛАВЕТНИЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ІВАН СІРКО	191
ЦЕРКВА НА ЗАПОРОЖЖІ	207
ВДАРИЛИ ПО СТРУНАХ КОБЗАРИ	217
ПЕРЕДУМОВИ І НАСЛІДКИ СКАСУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ	233
АРХІВ КОША ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ	267
ХОРТИЦЯ, ПІ МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ	291

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

АПАНОВИЧ
ЕЛЕНА МИХАЙЛОВНА

РАСКАЗЫ
О ЗАПОРОВЖСКИХ КАЗАКАХ

Издательство художественной литературы «Дніпро»
На украинском языке

Художне оформлення І. М. ГАВРИЛЮКА, С. П. САВИЦЬКОГО
Художній редактор Я. М. ЯКОВЕНКО
Технічні редактори Н. К. ДОСТАТНЯ, Т. М. МАЦАПУРА
Коректор Т. В. ГРУЗИНСЬКА

ИБ № 5073

Здано до складання 04.12.90. Підписано до друку 27.09.91.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура академічна.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 17,64. Умовн. фарбовідб. 17,955.
Обл.-вид. арк. 18,567. Тираж 115 000 пр. (2-й завод 50 001—
115 000 пр.). Зам. 0—4022. Ціна 4 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Апанович О. М.
А76 Розповіді про запорозьких козаків.— К.: Дніпро,
1991.— 335 с.

ISBN 5-308-01371-3

У книжці відомого історика зібрано надзвичайно цікаві, як
правило, маловідомі матеріали з історії запорозького лицарства,
висвітлено тривалий час замовчувані трагічні й героїчні сторінки
козацької січової епопеї, сказано гірку правду про політику
Російської імперії супроти українського народу та української
державності.

А 4702640201—228 43.92
М205(04)—91

ББК 63.3(2Ук)4 + 63.3(2)4

